

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Οι άριστεροί και τό Πασόκ. Τά έν οίκω έν δήμω ή ή πολιτικοποίηση τοῦ "ιδιωτικοῦ". Ἡ χημική βιομηχανία στήν Ἑλλάδα τοῦ 1980. Ἡ ἐμπορευματοποίηση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου και μερικέσ σκέψεις γιά τήν αγορά διανοητικῆς ἐργασίας, τό ρόλο τῶν φοιτητῶν και διανοουμένων. Ὁ πραγματικός ζωγράφος τοῦ Μακρυγιάννη. Γιά τή μελέτη τῆς ἐλληνικῆς ἀγγειογραφίας. Τά ναρκωτικά - ή ἄλλη ὄψη τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ "ἄνιση ἀνταλλαγή".

ο πολιτης

Μηνιαία επιθεώρηση, τεύχ. 36, Ιούλιος 1980, 80 δρχ.
Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άγγελου Έλεφάντη	Ίδου ή Ρόδος Ίδου και τό κατάντημα
Βάσως Κιζήλου	Τό περιβάλλον; Άλλα λόγια ν' αγαπιόμαστε
Άριστεΐδη Μπαλιτά	Τά έν σίκω έν δήμω
Γιώργου Καρρά	ΠΑΣΟΚ και μαζικά κινήματα
Γιάννη Καλογήρου, Λεφτέρη Παπαγιαννάκη, Γιάννη Σαχαρίδη	Η ελληνική χημική βιομηχανία
.....	μπροστά στή δεκαετία του '80
Βασίλη Καραποστόλη	Ο χρόνος ως εμπόρευμα
Νίκου Μαρτίνου	Φοιτητές και διανοούμενοι στίς σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες
Deborah Kazasis	Γιά τή μελέτη τής ελληνικής άγγειογραφίας. Η συμβολή του Herbert Hoffmann
Herbert Hoffmann	Μετά τόν Μπίτλεϋ: Προλεγόμενα γιά μιά ανθρωπολογική μελέτη
.....	τής ελληνικής άγγειογραφίας.
Άγγελική Φενερλή	Οι ζωγράφοι του Μακρυγιάννη:
.....	Δημήτριος και Παναγιώτης Ζωγράφος
Γιάννη Πανούση	Ναρκωτικά, ή άλλη δψη του πραγματικού
Βαγγέλη Μάντζαρη	«Η άνιση ανταλλαγή» του Άργύρη Έμμανουήλ
Βιβλία - Άλληλογραφία	

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 800. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εϋρώ-
πης: έξάμηνη 550 δρχ., έτήσια 1000 ΗΠΑ-Καναδ. (άερ.): έξάμηνη 600 δρχ. έτήσια 1200 ● Για
Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμηνη 600 δρχ., έτήσια 1200 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ -
ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332.

Έκδότης: Νικ. Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, Ίδιοκτησία: «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.», Διευθυντής:
Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύτταρο ΕΠΕ Ύμηττου 219, τηλ. 7516333, 7514958 ●
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχού, Στυφαλίας 8 - Περιστέρι, τηλ. 5719937 ● Διόρθωση: Παντελής Σπ. Μπουκά-
λας ● Έπιμέλεια, Άφροδίτη Άντωνάκη

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ίδου ή Ρόδος ιδού και τό κατάντημα

Δέν είμαστε θιασώτες του τουρισμού· τουλάχιστο μέ τίς τρισάθλιες μορφές εκπόρευσης ανθρώπων και πραγμάτων που έχει πάρει στον τόπο μας. Δέν μάς ενδιαφέρουν τά μοτέλ και τά ότέλ των αετονύχηδων, τά Rooms to leet του άπλου λαού, ή διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς όπως τήν έννοει ό ΕΟΤ, τά μαγαζάκια μέ τά τσολιαδάκια, τά πούλμαν μέ τήν οργανωμένη αποδλάκωση της τουριστικής επιδρομής, οι τουριστικές αξιοποιήσεις των χώρων, οι υπεραναιμήσεις των ακινήτων, τά κρουαζιερόπλοια, τά υπέροχα άγγλογαλλογερμανοϊταλικά των γκαρσονιών, τό ρωμείο άντριλίκι, τά γκρήκ ντάνσινγκ, τά γκρήκ μιούζικ, τά γκρήκ μπρέκφαστ, όλη αυτή ή κραυγαλέα γκρήκ ληστροεπαιτεία που εκδιώκει και άλλοτριώνει τους Έλληνες. Δέν νιώθουμε καμιά εθνική υπερηφάνεια ούτε «ανάπτυξιακή» έξαρση όταν καταφτάνουν πέντε, έξη ή όκτώ εκατομμύρια άλλοεθνείς και αισθανόμαστε πραγματική αγάλλιαση κάθε φορά που ή τουριστική κίνηση παίρνει τήν κατιούσα. Γενικά, όταν ακούμε τή φράση «ό τουρισμός μας», και κυρίως όταν βλέπουμε τήν άθλια πραγματικότητα που δημιουργεί, ξέρουμε ότι αυτό τό πράγμα δέν είναι δικό μας, ή τό αισθανόμαστε τόσο δικό μας όσο και τίς άλλες μορφές ξεανδραποδισμού που μάς επιβάλλονται. Κι αυτό για πολλούς λόγους που δέν είναι του παρόντος νά εκθέσουμε, κυρίως όμως, διότι όσο αναπτύσσονται οι δουλειές των τουριστικών τάξεων τόσο έμεις χάνουμε τό ζωτικό μας χώρο, τόσο παραμορφώνονται τά πρόσωπα και τά πράγματα που μάς είναι ακριβά και θεωρούμε δικά μας, τόσο απομακρύνονται εκείνα που θέλουμε νά δημιουργήσουμε.

Όμως εκείνοι οι «6.000» Ρόδιοι που ξαφνικά όχρωώθηκαν πίσω από τά εθνικά ιδεώδη και θυμήθηκαν τήν επέτειο της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο (κι άς μήν ήταν επέτειος) και, ένωμένοι στην «Πίστη του Χριστού μας τήν άγία», τά «βαλαν μέ τήν Ήμισέληνο, ήξεραν τί προόσπιζαν: τό Τουριστικόν Βασίλειον της Ρόδου. Έκει τά εθνικά ιδεώδη για όρισμένους ονομάζονται τουρισμός. Γι' αυτούς τό τουρκικό κρουαζιερόπλοιο έβαζε σε κίνδυνο τό Τουριστικόν Βασίλειον της Ρόδου. Κι άφου τό «Τζεμλικ» έκανε τήν γκάφα νά καταπλεύσει μία τέτοια «σημαδιακή» μέρα δόθηκε ή ευκαιρία στις παραγωγικές τάξεις (;) της Ρόδου νά στήσουν ένα νέο Άρχάδι ώστε ν' άποτραπεί ή πιθανή διαδρομή Σουηδών προς τήν Τουρκία.

Τό σενάριο γνωστό και πολυπαιγμένο. Άπό τή μία μεριά ό «λαός», που πάντα έχει δικιο, μέ τό Δήμαρχο μπροστά, τους βουλευτές του και τους 26 προέδρους των παραγωγικών τάξεων δίπλα του, από μακριά ό κ. Ζίγδης - θεία τύχη, και τί κρίμα οι εφημερίδες λόγω άπεργίας έχασαν τήν ευκαιρία νά συμπαρασταθούν στα δίκαια αίτήματα του «λαού» της Ρόδου. Άπό τήν άλλη μεριά ή κυβέρνηση που πάντα έχει άδικο και που άφου δέν μπόρεσε νά δάλει τάξη μέ τό καλό έστειλε κατά τό συνήθειό της τά ΜΑΤ. Άλλά υπεύθυνη για τό σύνολο των τουριστικών τάξεων της Ελλάδος ήταν άδύνατο νά μεροληπτήσει τόσο πολύ ώστε νά ξεχάσει ότι εκτός από τή Ρόδο υπάρχουν και άλλοι. Γι' αυτό υπενθύμισε ότι:

«... ως ναυτικό κράτος, έχουμε και συμφέρον νά εξασφαλίσουμε τήν έλευθερία των θαλασσιών μεταφορών. Οι ταραξίες δέν πρέπει νά ξεχνούν ότι 19 μεγάλα ελληνικά κρουαζιερόπλοια προσεγγίζουν σε λιμάνια της Τουρκίας κάθε έβδομάδα. Ότι 7 μικρά ελληνικά πλοία εκτελούν καθημερινή συγκοινωνία από τή Χίο, τή Σάμο, και τή Μυτιλήνη στις τουρκικές άκτές. Και ότι 50 ελληνικά φορτηγά πλοία συνολικής χωρητικότητας 200.000 κόρων προσεγγίζουν επτά φορές τό μήνα σε λιμάνια της Τουρκίας. Δέν είναι νοητό οι όποιοιδήποτε θερμοάιμοι νά πλήξουν τό συμφέρον της ελληνικής ναυτιλίας, τρίτης ναυτιλίας του κόσμου, ούτε του ελληνικού τουρισμού.»

Και ή συνέχεια όπως πάντα. Άπό τά κόμματα της αντιπολίτευσης έλειψε άλλη μία φορά ή ευθύτητα που διακρίνει τό δημοκρατικό φρόνημα. Κανείς δέν είπε ότι αυτά τά πράγματα, ακόμη και τουριστικώς, είναι απαράδεκτα. Κανείς

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δέν ειπε ότι η κυβέρνηση είχε δίκιο. Κανείς δέν ειπε ότι η 15η Ιουλίου δέν είναι η επέτειος της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο αλλά της δολοφονικής επίθεσης του Σαμψών και των Ιωαννιδικών κατά του Μακαρίου. Κανείς δέν ειπε ότι όλα αυτά είναι σκύλευση, και κουτοπόνηρη ύποκρισία. Μάλιστα ο Ριζοσπάστης, κάτω από τό γιγαντότιτλο ΒΙΑΙΗ ΕΠΙΘΕΣΗ ΜΑΤ ΣΤΗ ΡΟΔΟ, έψέλλισε τινά περί «σοβινισμού της άρχουσας τάξης της Τουρκίας», άμερικάνων ιμπεριαλιστών και ΝΑΤΟ. Κανείς δέν κατήγγειλε την τουριστική ιδιοτέλεια και τό λαύρο σοβινισμό που ύποκίνησαν αυτήν την υπέροχη λαϊκή εξέγερση. Όλοι είδαν τά ΜΑΤ και την έθνική ευαισθησία των Ροδίων. Γι' αυτό κι όταν η άξιωματική αντιπολίτευση άπαιτεί νά συνέλθει πάραυτα και έπιτούτου η Βουλή για νά συζητήσει τό θέμα, δέν μπορεί παρά νά άναρωτηθεί κανείς: τί νά συζητήσουν οί τριακόσιοι; Άν έπιτρέπεται νά πηγαίνουν τουρκικά καράβια στά ελληνικά λιμάνια, η άν πρέπει νά γίνει εξαίρεση λόγω των συμπερόντων των τουριστικών τάξεων της Ρόδου.

Έπαναλαμβάνουμε, δέν είμαστε υπέρ του τουρισμού, τουλάχιστον αυτού του τουρισμού. Οί «6.000» Ρόδιοι όμως και είναι υπέρ του τουρισμού (μάλιστα του κομποπολιτικού), και χρυσές δουλειές κάνουν μ' αυτόν. Η εξέγερσή τους, παρά τίς συμπώσεις και τίς επετείους, δέν εξωραίζεται ούτε εξιδανικεύεται: ύπαγορεύθηκε από τόν πραγματικό ή τόν φανταστικό κίνδυνο του πιθανού τουριστικού ανταγωνισμού της αντίπερα όχθης κι εκφράστηκε με την πιό πληθειακή μορφή αντιτουρκικού σοβινισμού.

Άλλά όπως τά μυαλά και οί καρδιές μένουν εκθετες στή σαγήνη του σοβινισμού, αλήθεια, τό ζήτημα δέν είναι καθόλου τουριστικό, ώστε νά άφεθεί στην άρμοδιότητα των ξενοδόχων.

Άγγελος Έλεφάντης

Τό περιβάλλον; άλλα λόγια ν' αγαπιόμαστε

Στή σημερινή εποχή, περισσότερο ίσως από ποτέ, μπορούμε νά ύποστηρίξουμε ότι τό περιβάλλον και η κοινωνία μπορούν ν' αντιμετωπιστούν στο πλαίσιο της ίδιας προβληματικής. Οί άνοιχτοί λογαριασμοί δηλαδή δέν είναι δύο ειδών. Είναι κοινοί. Αυτό σημαίνει πώς τά κοινωνικά προβλήματα έχουν άμεσο αντίχτυπο στο περιβάλλον, τό όποιο έτσι αντιμετωπισμένο, σε καμιά περίπτωση δέν ύποβαθμίζεται μόνο του.

Στή σημερινή εποχή, περισσότερο ίσως από ποτέ, οί άναφορές στην ύποβάθμιση του περιβάλλοντος, στή ραγδαία καταστροφή του, που άλλοτε λέγεται ρύπανση γενικά και άόριστα, άλλοτε καταστροφή τή χλωρίδας, άλλοτε εξαφάνιση της πανίδας, θόρυβος ή σύννεφο αιθαλομίχλης, είναι καθημερινές. Και ένέχουν πάντοτε στοιχεία τρομοκρατίας. Κάτι σαν στυγερά εγκλήματα ένάντια στή φύση.

Βέβαια, η προβληματική του ολέθρου έννοει σε τελευταία άνάλυση την παθητική άποδοχή των τεκταινομένων και χειραγωγεί άποφασιστικά τίς όποιες δυνατότητες ενεργητικής δράσης. Τό ίδιο άποτέλεσμα φέρνει και η τάση που ύπάρχει νά άποδίδεται η ευθύνη του σκανδάλου σε μιά ειδική καταστροφική διάθεση που έχει ο άνθρωπος προς τό περιβάλλον. Κάτι σαν άνεξήγητο μίσος. Μιά τέτοια όμως έρμηνεία ψυχοπαθολογικής άφετηρίας, άγνοει σκόπιμα τούς ιστορικούς παράγοντες, δηλαδή τούς προσδιοριστικούς δεσμούς κοινωνίας και φύσης. Τά προβλήματα όμως του περιβάλλοντος, η λεηλασία της φύσης, είναι άδύνατο νά γίνουν κατανοητά χωρίς διερεύνηση του τρόπου που έχουν λειτουργήσει αυτοί άκριβώς οί ιστορικοί παράγοντες.

Η «οικόλογική» μόδα

Άναρωτιέται στή συνέχεια κανείς, άν η σημερινή προσπάθεια νά κινητοποιηθεί ο κόσμος για θέματα περιβάλλοντος άκολουθεί τά ίχνη αυτής της προβλη-

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

ματικής. Η απάντηση είναι ξεκάθαρα αρνητική, εφόσον η κινητοποίηση που ξεκινάει «ἐκ τῶν ἄνω», ἔχει σά βασικό στόχο της νά ἐμποδίσει τήν προβληματική γιά τή ρύπανση νά πάρει ριζοσπαστικές μορφές κοινωνικής κριτικής. Γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτός ὁ στόχος, χρησιμοποιεῖται ἡ τακτική τῆς μετατροπῆς τοῦ προβλήματος σέ μόδα. Ἡ λειτουργία κάθε εἶδους μόδας εἶναι γνωστή. Ἀπομονώνεται ἕνα θέμα, ὅλοι μιλάνε ἀσταμάτητα γι' αὐτό, τό διαλύουν εἰς τά ἔξ ἄν συνετέθη, φορτίζουν ἔντονα τίς χωρίς βαρύτητα πτυχές του, κουράζουν τούς ἐνδιαφερόμενους μέ ἐπουσιώδεις λεπτομέρειες, παρουσιάζουν ἀποσπασματικές «λύσεις», ἐφικτές σέ ὄλους, καί τελικά ἐξαφανίζουν τή σοβαρότητά του διασπώντας το συνεχῶς. Ὅταν πιά ἡ κατακραυγή τῆς κοινῆς γνώμης μπεῖ σέ κανάλια ἐλεγχόμενα, τό θέμα μπαίνει στό περιθώριο καί παραπέμπεται στό παρελθόν. Καί ξεχνιέται. Αὐτή περίπου διαφαίνεται νά εἶναι καί ἡ πορεία τοῦ «οἰκολογικοῦ» κινήματος. Τῆς «οἰκολογικῆς» μόδας. Τώρα, βρισκόμαστε στή στιγμή τῶν ἀλλεπάλληλων διασπάσεων, πού θά ὀδηγήσουν στήν ἀπόλυτη συκρότιση τοῦ προβλήματος. Στό κουκούλωμα πάει νά πει.

Πλύση, καί πλύση ἐγκεφάλων

Ὅταν τό πρόβλημα τῆς κυκλοφορίας φτάνει στό ἀπροχώρητο, μᾶς συνιστοῦν νά κοιτάμε προσεκτικά τά χέρια τῶν τροχονόμων καί νά συμμορφωνόμαστε στίς ὁδηγίες πού ἀπό ραδιοφώνου δίνουν τά ἐλικόπτερα τῆς τροχαίας. Ἡ νά μή κυκλοφοροῦμε χωρίς λόγο. Ὅταν τό παιδί μας μετατρέπεται σέ ἀγρίμι πίσω ἀπό τά κάγκελα τῆς πολυκατοικίας, γιατί ἐλεύθεροι χώροι πιά δέν «συμφέρει» νά ὑπάρχουν, μᾶς προτείνουν τό «κλείσιμο» κάποιου δρόμου καί τή μετατροπή του σέ παιδότοπο. Ὅταν ἀρχίζουμε νά πνιγόμαστε ἀπό τήν αἰθαλομίχλη καί τήν φωτοχημική ρύπανση, μᾶς πετάνε δύο μισοί μετρήσεις τῆς ἀτμόσφαιρας, δηλαδή νά μήν ἀνησυχούμε γιατί ἡ κατάσταση ἐλέγχεται πλήρως· κι ἕνα «σποτάκι» ἀπό τήν τηλεόραση, μέ τή συμβουλή νά μήν πετάμε καρπουζόφλουδες στή θάλασσα, γιατί ἔξ οὗ ἡ ρύπανση. Ἄλλα λόγια ν' ἀγαπιόμαστε δηλαδή, καί τραγουδάκια γιά τό πῶς θά ἀποκτήσουμε κι ἐμεῖς τό «λευκό πού ξεχωρίζει». Στό σπίτι μας, στά ρούχα μας, στό σῶμα μας. Ἄς παρατήσουμε κοντολογίς τίς «γενικότητες» γιά τό πρόβλημα – τόσα ὑπουργεῖα ἀσχολοῦνται στό κάτω κάτω μέ τό περιβάλλον –, κι ἄς βουτήχτοῦμε ὡς τό μεδούλι στό μύθο τοῦ λευκοῦ, τοῦ ἀσπίλου, τοῦ πιό καθαροῦ ἀπ' τό καθαρό. Μέσα στό σπίτι μας ὅμως. Ἰδιωτική ἀπορρύπανση μέ τό «βιολογικό καθαρισμό» τοῦ ARIEL, «μέ τήν εὐωδιά τοῦ πράσινου μήλου», «μέ τό λευκό τοῦ ROLL, τό λευκό πού ἀγαπάει δλόκληρη ἡ Ἑλλάδα», (καί ἐμφανίζεται στήν μικρή ὀθόνη εἰδυλλιακή νησιώτικη, πανοραμική ἄποψη, μέ σπιτάκια ἄρι ἀσπρισμένα, καί μπουγάδες πάλλευκες). Πές, πές, καταλήγουμε στό τέλος, ἀπόλυτα ἱκανοποιημένοι, νά πλένουμε ἀσταμάτητα «σέ βάθος», γιά νά ἀποκτήσουμε «τό λευκό πού ξεχωρίζει ἀκόμα καί στό πιό δυνατό φῶς», «γιά νά ξαναδώσουμε στό φορεματάκι τῆς κορούλας μας τά ζωηρά του χρώματα», γιά νά καμαρώσουμε στούς νιπτήρες, στά τζάμια καί στά μωσαϊκά μας τήν ἀπαστράπτουσα καθαριότητα τοῦ JIF, γιά νά χαιρόμαστε μυρίζοντας τή λεκάνη τοῦ ἀποχωρητηρίου μας πού μόλις ψεκάστηκε μέ HARPIC.

Ἄφου δηλαδή δέν βρίσκουμε λύση γιά τά ἀπόβλητα, ἀφού τό «σύννεφο» ἄλλαξε πιά τό χῶμα τοῦ ἀττικού οὐρανοῦ, καί τί νά κάνουμε, ὁ γέγονε γέγονε, ἀφού ὁ Σαρωνικός γίνηκε τσιφλίκι τῶν ναυπηγείων καί τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν μονάδων, ἀφού τό μπετόν ἀποδίδει κι ἄς ἔχει φτάσει πιά ἡ ὑποβάθμιση τῶν περιοχῶν κατοικίας στό ἀπροχώρητο, ἐμεῖς ἄς ἀπορρυπαίνουμε τουλάχιστον τά 70 τόσα τετραγωνικά μας κι ἄς διακοσμοῦμε τά μπαλκονάκια μας μέ τά ἀφράτα ρούχα πού γενναιόδωρα μᾶς χαρίζει τό SKIP, (τό συνιστοῦν ἄλλωστε «29 κατασκευαστές πλυντηρίων»).

Κι ἔτσι, σχεδόν φυσιολογικά, τό γενικό πρόβλημα τοῦ περιβάλλοντος παύει νά μᾶς ἀφορᾷ ἀφού μᾶς ἀπειλεῖ ἡ οἰκιακή βρωμιά, τό γάριασμα, ἀφού κινδυνεύουμε ἀπό τίς δυσάρεστες ὀσμές καί τούς ἐνοχλητικούς λεκέδες. Μέσα στό σπίτι μας. Τό πονκάμισό μας προσωποποιεῖται καί μᾶς ἱκετεύει νά τό πλύνουμε μέ «EΥΡΗΚΑ». Τό πάτωμα ἐκλιπαρεῖ γιά λίγο ἀμμονιαζόλ, τά τζάμια ζητάνε ὑγρό AZAX γιά νά γίνουν ἀόρατα, τά πιάτα ἀπαιτοῦν ἐνζυμα γιά νά τά ἀπαλλάξουν ἀπό τή λίγδα. Σκόνες καί ὑγρά καθαρισμοῦ μέ μυστηριώδη ὀνόματα κι ἀκόμη πιό μυστηριώδη ἐπιστημονικοφανή, δύσκολα συστατικά,

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

σκόνες άσπρες, μέ κόκκους μπλές, πράσινους, μέ κόκκους βιολογικούς, μέ άρωμα λεμονιού, μέ άρωμα μήλου, μέ τή δύναμη του δξυγόνου, μέ τή δύναμη τής άμμωνίας, όλα για τήν καλύτερη δυνατή προστασία μας. Προσφερόμενα μέ άγάπη από τήν COLGATE, τήν PROKTER AND GAMBL, τήν S.A. RECKITT AND COLMAN, τή LEVER και δέν έχει τελειωμό.

Άσπιλοι και άμόλυντοι στό καθούκι μας, κι άς παρατήσουμε τήν ύψικάμινο και τά λιπάσματα στήν ήσυχία τους, άς κλείσουμε τή μύτη μας στή δυσσομία του Κηφισού, άς κάνουμε πώς δέν τά βλέπουμε τά απόβλητα πού σεργιανάνε ελεύθερα στους δρόμους του Κερατινιού. Άλλο τό ένα κι άλλο τό άλλο.

Γιά τή στρατολόγησή μας σ' αυτή τή σταυροφορία τής Ι.Χ. άπορρύπανσης χρειάστηκε γνώση, φαντασία και τεράστια κεφάλαια. Μεθοδικά παραμερίστηκε τό σαπούνι, μεθοδικά περάσαμε στίς χημικές συνθέσεις πού χωρίς άμφιβολία πιά διαταράζουν σοβαρά τους διάφορους φυσικούς «κύκλους», μεθοδικά οί χημικές συνθέσεις έγιναν στοιχείο τής καθημερινής μας ζωής, μεθοδικά, ή πλύση πού μάς κάνουν πετυχαίνει.

Η κατάληξη των παραπάνω παρατηρήσεων δέν είναι φυσικά μία πηγή μέ κρυστάλλινο νερό, μία σκάφη και μία πλάκα σαπούνι. Ούτε κατά των πλυντηριών είμαι ούτε κατά τής άνεσης πού προσφέρει ή τεχνολογική εξέλιξη. Σημειώνω άπλά και μόνο, πώς πριν παραδοθούμε δεμένοι χειροπόδαρα στή μονομανία τής καθαριότητας, στον έξορκισμό τής οικιακής βρωμιάς, στό φетиχισμό του οικιακού άπορρυπαντικού, νά ξέρουμε τουλάχιστον πώς κάτι συμβαίνει πίσω από τήν πλάτη μας. Όπως γίνεται πάντα δηλαδή. Και νά προσπαθήσουμε νά άντιδράσουμε. Όπως δέν κάνουμε ποτέ. Γιατί παρ' όλες τής προσπάθειες πού γίνονται νά έξουδετερωθεί ή έστω και άσαφής οικολογική συνείδηση πού έχει άρχίσει νά διαμορφώνεται στον κόσμο, μοροούμε νά ελπίζουμε ότι κάποια σπέρματα θά μείνουν. Κι όταν ή οικολογική μόδα θά γίνει παρελθόν, αυτά τά σπέρματα θά βοηθήσουν νά εκφραστεί μία ουσιαστική οικολογική κριτική. Κριτική όμως πού θά στρέφεται κυρίως στό κοινωνικό σκάνδαλο.

Βάσω Κιζήλου

Τά έν οίκω έν δήμω

Μιά ύποσημείωση στό άρθρο τής Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

Δέν ξέρω πώς μπορεί νά γίνει δεκτή, σήμερα και εδώ, μία έτερόφυλη παρέμβαση σέ ζητήματα πού άφορούν και προβληματίζουν τό γυναικειο κίνημα. Όμολογώ πώς αισθάνομαι κάποια άμηχανία γιατί ξέρω ότι υπάρχουν αρκετά διαδεδομένες άπόψεις οί όποιες a priori θεωρούν κάθε τέτοια παρέμβαση (τουλάχιστον) άπαραδέκτη ύπεροψία ενός δοκιμασμένου έξουσιαστή. Άν μολα-ταύτα διακινδυνεύω νά τήν πράξω είναι γιατί νομίζω πώς τό άρθρο τής Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου (*Πολίτης*, τεύχος 34) είναι ιδιαίτερα σημαντικό και μάλιστα όχι μόνον για τό γυναικειο ζήτημα. Πιστεύω πώς τά θέματα πού τίγει και τά προβλήματα πού άνοίγει άφορούν όλους μας, γυναίκες και άντρες, και μάς άφορούν καιρία γιατί ανασύρουν στήν επιφάνεια και μάς υποχρεώνουν νά εξετάσουμε κάτι πού συνήθως άπωθοῦμε και άγνοούμε, άγνοούμε γιατί άπωθοῦμε: τήν προσωπική μας σχέση μέ τήν πολιτική, τά προσωπικά κίνητρα πού μάς κάνουν νά είμαστε ή νά θέλουμε νά είμαστε άριστεροί. Μέ άλλα λόγια πιστεύω πώς τό άρθρο τής Ν.Σ.-Δ. άπευθύνεται σέ όλους όσους, γυναίκες και άντρες, αισθάνονται ότι ενέχονται και προσωπικά στίς κρατούσες κοινωνικές σχέσεις, όλους όσους ξέρουν ή ύποψιάζονται ότι και προσωπικά δέν άνέχονται άλλο αυτές τής σχέσεις, όλους όσους προσπαθούν νά διερευνήσουν, άνάμεσα στους άλλους και τους συγκεκριμένους δικούς τους προσωπικούς λόγους πού τους ώθοῦν ν' αλλάξουν αυτές τής σχέσεις.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ μεθοδολογία

Προκαταρκτικά θά ήθελα νά σημειώσω ὅτι κατά τή γνώμη μου ἡ γονιμότητα τῆς προβληματικῆς πού συνέχει τό ἐνλόγω ἄρθρο ὀφείλεται κατά ἓνα πολύ μεγάλο μέρος στή μεθοδολογική σκοπιά πού ἐπιλέγει καί στήν ἐπιστημονική δάση ὅπου στηρίζει ἡ Ν.Σ.-Δ τή διαπραγμάτευση τοῦ ἀντικειμένου της. Ἐτσι, μεθοδολογικά, ἡ ἐξέταση τοῦ σημερινοῦ γυναικείου ζητήματος ἐντοπίζεται στό *τώρα*, στό *τώρα* πού κυριαρχεῖ ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς. Ἡ Ν.Σ.-Δ ἀρνεῖται τήν ψευδοεπιστημονική «ἱστορική» θεώρηση πού ἀνάγει τό γυναικείο ζήτημα σέ μιά διαχρονική σχέση ἡ ὅποια διατρέχει ἀναλλοίωτη ὅλους τούς κοινωνικούς σχηματισμούς ἀπό τότε πού ἀνατράπηκε κάποια προϊστορική, ἰσως μυθική, μητριαρχία ὡς τίς μέρες μας, χωρίς ὠστόσο νά ἀρνεῖται ὅτι ὑπάρχουν σημαντικές πλευρές τοῦ γυναικείου ζητήματος πού προϋπάρχουν τοῦ καπιταλισμοῦ· μόνον πού αὐτές, γιά νά ἀντιμετωπιστοῦν συγκεκριμένα καί ὄχι τυπικά, ὀφείλουν νά ἐξεταστοῦν μέσα στό δικό τους κοινωνικό πλαίσιο, αὐτό πού τούς προσδίδει τήν ἰδιαιτερότητα τους καί τήν κοινωνική τους σημασία. Αὐτή ἡ μεθοδολογική σκοπιά δέν ἔχει μόνο τό πλεονέκτημα ὅτι ὀροθετεῖ μέ σαφήνεια τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης. Σέ ἀντίθεση μέ μιά πλατιά διαδεδομένη ἀντίληψη, εἶναι ἡ μελέτη τοῦ *τώρα* πού μπορεῖ νά φωτίσει τό πρῖν (καί νά μιλήσει ἐπιστημονικά γιά τό μετά) καί ὄχι ἀντίστροφα. Ἦταν ἡ μελέτη τοῦ συγχρόνου του καπιταλισμοῦ πού ἔκανε τόν Μάρξ νά οἰκοδομήσει ἐκεῖνες τίς θεμελιώδεις ἐννοιες τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας πού ἐπιτρέπουν τή μελέτη ὅλων τῶν κοινωνιῶν, εἴτε σύγχρονες εἶναι εἴτε προϋπάρχουν τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀκόμη, αὐτή ἡ μεθοδολογική σκοπιά ὑπερέχει ἐπιστημονικά γιατί *τώρα* ὑπάρχει ἡ δυνατότητα *πρακτικῆς* ἐπαλήθευσης ἡ διάψευσης τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τῆς προβληματικῆς, δηλαδή εἶναι *τώρα* πού οἱ κοινωνικές συγκρούσεις καί ἡ κοινωνική δυναμική παρέχουν ἓνα εὐρύτατο πεδίο πειραματικῆς δοκιμασίας καί ἐλέγχου τῶν θεωρητικῶν προτάσεων καί συμπερασμάτων.

Ἡ ἐπιστημονική δάση τοῦ ἁρθρου τῆς Ν.Σ.-Δ εἶναι στέρεη γιατί ἡ συγκεκριμένη μελέτη τοῦ γυναικείου ζητήματος θεμελιώνεται στό ἐννοιολογικό πλαίσιο τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας. Καί εἶναι αὐτή ἡ θεμελίωση πού ἀνοίγει νέα προβλήματα, πού ἀφήνει ἀνοιχτά ἄλλα, πού ἐπιτρέπει τήν συν-ζήτηση τῆς λύσης ὅλων τῶν προβλημάτων, πού μπορεῖ νά καταστήσει τίς διαφωνίες γόνιμες γιατί ἐπιστρατεύει τήν πειθῶ καί ὄχι τόν ἰδεολογικό καταναγκασμό ἡ τίς ὅποιες ἰδεοληψίες. Αὐτή ἡ ἐπιστημονική θεμελίωση ἀποτελεῖ οὐσιαστική προϋπόθεση γιά νά μπορέσουν νά παρέμβουν (καί ἐνδεχόμενα νά ἀκουστοῦν) καί ἄντρες σέ μιά συζήτηση πού ἀφορᾶ, πρῶτα ἀπ' ὅλα, τό γυναικείο κίνημα.

Ἡ Ν.Σ.-Δ ἰσχυρίζεται καί, ὅσο μπορῶ νά κρίνω, σωστά, πῶς ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ γυναικείου ζητήματος στους κοινωνικούς σχηματισμούς ὅπου κυριαρχεῖ ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς σχετίζεται *δομικά* μέ τήν εἰδική ἄρθρωση πού ἐγκαθιδρύει ὁ καπιταλισμός ἀνάμεσα στό «δημόσιο» καί τό «ἰδιωτικό» ἡ, αὐστηρότερα, τήν ἄρθρωση ἀνάμεσα στίς διαδικασίες καπιταλιστικῆς παραγωγῆς καί ἐκεῖνη τήν καθοριστική συνιστώσα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης – καί τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ γενικά – πού συνιστοῦν οἱ λειτουργίες τῆς οἰκογένειας, ὅπως αὐτές προσδιορίζονται σήμερα στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Ἡ ὑποτελής θέση τῆς γυναίκας ὀφείλεται στόν εἰδικό τρόπο μέ τόν ὅποιο ὁ καπιταλισμός ἀρθρώνει τήν οἰκογένεια, ὡς κατεξοχὴν «χώρο» ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης (φροντίδα τοῦ ἄντρα καί τοῦ σπιτιοῦ, γέννηση καί ἀνατροφή τῶν παιδιῶν) καί ἄρα καί κατεξοχὴν καταναλωτικὴ μονάδα, μέ τήν καπιταλιστικὴ παραγωγή. Ἐτσι ἡ γυναίκα ὀρίζεται ταυτόχρονα ὡς ὁ κύριος (ἂν ὄχι ἀποκλειστικός) φορέας τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας καί ὡς μιά εἰδικῆς μορφῆς, ἐσωτερικά διαφοροποιημένη, ἐφεδρική δύναμη. Στόν καπιταλισμό ἡ γυναίκα εἶναι *δομικά ὑποχρεωμένη* νά παλινδρομεῖ ἀνάμεσα στό σπίτι-οἰκογένεια καί τήν παραγωγή ὑπακούοντας στίς ἀπαιτήσεις τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης καί ἔργο τῶν διαφόρων ἐπιπέδων τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι νά ἐξασφαλίζουν – πολιτικά, νομικά, ἰδεολογικά – τή δυνατότητα, τίς συνθήκες καί τήν ἀποδοχὴ αὐτῆς τῆς παλινδρόμησης. Τό «πεδίο» τῆς παλινδρόμησης, δηλαδή ὁ *χώρος* πού ἔτσι ἀνοίγει ἀνάμεσα στό «δημόσιο» καί τό «ἰδιωτικό», πληρώνεται ἄμεσα τόσο οἰκονομικά (κλάδοι τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς πού παράγουν τὰ ἀντικείμενα καί τὰ μέσα τῆς

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

γυναικείας οικιακής εργασίας, βιομηχανία της «αθλητικότητας» κ.λπ.) όσο και ιδεολογικά με παραστάσεις άνεκτά αντιφατικές (σεβαστή μητέρα, σύζυγος, αδελφή ή επιθυμητή ερωμένη αλλά και χαριτωμένη γραμματέας, πωλήτρια ή αναγνωρισμένη διανοητικά εργαζόμενη) στο μέτρο ακριβώς που αυτή ή ίδια ή παλινδρόμηση εκπληρώνει αντιφατικές ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η έμπορευματοποίηση του ιδιωτικού

Η τοποθέτηση αυτή της Ν.Σ-Δ θίγει θέματα και ανοίγει προβλήματα τόσο λίγο συζητημένα όσο είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Σέ κάποια απ' αυτά θά 'θελα εδώ επιτροχάδην ν' αναφερθώ.

Κατ' αρχήν νομίζω πώς η άρθρωση ανάμεσα στο «δημόσιο» και τό «ιδιωτικό» στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γενικά έχει χαρακτηριστικά που καθιστούν δυνατή τή διείσδυση και τήν επέκταση της καπιταλιστικής παραγωγής σέ όλες τίσ επιμέρους λειτουργίες που συνιστούν τήν αναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης. Έτσι, στο σημερινό στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού, όλες οι συνιστώσες του «ιδιωτικού», ένας ένας και όλοι οι όροι τής αναπαραγωγής έχουν έμπορευματοποιηθεί και αποτελούν ειδικούς κλάδους τής καπιταλιστικής παραγωγής. Άπό τί θά φάμε και πώς θά ντυθούμε μέχρι τό σέ ποιά κουζίνα θά μαγειρέψουμε (σήμερα υπάρχουν και αυτές που λειτουργούν μέ μικροκύματα) και τί μάγκα μπλουζάκι θά φορέσουμε φέτος. Άπό τούς βιομηχανικούς κλάδους που εξασφαλίζουν τό θέαμα τής ελεύθερης βραδιάς μας μέχρι τήν τουριστική βιομηχανία που οργανώνει μέ ακρίβεια λεπτού και κάθε λεπτομέρεια – προβλέπεται και ή ικανοποίηση τών σεξουαλικών αναγκών – τίσ καλοκαιρινές μας διακοπές. Άπό τίσ βιομηχανίες που έμπορευούνται τίσ κατά φύλα ιδιότητές μας (άπό περιοδικά μόδας και καλλυντικά μέχρι άνδρικά κομμωτήρια) μέχρι αυτές που «φροντίζουν» τήν άνατροφή τών παιδιών μας (άπό παιδικές τροφές και ειδικές πάνες μέχρι τά παιχνίδια ύψηλης τεχνολογίας). Άπό τούς κλάδους που ζούν άπό τά προσωπικά άδιέξοδα (ναρκωτικά, πορνό, sexshops) μέχρι αυτούς που έμπορευούνται τά ιδανικά, τήν πίστη και τίσ ευαισθησίες μας. Η ζωή στο σπίτι, ό ελεύθερος χρόνος, οι προσωπικές σχέσεις, ό,τι τά άπαρτίζει και τά συνιστά είναι αντικείμενο έμπορίου και κέρδους, έχει μετατραπεί σέ στοιχείο του ιδεολογικού λόγου που συνοδεύει και προάγει τήν καπιταλιστική έμπορευματική παραγωγή. Άν ή έκφραση «καταναλωτική κοινωνία» έχει κάποιο περιεχόμενο, αυτό δέν μπορεί νά έχει ως βάση παρά τήν άχαλίνωτη έμπορευματοποίηση τής κάθε συνιστώσας του «ιδιωτικού», του κάθε όρου που συνιστά τήν καθημερινή αναπαραγωγή τής ζωής μας.

Άποτέλεσμα τών παραπάνω είναι ή διάσπαση του «ιδιωτικού». Άπό τή μιά μεριά ένα «ιδιωτικό» ύποταγμένο και αναπαραγόμενο μέσα άπό τίσ διαδικασίες συνολικής αναπαραγωγής του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, αυτό που, αν δέν θέλει νά μονάσει, είναι ύποχρεωμένο νά άποδεχτεί τίσ συνθετικές τροφές, τά κατεψυγμένα ψάρια, τό δυάρι τής πολυκατοικίας, τή μόδα, τό αυτοκίνητο, τήν τηλεόραση, τό θέαμα και άπό τήν άλλη μεριά ένα άλλο «ιδιωτικό» αντίστοιχα περισταλμένο και έσωτερικευμένο. Αυτό που νιώθει μοναξιά, αυτό που ζει προσωπικές άγωνίες και άγχη, αυτό που βιώνει άδιέξοδα, αυτό που καταστρέφει σχέσεις και σπρώχνει σέ αυτοκαταστροφή, αυτό που οδηγεί σέ αυτοκτονίες. Το δεύτερο αυτό «ιδιωτικό» γενικά μένει άνέκφραστο. Κάποτε ίσως μιά έξομολόγηση ή μιά έκμυστήρευση στή φίλη ή στο φίλο, ένας προσωπικός «διάλογος» μέσα άπό ένα «ποίημα» (όλοι μας γράφουμε «ποιήματα»), στην καλύτερη περίπτωση ή έκφραση μέσα άπό τήν τέχνη – μόνον που τότε θά πρέπει νά αντιμετωπιστεί ή χειρότερη, ίσως, μορφή καπιταλιστικής άγοράς, ή καλλιτεχνική πιάτσα που έμπορευείται ευαισθησίες.

Δημοσιοποίηση και πολιτικοποίηση του ιδιωτικού

Μέ τά παραπάνω δέν θέλω νά ισχυρισθώ ότι υπάρχει ένας «φυσικός» ιδιωτικός χώρος τόν όποιο ό καπιταλισμός έχει άλώσει. Δέν θεωρώ πώς υπάρχει ό χαμένος παράδεισος τής κοινωνικής μας άθωότητας που όφείλουμε νά ξαναδρούμε. Πιστεύω πώς κάθε κοινωνικός σχηματισμός οίκοδομεί και οργανώνει

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τόν «ιδιωτικό χώρο» πού αντιστοιχεί στις βασικές σχέσεις πού τόν ορίζουν ως κοινωνικό σχηματισμό και πώς κάθε τέτοιος «ιδιωτικός χώρος» άρθρώνεται με τόν δικό του ιδιάζοντα τρόπο στό «δημόσιο χώρο» και παρουσιάζει τά δικά του ειδικά προβλήματα. Τό μόνο πού θέλω νά πω είναι ότι εγώ προσωπικά, και νομίζω όλοι μας, δέν άνεχόμαστε άλλο τόν «ιδιωτικό χώρο» πού μās επιφύλασσει ό καπιταλισμός. "Ότι είναι καιρός ν' αντιμετωπίσουμε συνειδητά και συλλογικά τό πρόβλημα, ότι είναι καιρός ν' αρχίσουμε ν' αντιστεκόμαστε. Και γιά ν' αντισταθούμε ίσως δέν υπάρχει δρόμος από τό ν' αρχίσουμε νά δημοσιοποιούμε τό ιδιωτικό ή, καλύτερα, ν' αρχίσουμε νά τό πολιτικοποιούμε.

Και εδώ ξανασυναντάμε τό γυναικείο κίνημα. Πιστεύω πώς αν υπάρχει μιά διάσταση τού γυναικείου κινήματος πού ξεπερνάει τίς γυναίκες και μās άφορά όλους, γυναίκες και άντρες, αυτή είναι ότι αυτό τό κίνημα άρχισε ακριβώς νά πολιτικοποιεί τό προσωπικό. Οί γυναίκες τόλμησαν και πήραν τό λόγο γιά νά μιλήσουν γιά τήν προσωπική τους καταπίεση και τό σώμα τους, γιά τή θέση τους μέσα στην οικογένεια, γιά τήν «αντικειμενοποίησή» τους, δηλαδή τήν έμπορευματοποίηση όρισμένων θεμελιωδών συστατικών τής ζωής και τού φύλου τους, γιά νά καταγγείλουν τά όσα ή άρχουσα ιδεολογία καλύπτει σεμνότυφα πίσω από τά κλειστά παράθυρα τής οικιακής γαλήνης. Πρώτες οί γυναίκες, ως περισσότερο καταπιεσμένες εκεί, τόλμησαν νά δοκιμάσουν τήν άπελευθερωτική δύναμη τής δημοσίας έκφοράς ενός προσωπικού λόγου, νά φέρουν τά τού οικου στό δήμο, νά τοποθετήσουν τούς άντρες μπροστά σέ νέα προβλήματα. Έχουμε όλοι μας πολλά νά διδαχτούμε από αυτή τήν έμπειρία.

Οί άσυνείδητες δομές τής οικογένειας και ή ανάγκη συνειδητής κριτικής τής

Άλλά και από κει και πέρα χρειάζεται νά γίνουν πάρα πολλά. 'Ο βασικός θεσμός πού αναπαράγει τήν έργατική δύναμη, αυτός πού ορίζει τό σημερινό «ιδιωτικό», ή καπιταλιστική οικογένεια, έχει ελάχιστα μελετηθεί. Και ίσως ένας από τούς λόγους τής άπουσίας επιστημονικής θεώρησης, τουλάχιστον από τή σκοπιά πού μās ενδιαφέρει εδώ, είναι τό γεγονός ότι ή όλόπλευρη μελέτη τής οικογένειας εξαρτάται επιστημολογικά από κάτι πού δέν υπάρχει άκόμη.

Η οικογένεια είναι καταρχήν ένας ιδιαίτερα σύνθετος κοινωνικός θεσμός. Μέ τήν μιά ή τήν άλλη μορφή άποτελεί δομικό στοιχείο τής κοινωνικής οργάνωσης, συνιστά μιά καταναλωτική ή / και παραγωγική μονάδα, είναι ένας ιδεολογικός μηχανισμός ό όποιος, άνάμεσα σ' άλλα, διαπλάθει ως ένα μεγάλο μέρος τό κοινωνικό άτομο. (Έδώ θά είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ή συγκεκριμένη μελέτη τού πώς ή ιδεολογία τής άνδρικής άνωτερότητας αναπαράγεται μέσα από τίς διαδικασίες μέ τίς όποιες κυρίως ή γυναίκα-μητέρα διαπλάθει τό γιό τής και τήν κόρη τής).

Συγχρόνως ή οικογένεια, τουλάχιστον ως πρός όρισμένες θεμελιώδεις λειτουργίες τής, είναι θεσμός διαταξικός. Αυτό τό τελευταίο γεγονός μās βοηθάει νά καταλάβουμε τόσο γιατί τό γυναικείο κίνημα είναι διαταξικό κίνημα όσο και γιατί όρισμένα ιδεολογικά ρεύματα μέσα σ' αυτό άρνούνται νά «δούν» τόν καπιταλισμό και σύρουν μιά δίαιη, χωρίς άποχρώσεις, διαχωριστική γραμμή άνάμεσα σούς άντρες συνολικά και τίς γυναίκες συνολικά. 'Ως πρός όλες αυτές τίς διαστάσεις του ό θεσμός τής οικογένειας άποτελεί ένα σύνθετο μέν αλλά όπωσδήποτε άντικείμενο τής επιστήμης τής ιστορίας. Όμως από όλες τίς διαστάσεις υπάρχει μιά ή όποία έχει ένα τουλάχιστον άβέβαιο επιστημολογικό καθεστώς. Η οικογένεια, ως ιδεολογικός μηχανισμός, είναι και διαμορφωτής τού άσυνείδητου, όπως τό ορίζει ή ψυχανάλυση, και άρα όρισμένες πλευρές τών λειτουργιών τής άπτονται αυτής τής επιστήμης. Τό ίδιο ζήτημα από μιά άλλη πλευρά θά μπορούσε νά διατυπωθεί ως έξης: Η ιδεολογία, ή όποία, όπως είναι γνωστό, άποτελεί ένα διακριτικό επίπεδο κάθε κοινωνικού σχηματισμού και άρα άντικείμενο τής επιστήμης τής ιστορίας, έπειδή έγκαλει τά άτομα ως πρός τήν κοινωνική («δημόσια» και «ιδιωτική») στάση και συμπεριφορά τους, άπτεται και αυτή τής επιστήμης τής ψυχανάλυσης. Έτσι ή όλόπλευρη μελέτη τής οικογένειας και τού «ιδιωτικού» γενικά εξαρτάται από τήν επιστημονική οργάνωση τού πεδίου πού βρίσκεται «άνάμεσα» στην επιστήμη τής ιστορίας και τήν ψυχανάλυση, τού πεδίου πού θά διαμορφώσει τό επιστημολογικά νέο άντικείμενο του ως τό «άνάμεσα» στην ιδεολογία και τό ύποσυνείδητο και

Άπό τή στιγμή, λοιπόν, πού έχουμε ανακαλύψει ότι ή επίγεια οικογένεια είναι τό μυστικό τής έπουράνιας, θά πρέπει από κει και ύστερα νά κρίνουμε θωρητικά τήν πρώτη και νά τήν ανατρέψουμε στην πράξη.

Κ. Μάρξ «4η θέση γιά τό Φόουερμαχ»

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

αυτό χωρίς να υποπέσει στον πειρασμό του ατακτισμού και έξω από κάθε προοπτική μιας κάποιας ψευδοεπιστημονικής φροϋδομαρξιστικής «σύνθεσης». Η επιστημονική συγκρότηση αυτού του νέου πεδίου, του οποίου την ύπαρξη υποδηλώνει πιά άμεσα ή πρακτική του γυναικείου κινήματος, θά μας επιτρέψει να οργανώσουμε, να περιγράψουμε, να επεξεργαστούμε, να κρίνουμε πρακτικά και θεωρητικά όλα εκείνα τὰ «προσωπικά» πού διώνουμε καθημερινά στο πετσί μας – άγχη, άγωνίες, μοναξιά, άδιέξοδα, αυτοκαταστροφές – αλλά δέν μπορούμε ν' αντιμετωπίσουμε γιατί, ανάμεσα στ' άλλα, δέν ξέρουμε νὰ τὰ όνομάσουμε.

Τά προηγούμενα δέν σημαίνουν κατά κανένα τρόπο ούτε ότι πρέπει νὰ αναμένουμε τήν ξαφνική αποκάλυψη μιας νέας πάνοπλης θεωρίας ούτε ότι πρέπει ν' άσχοληθούμε αποκλειστικά ή έστω πρωταρχικά με τή δημιουργία της. Σέ αντίθεση με κάποιους διαδεδομένους μύθους, προϋπόθεση για τή θεωρία είναι ή πρακτική, προϋπόθεση τής διαδικασίας θεωρητικοποίησης είναι ή συσσώρευση έμπειρίας. Άς προσπαθήσουμε πρώτα δειλά, πρώτα διστακτικά, έστω έμπειρικά, ν' αναγνωρίσουμε τό έδαφος τής δημόσιας και πολιτικής έκφορας του προσωπικού μας λόγου και ή αναγκαία θεωρία για τήν ουσιαστική άλλαγή του άφόρητου δικού μας «ιδιωτικού χώρου» θά έλθει.

Άριστείδης Μπαλτάς
23/6/1980

ΠΑΣΟΚ και μαζικά κινήματα – Τά νέα διλήμματα –

Η κατάσταση πού επικρατεί τά τελευταία χρόνια στην άριστερά, δηλαδή τήν ανανεωτική λεγόμενη άριστερά, έχει αναγάγει τήν ιδιότητα του κομμουνιστή και τούς προσδιορισμούς τής άριστερης πολιτικής από συλλογικά σε ζητήματα άτομικής έπιλογής και προσωπικής έρμηνείας. Ο καθένας μόνος του και όλοι μαζί φαίνεται πώς προχωράμε με αποφάσεις τής στιγμής για πράγματα τόσο ζωτικά όσο τό πού έντάσσεται ή δέν έντάσσεται κανείς, τό ποιόν ψηφίζει ή δέν ψηφίζει, τό μέ ποιόν είναι ή δέν είναι με αποφάσεις πού ύπαγορεύονται από τά άπεριόριστης έλαστικότητας «αυτονόητα» του καθενός μας: ή μεταφορά του μπουσουλα έχει σχεδόν όλοκληρωτικά υποχωρήσει μπροστά στην κυριολεξία (και τή δυσλεξία) του άνεμοδείκτη. Και πολλά από τούτα, λύσεις και διέξοδοι ύπαρξιακού κατά τεκμήριο χαρακτήρα, τυλίγονται συχνά σε περίβλημα κοινωνιολογίζουσας ή μαρξίζουσας προέλευσης ώστε νά μπορούν άνέξοδα νά φαντάζουν, μέσα στο γενικευμένο κομφούζιο, «ρεαλιστικά» ή ακόμα και «άριστερά» ή «έπαναστατικά». Οί προσεχείς έκλογές φαίνεται πώς επιταχύνουν τίς έλάχιστα προβλέψιμες δόλτες του άνεμοδείκτη.

Θά αναφερθούμε σύντομα για αυτά τά πράγματα, μιλώντας για δυό πρόσφατα άρθρα: Άντρέα Παππά, «Τό ΠΑΣΟΚ, τά διλήμματα τής έξουσίας και ό ανανεωτικός χώρος», Άντί, άρ. 151, 9.5.80 και Χρύσανθου Λαζαρίδη, «Άριστερά και έξουσία», Άντί, άρ. 154, 20.6.80, τό όποιο και άπαντά στο πρώτο. Δυό άρθρα τά όποια έκφράζουν άπόψεις διάχυτες πού ξεπερνούν κατά πολύ τίς άτομικές έπιλογές των άρθρογράφων. Δυό άρθρα, επιπλέον, πού για νά καταλήξουν σε συμπεράσματα άσυμβίβαστα περνούν πρώτα από τήν ίδια στενωπό: του «μαζικού κινήματος» τό ένα, των «κοινωνικών κινήματων» τό άλλο.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Μιλώντας λοιπόν για την πρώτη άποψη δεν θά ήξιω καθόλου τό κατά πόσο τό ΠΑΣΟΚ πρόκειται σύντομα, «σέ 1-2 τό πολύ χρόνια», νά κυβερνήσει (έρώ-τημα πού ή αντίκρουσή του καταναλίσκει καί τό μισό σχεδόν άρθρο του Χ. Λαζαρίδη), διότι άπλούστατα δεν είναι αυτό πού προέχει: υπάρχουν όρισμένα άλλα ζητήματα (άρχης, κατά την ντεμοντέ έκφραση) έντελώς ανεξάρτητα από τά εκλογικά νούμερα. Συνοψίζω λοιπόν την πρώτη άποψη χωρίς νά την άδικώ στο έλάχιστο.

Τό ΠΑΣΟΚ δεν είναι ούτε καλό ούτε κακό: είναι κόμμα καθαρά «έλληνικό», μέ ό,τι «καλό καί κακό συνεπάγεται ό όρος», ή «κόμμα-άντανάκλαση» τής κοινωνίας μας, τής όποίας οί αντίφάσεις καί οί δυσμορφίες είναι καί δικές του. 'Η «περίφημη πόλωση τής πολιτικής ζωής του τόπου» (Ν.Δ. - ΠΑΣΟΚ) δεν είναι παρά «άντανάκλαση πρίν άπ' όλα τής κοινωνικής πόλωσης καί των όξύτατων αντιθέσεων» τής έλληνικής κοινωνίας.

Μέ τή θεωρία λοιπόν τής άντανάκλασης επιτύχαμε τά έξης: α) ή κοινωνία είναι άντικειμενικά χωρισμένη στα δύο καί β) ή πολιτική ζωή είναι, μοιραία πιά (καθότι τό κοινωνικό πού καθορίζει κ.λπ.), επίσης χωρισμένη στα δύο. Καθότι μάλιστα τό ένα σκέλος, τό ΠΑΣΟΚ, «είτε μάς άρέσει είτε όχι», έχει «πίσω του, μέ τον ένα ή τον άλλο τρόπο [μάλλον μέ τον άλλο], εκατομμύρια λαού», ενώ από την ύπόθεση πού λέγεται ανανέωση τής άριστερας δεν έχουν άπομείνει παρά «ομάδες συμπαθέστατων κατά τά άλλα άτομων ξεκομμένων όμως...», χωρίς καμία κοινωνική «άγκύρωση», πού ανάγκη επιτακτική νά συνδεθούν «έστω μέ έμμεσο τρόπο» μέ τίς πλατιές μάζες: καθότι, εν όλίγοις, στους δύο τρίτος δεν χωρεί, «είτε μάς άρέσει είτε όχι... ή μόνη πολιτική πού υπάρχει σήμερα για τους άγωνιστές καί τίς οργανώσεις του ανανεωτικού χώρου, αν θέλουν νά κρατηθούν σέ κάποια έστω καί στοιχειώδη έπαφή μέ τό μαζικό κίνημα καί τίς κεντρικές πολιτικές εξελίξεις, είναι ή πολιτική τής κριτικής ύποστήριξης πρós τό ΠΑΣΟΚ».

Είναι αδύνατο νά μάς άπασχολήσει εδώ έτούτος ό σφοδρός μανιχαϊσμός ή αυτή ή στατική, ή παγωμένη άντανάκλαση. Ούτε εκείνη ή περιβόητη πιά έπαφή μέ τίς μάζες, ή έμμεση (!) έστω, λές καί πρόκειται για ζήτημα τεχνικό, για ζήτημα άφης, λές καί πρόκειται για τον 'Ανταίο πού πιάνει τή γή ή τό παιδί πού παίρνει άμπάριζα. 'Από δώ οδηγούμαστε στή «φράση-κλειδί στήν όλη μου συλλογιστική»: πολιτική σημαίνει συσχετισμός των δυνάμεων. 'Αλλά όποιος παίρνει «φράσεις» κι όχι έννοιες, δηλαδή λέξεις ανεξάρτητες από τή θεωρία από την όποια προέρχονται, τότε δεν ξέρει καί τί νά τίς κάνει. Τό μόνο πού μπορεί νά σημαίνει ή «φράση» σάν φράση είναι τό έξης: όταν σέ ρωτάνε «τί είσαι πολιτικά;», «μέ ποιόν είσαι;», «τί ψηφίζεις;», έσύ άπαντάς: «μισό λεφτό νά πρώτα τό συσχετισμό των δυνάμεων». Αυτό νομίζω κάνει καί ή ένλόγω άποψη. Μόνο πού παρέλειψε νά καταδικάσει τους άνά τον κόσμο κομμουνιστικούς πυρήνες πού στίς άρχές του αιώνα, μέσα σέ κόσμο άμείλικτα έχθρικό, άποτολμούσαν την ίδρυση των κομμουνιστικών κομμάτων. Διότι καί σέ κοινωνική «άγκύρωση» χώλαιναν καί από συσχετισμό είχαν τά χάλια τους.

'Η παραπάνω λογική, λοιπόν, έμπεριέχει εκ των πραγμάτων τον όππορτου-νισμό για τον άπλό λόγο ότι δεν έχει από πού νά κρατηθεί: δεν έχει τίποτα νά πει περί του τί πράγμα είναι τελοσπάντων αυτή ή άριστερά, γιατί υπάρχει καί αν πρέπει νά υπάρχει, πόθεν προήλθε καί πρós τά πού τραβάει. 'Αγνοεί δη-λαδή ότι ή πρώτη ανάγκη καί ύποχρέωση κάθε άριστερου καί τής άριστερας σάν κίνημα, ό κεφαλαιώδης όρος καί τρόπος νά υπάρχουν, είναι ή άνά πάσα στιγμή αυτοκατάφασή τους, ή άνά πάσα στιγμή έπαλήθευση ότι ζούν, δρούν, κινούνται, πολιτεύονται ως άριστεροί. Καί άς μήν πει κανείς ότι δεν ξέρουμε τί θά πει αυτό, άφού τό αίτημα των καιρών είναι «νά ξαναανακαλύψουμε καί νά ξανακατακτήσουμε τό τί σημαίνει είμαι κομμουνιστής, τό τί σημαίνει είμαι άριστερός». Γιατί έξακολουθούσε νά ξέρουμε, αν μή τι άλλο, ότι μαρξιστής άριστερός σημαίνει πρίν από ότιδήποτε άλλο *ιδεολογικός αντίπαλος όλων των άλλων, ανεξαρτήτως άντανάκλασεων, του λαού εν ανάγκη συμπεριλαμβανομέ-νου*. Καί αυτοκατάφαση σημαίνει, για τή μαρξιστική τουλάχιστον άριστερά, τή δημιουργία όρατών διά γυμνου όφθαλμου καί δημόσιων διαχωριστικών γραμ-μών, άμετάκλητων καί άπαγορευτικών, τή συνεχή αντίσταση στα λόγια, στα έργα, στα γραπτά, στή θεωρία, στήν πρακτική άπέναντι σέ κάθε προσβολή από

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ιδεολογίες ξένες. Δηλαδή εχθρικές. Έχω πλήρη επίγνωση ότι η επέκταση αυτής της ιδεολογικής εξίσωσης σε άλλους τομείς (π.χ. στην πολιτική) οδηγεί απευθείας στα Γκουλάγκ. Είναι κι αυτή μία από τις παγίδες που μας έχουν (και μας έχουμε) στήσει. Άλλά άριστερός σημαίνει, ταυτόχρονα, να μην κάνεις τέτοιες επεκτάσεις.

Αυτά είναι λοιπόν πρίν απ' όλα ο άριστερός. Και όνομα ξέρουμε ότι δέν άρκει να γίνονται αυτά από μονήρεις και έν κενώ κινούμενους άνθρωπους, πρέπει να άφορούν και να άγκαλιάζουν όλόκληρη τήν άριστερά, μία όλόκληρη δηλαδή παράταξη. Η όποία βέβαια σήμερα είναι σε κατάσταση διάλυσης, έξου και ο καθγός. Έκει λοιπόν πού τό βασικό σημερινό αίτημα είναι να άναζητηθούν, να άνακαλυφθούν ή άκόμα και να έφευρεθούν κάποιο δρόμοι να συγκροτηθεί – όχι φυσικά άπαραίτητα με οργανωτικό τρόπο ή μάλλον όχι (άκόμα) με οργανωτικό τρόπο – ή σκέψη, ο κορμός και τά κλαδιά της άνανεωτικής άριστεράς για να μπορέσει να έκπληρώσει στοιχειωδώς έστω αυτές τής βασικές, τής έν τών ών ουκ άνευ λειτουργίες, εκεί πού τό αίτημα είναι να άναπτυχθούν κατά τόν συλλογικότερο δυνατό τρόπο οί αντίστάσεις και να δημιουργηθούν τά μέτωπα άπέναντι στή δεξιά, στό ΠΑΣΟΚ, στό ΚΚΕ, εκεί πού ο μόνος τρόπος να υπάρξει άριστερά είναι οί άριστεροί να συγκροουσών συγκροτούμενοι και να συγκροτηθούν συγκροούμενοι, εκεί λοιπόν πού όλα αυτά νάσου ή άνανεωτική πασοκοφιλία να προσπαθει να μουτζαλώσει τής λιγοστές διαχωριστικές γραμμές πού μας έχουν άπομείνει. Όχι βέβαια πώς οί συνεργασίες άριστερών και μη είναι πράγμα κακό. Όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, ή ιδεολογική αντιπαλότητα τής άριστεράς προς τούς άλλους όχι μόνο άνέχεται άλλά, κατά παράδοξο φαινομενικά τρόπο, επιβάλλει τής συμμαχίες και τής συνεργασίες. Όταν λοιπόν, στίς αρχές τής δεκαετίας του '60, στην ΕΔΑ συζητούσαν και τσακωνόντουσαν για τήν ύποστήριξη τής ΕΚ στίς μονοεδρικές περιφέρειες κ.λπ., αυτό θά τό έκανε μία ισχυρότατη οργανωμένη παράταξη, με βαρύνουσα διαπραγματευτική δύναμη, διεκδικώντας τήν υπό έννοικότερους όρους αυτόνομη παρουσία και δράση τής μετά τής εκλογές. Ποιά ή σχέση με τό σήμερα; Η μήπως οί ψηφοί άριστερών πού δέν θά πάνε στό ΠΑΣΟΚ θά πάνε τάχα στή δεξιά;

Έπειδή λοιπόν ο όρισμός του άριστερού δέν είναι «αυτός πού θέλει να φύγει ή δεξιά από τήν έξουσία», ή πρόσκληση να περιφερθούμε άστεγοι, γυμνοί και άπάτριδες στίς παρυφές του «έλληνικού» ΠΑΣΟΚ και να τό ύποστηρίξουμε κριτικά ισοδυναμεί, στίς συνθήκες του σήμερα, με τό να έγκαταλειφθεί κάθε από κοινού προσπάθεια για τήν άνανέωση του κομμουνιστικού κινήματος· με τήν πρόσκληση, κοντολογίς, να υπάρξει ή άριστερά χωρίς χτές, χωρίς σήμερα, χωρίς αύριο. Όπως ήδη υπάρχει στα μυαλά πολλών.

Άν θεωρώ λοιπόν ότι πρέπει να άρνηθούμε κατηγορηματικά αυτή τήν, παρά τή διάνθισή τής με μαρξιστικούς όρους, άριστεροκτόνα πρόταση, αυτό δέν είναι γιατί άρνούμαι έν γένει και από θέση αρχής τήν ιδέα τής «κριτικής ύποστήριξης», γιατί αυτή ή «φράση δέν έχει νόημα», γιατί πάντοτε τό ψηφίζω κριτικά σημαίνει άπλώς ψηφίζω ή γιατί εκείνο τό «κριτικά» δέν είναι παρά ταπεινό και διάφανο «άλλοθι πού θά έπιστρατεύσω εκ των ύστερων για να καθησυχάσω τή συνείδησή μου», όπως θεωρεί ο Χ. Λαζαρίδης. Αυτό δέν ισχύει. Όταν π.χ. από τή μεταπολίτευση μέχρι τελευταία ο ύποφαινόμενος ψηφίζα και ύποστήριζα, όπου έπρεπε να πάρω θέση, κριτικά τό ΚΚΕ έσωτερικού ή τή Συμμαχία, φρονώ ότι τό έκανα, όπως και πολλοί άλλοι βέβαια, με τόν κριτικότερο δυνατό τρόπο, χωρίς καμιά παραχώρηση, χωρίς κανένα (πολιτικό τουλάχιστον) πρόβλημα με τή συνείδησή μου και χωρίς άνάγκη άλλοθι. Ήταν με δυό λόγια συνειδητή και, επιμένω, άριστερή έπιλογή, έστω και έκδιασμένη. Άλλά και οί εκδιασμένες έπιλογές δέν είναι τάχα έπιλογές;

Τά λέω αυτά γιατί ή άποψη πού διατύπωσε ο Χ. Λαζαρίδης – με τό να άπορρίπτει άκριβώς τήν ύποστήριξη στό ΠΑΣΟΚ όχι παίροντας συγκεκριμένη θέση άπέναντί του στίς δεδομένες συνθήκες του 1980¹ άλλά καταφεύγοντας στό γενικότατο «έπιχείρημα» τί κριτικά τί μη κριτικά – πηγαίνει πολύ μακρύτερα, δηλ. άφήνει άπέξω μαζί με τό ΠΑΣΟΚ και ένα σωρό άλλους: άρνούμαι να ψηφίσω τόν όποιονδήποτε πλύν του έαυτού μου. Όμως έαυτός μου είναι «μιά προοπτική συγκρότησης ενός αυτόνομου πολιτικού ύποκειμένου»

1. «Άν δεχτούμε ότι ή Δεξιά "Έφαγε τά ψωμιά τής", άν συμφωνήσουμε ότι πλησίασε ή ώρα τής άλλαγής, δηλαδή τής Άριστεράς, άν καταλήξουμε ότι "στό προσεχές μέλλον τό ΠΑΣΟΚ θά κληθεί να κυβερνήσει", τότε πραγματικά όλοι έμείς "οί τής μαρξιστικής άνανέωσης" πρέπει να ψηφίσουμε τό ΠΑΣΟΚ και – γιατί όχι – να προσχωρήσουμε κιόλας!». Δ'ν γνωρίζω άν τό θαυμαστικό προσπαθει να έρρωνυθει τήν ώμή αυτή φράση. Άλλά κι έτσι να 'ναι, τό παιγνίδι γίνεται έν ού παικτοίς.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

και μόνο «αν έχει ανοίξει ο δρόμος για μία τέτοια προοπτική είναι δυνατός ο εκλογικός συνασπισμός του ανανεωτικού χώρου και μόνο έτσι άλλωστε θα 'χε κάποιο νόημα: να καταγράψει όλες εκείνες τις δυνάμεις που συνειδητοποιούν σήμερα τα αδιέξοδα της άριστερας και συσπειρώνονται στην προοπτική υπέρβασης της κρίσης της». "Αν ο δρόμος δεν έχει ανοίξει για την ενλόγω προοπτική, τότε δεν θα πρέπει να καταγραφούν όλες οι δυνάμεις που συνειδητοποιούν και (ή έστω δεν) συσπειρώνονται; Φαίνεται πως όχι. Και επειδή, κατά πασιφανή τρόπο, ο δρόμος της προοπτικής παραμένει προς το παρόν κλειστός, ή άποψη αυτή, παρά την επιμονή της ότι δεν θα μας πει συγκεκριμένα «διά ταύτα», έχει κάνει μία σαφέστατη επιλογή και πρόταση: αδιαφορούμε για τις εκλογές. Και τί να κάνουμε; Νά είμαστε με τα κοινωνικά κινήματα, είναι ή απάντηση, και με την πάλη των τάξεων και την ιστορία γενικότερα. "Η, «μέ άλλα λόγια, να κάνουμε επιτέλους Πολιτική και όχι γκρουπουσκούλιαζικα καμώματα ή καντρίλιες άριστερου πολιτικαντισμού». Θα άργήσουμε πολύ φαίνεται να καταλάβουμε ότι και η Πολιτική (με τό κεφαλαίο) και τα ενλόγω καμώματα και καντρίλιες δεν είναι παρά όψεις του ίδιου κάλπικου νομίσματος: και τα δύο δεν θέλουν να ακούσουν τίποτα για την πολιτική.

Γιατί αυτή έχει δείξει πιά, σε βαθμό κορεσμού, ότι δεν κάνει «πολιτική επιφανείας» ούτε στέκεται στην «πολιτική σκηνή» άγνοώντας «τίς κοινωνικές διεργασίες που συντελούνται άθόρυβα», όποιος νοιάζεται, και πολύ μάλιστα, και για τις εκλογές: ο Λένιν, ο Μάο, ο Γκράμοσι, που ο Χ. Λαζαρίδης ζητάει να «ξαναανακαλύψουμε», τό ξέρανε καλά. Ούτε φυσικά και ο ίδιος ο άρθογράφος θα 'θελε να κατηγορηθεί για τό άμάρτημα της εκλογολαγνείας επειδή διαπιστώνει αισιόδοξα τή «θεαματική άνοδο των ανεξάρτητων συσπειρώσεων και της Β' Πανελλαδικής στις φοιτητικές εκλογές».

Παρότι λοιπόν ή άποψη αυτή για τις εκλογές θεωρώ ότι δεν είναι πρωτογενής, δηλαδή καθορίζεται και ανακύπτει αυτόματα από μίαν άλλη σαφέστατη αλλά άνομολόγητη επιλογή, στην όποια θα επανέλθω, είμαι ύποχρεωμένος να πω δύο λόγια σχετικά. Οί βουλευτικές εκλογές καταγράφουν λοιπόν διαθέσεις και διαθεσιμότητες, τάσεις και επιλογές, τις φέρνουν στό φώς, τις δημοσιοποιούν (έστω και ψευδώνυμα· άς βρούμε έμεις τά όνόματα). 'Αλλά αυτές οι τάσεις και διαθέσεις πρέπει να βρουν την εύκαιρία να εκδηλωθούν και να συντεθούν, γιατί βέβαια δεν είναι δεδομένες, ο κόσμος κουράζεται, αλλάζει, απογοητεύεται, συντρίβεται. "Αν εκδηλώνονται έδώ κι εκεί, στους κοινωνικούς χώρους και τα μαζικά κινήματα, αυτό, τό ξέρουμε πιά, δεν είναι ικανό και άρκετό για τίποτα άπολύτως. Πρέπει άπαραίτητα να εκδηλωθούν και «κεντρικά πολιτικά», και αυτό σημαίνει και σε επίπεδο εκλογικού σώματος, πρέπει να άρνηθούν και να άρνούνται τή μυωπία του άποσπασματικού και του επιμέρους· πρέπει δηλαδή να συνθέσουν τά σύν και τά πλήν τους, να βρουν τούς κοινούς τρόπους και να «χωριστούν για να ένωθούν», να νταραβεριστούν και να μαλλιοτραβηχτούν, να δείξουν και να άποδείξουν δημόσια, στους έαυτούς τους και τούς άλλους, ότι τελικά μπορούν και έχει νόημα να υπάρχουν, ότι στην αντίθεσή τους με τούς υπόλοιπους άποτελούν ένα. Διακριτικό, όροθετημένο, άνταγωνιστικό. "Ότι είναι μέρη κι όχι ήδονοβλεψίες του περιφημου συσχετισμού των δυνάμεων.

Και αυτό, κι άς με συχωρέσουν όσοι μερακλώνουν με τό ήμίφως του παρασκήνιου και άρέσκονται να άσφουκτιούν στις ύπόγειες διεργασίες, γίνεται άκριβώς στη λεγόμενη πολιτική σκηνή. "Η άπουσία άπ' αυτήν, και ιδιαίτερα μάλιστα, για τούς λόγους που ήδη αναφέραμε, στην Έλλάδα του 1980, τό μόνο που έχει να προσφέρει - έκτός από τή θαλπωρή του «περιθώριου» - είναι να ανοίξει τό δρόμο στη λεηλασία και τόν έξανδραποδισμό, να έπισπεύσει τό διασκορπισμό των δυνάμεων, να διασπαθίσει τις διαθέσεις για συνεργασία και συνένωση, να καταστήσει άκόμα πιά άφερέγγυα τήν όποιαδήποτε άριστερή προοπτική. Δεν είμαι λάτρης του εκλογικού βιβλιαρίου ούτε τρέφω, άπ' όσο ξέρω, τις λεγόμενες λεγκαλιστικές αυταπάτες. "Όμως, για όλους αυτούς τούς λόγους, θεωρώ ότι στις επόμενες εκλογές ή ανανεωτική άριστερά όφείλει, έπιμονα και για μία άκόμα φορά, να υπάρξει αυτοδύναμη. "Όχι για να διατυμπανίσει τό κυβερνητικό της πρόγραμμα ως ίσοδύναμο άλογο, ούτε γιατί έτσι θα άρχίσει από σήμερα ή περιβόητη «πολιτική συγκρότηση (δηλαδή ή οργανωτική

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

2. Τήν ίδια άποψη, αλλά σέ τό προχωρημένη κατάσταση, διατυπώνει και τό άρθρο του Γ. Δ. Μηλιού, «Κομμουνιστική ανανέωση: επαναστατική διεξοδος ή εθνικοαπελευθερωτική στροφή;» Άγώνας, άρ. 10, Μάιος 1980. Έκεί, άφου διαπιστωθεί μία «κάθετη τομή» στό χώρο τής ανανέωσης πού τήν έχει χωρίσει στά ανταγωνιστικά και άλληλοσποικισόμενα στρατόπεδα «παραδοσιακή άριστερά» και «νέα ριζοσπαστικοποίηση μέ χαρακτηριστικά μαζικού κινήματος», λέγεται ότι, «άν εξασφαλιστούν όρισμένοι όροι», οι εκλογές μπορούν νά αποτελέσουν «πεδίο παρέμβασης και νά διευκολύνουν τή συγκρότηση τής επαναστατικής έκδοχής τής κομμουνιστικής ανανέωσης». Θά ήταν πολύ ενδιαφέρον νά ακούγαμε ποιοί όροι πρέπει νά εξασφαλιστούν για νά κατέβει ό «νέος ριζοσπαστισμός» στις βουλευτικές εκλογές. Κρίμα πού κρίθηκε ότι «δέν είναι του παρόντος».

συγκρότηση) τής επαναστατικής ανανέωσης» πού τόσο πολύ προβάλλεται ως τό άμεσο πρακτικό αίτημα των καιρών. Άλλά για νά ενισχύσει, ακόμα και νά εκμαιεύσει, τήν πρόθεση ενός κάποιου κόσμου νά αντισταθεί, νά παραμείνει ξένος πρós τά μεγάλα κόμματα τής αντιπολίτευσης, όχι όμως και πρós τήν πολιτική (και αυτός ό κόσμος δέν είναι μόνο τά παιδιά των καταλήψεων). Για νά διατηρήσει, μέ δυό λόγια, άνοιχτή τήν ύπόθεση τής άριστεράς.

Κάθοδος όμως τής ανανεωτικής άριστεράς στις εκλογές, μία και περι αυτών ό λόγος, σημαίνει κάθοδος δλόκληρης τής ανανεωτικής άριστεράς. Όχι γιατί είμαστε γενικώς δημοκράτες και μäs άρέσει νά προχωράμε «χωρίς αποκλεισμούς». Άλλά γιατί ή σημερινή άριστερά τής ανανέωσης μπορεί νά ελπίζει ότι θά ύπάρξει μόνο άν συγκεντρώσει όλες τις δυνάμεις της, άν δημιουργήσει τό πλαίσιο για νά συγκροστούν όλες οι τάσεις πού τήν συνιστούν, μόνο άν κινηθεί μέ όλα όσα διαθέτει: μέ τήν ένδοξη και τήν ντροπιασμένη ιστορία της, τά φθαρμένα και τά ανθεκτικά σύμβολά της, τά άριστερά και τά δεξιά κόμματά της, τις ένωτικές και τις σεκταριστικές οργανώσεις της, τά φανατικά και τά χαλαρά μέλη της, τις επιρροές και τους άνοργανωτους της, τους σημαντικούς και τους άσήμαντους δημόσιους άνδρες και γυναίκες της, τους μόνιμους και τους εύκαιριακούς ψηφοφόρους της, τόν καθημερινό και τόν περιοδικό, καλό, μέτριο και κακό τύπο της, τά συμπαθέστατα και τά αντιπαθέστατα στελέχη της, ακόμα και τους πρρών και τους νύν βουλευτές της. Μέ τήν όποια τελοσπάντων άπήχηση της. Και τά παραπάνω δέν αποτελούν καν, θά έλεγα, πολιτική επιλογή· είναι, για νά καταθέσω και τά δικά μου «αυτονόητα», αυτονόητα για έναν σημερινό άριστερό, πολλώ μάλλον κομμουνιστή.

Άκριβώς αντίθετη είναι, φρονώ, ή άνομολόγητη ή έστω μασημένη επιλογή πού καθορίζει τήν άποψη πού εξέφρασε ό Χ. Λαζαρίδης.² Γιατί δλόκληρη ή ανανεωτική άριστερά σημαίνει και τό ΚΚΕ έσωτερικού. Άπό τήν άδήριτη όμως άνάγκη τής ανανεωτικής άριστεράς νά εμφανιστεί ως ένιαία παράταξη στις εκλογές εκείνο πού μετράει για τήν άποψη αυτή είναι, φαίνεται, ή συμμετοχή του ΚΚΕ έσωτερικού, πού βέβαια είναι εκ των πραγμάτων τό μεγαλύτερο, ισχυρότερο και άπαιτητικότερο κόμμα τής ανανέωσης, έτσι ώστε ή συμμετοχή και ή ύποστήριξη σέ αυτή νά φαντάζει ένίσχυσή του. Μπροστά σέ αυτό τό ένδεχόμενο προτιμότερη είναι, κατά τά φαινόμενα, ή Πολιτική.

Όυτε όμως τό ΚΚΕ έσωτερικού, άπ' ό,τι τουλάχιστον μαρτυρά ή μέχρι τώρα πολιτεία του, έχει άντιληφθεί ότι ανανεωτική άριστερά δέν είναι απλώς ό έαυτός του σύν κάποιες τσόντες άπό δω κι άπό κει, αλλά όλα εκείνα τά πράγματα, άτομα, οργανώσεις και ιδέες, μέ τό άναφαίρετο χτές και τό δεδομένο σήμερα τους, πού ένδεικτικά θέλησα νά συνοψίσω προηγουμένως. Φέρθηκε και πολιτεύτηκε, και τίποτα δέν δείχνει ότι ή επίσημη σtάση του αλλάζει, σάν τό κόμμα πού κανέναν δέν έχει άνάγκη και όλοι τό έχουν: κλειδαμπαρώθηκε στό καθούκι του περιμένοντας ψήφους και προσχωρήσεις. Και οι λίγες συμπαθητικές χειρονομίες του δέν ήταν παρά αυτοσχεδιασμοί τής στιγμής πού έμειναν άρα μετώρες, μισές, δηλαδή άναιρέσιμες. Δέν θά έχει, λοιπόν, άπολύτως κανένα νόημα και καμιά προοπτική τό όποιοδήποτε σπασμωδικό άνοιγμα έπιχειρηθεί τή στιγμή πού θά έκπνέουν οι προθεσμίες. Τό ίδιο και λιγότερο νόημα θά 'χουν και οι, κατόπιν έορτής και πιέσεων κατά τό παράδειγμα του '77, ειλικρινείς και μή αυτοκριτικές.

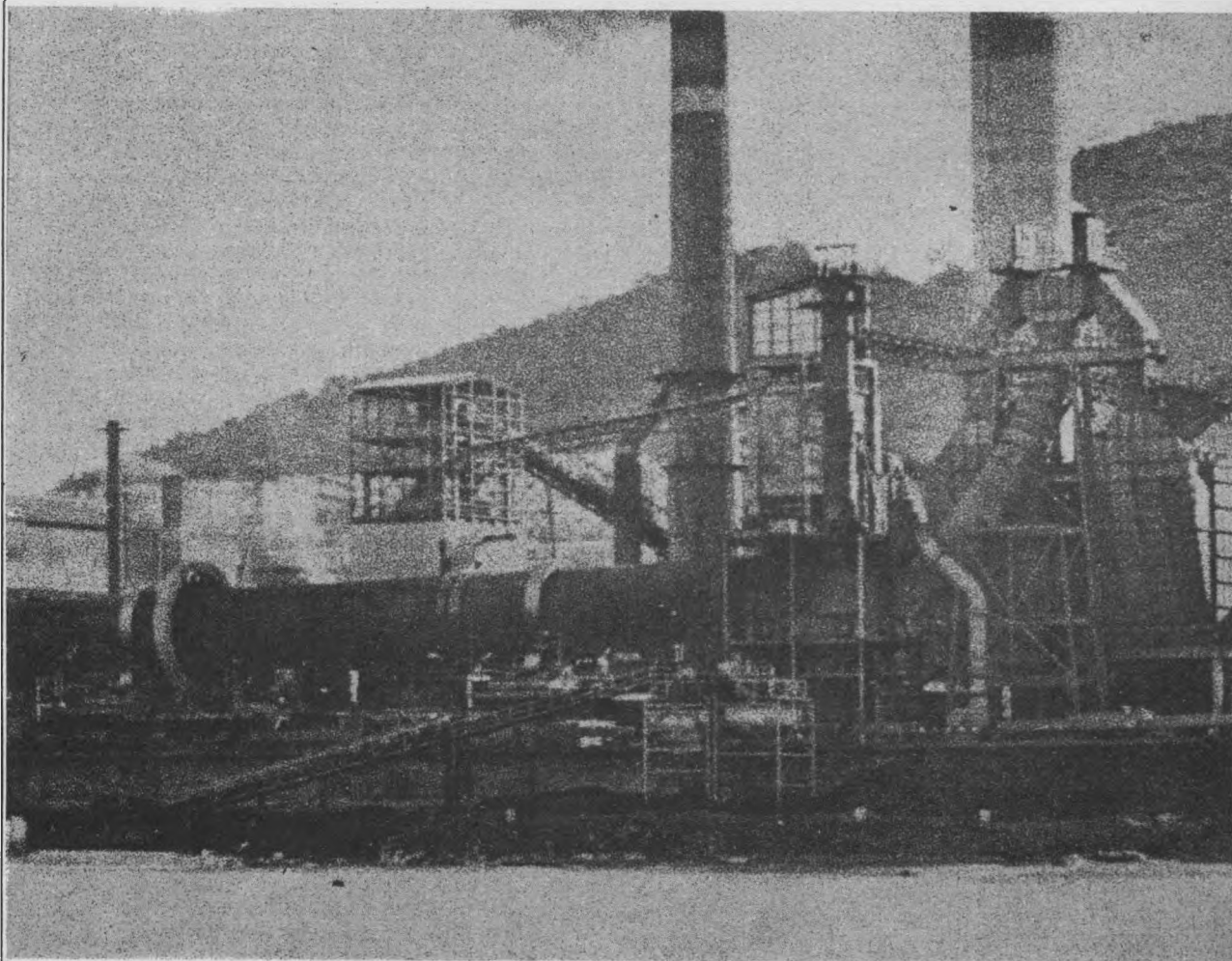
Γιώργος Καρράς

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΗΜΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΜΙΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '80*

– Μετά την κρίση τί; –

των Γιάννη Καλογήρου
Λευτέρη Παπαγιαννάκη
Γιάννη Σαχαρίδη

* Εισήγηση της ΔΑΣΠ – Χημικών Μηχανικών στο Β' συνέδριο Χημικών Μηχανικών που πραγματοποιήθηκε από 9 έως 14 Ιουνίου στο Έθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

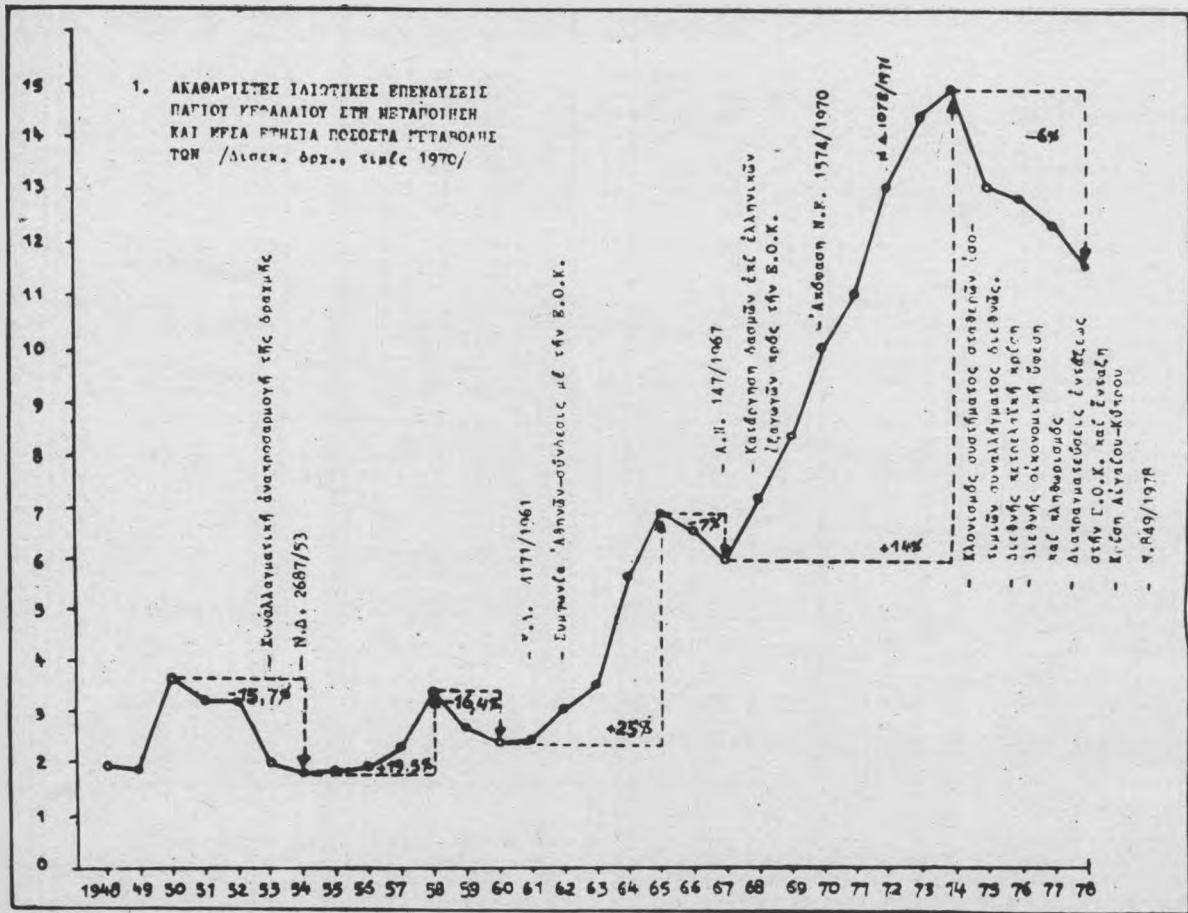
ΓΕΝΙΚΑ

Η κάμψη τών επενδύσεων μετά τό 1973 (- 6% τό χρόνο μεταξύ 1974-78, σέ σταθερές τιμές) άποτελεί μία πολύ σημαντική πτυχή τής συνολικής κρίσης πού μαστίζει τή χώρα μας καί τό διεθνές τής περιβάλλον. Είναι ίσως ή σημαντικότερη μία καί συνεπάγεται στασιμότητα στήν παραγωγή καί συσσώρευση πλούτου μέ δυσμενείς επιπτώσεις τόσο στό παραγωγικό υπόβαθρο τής χώρας όσο καί στους δρους λειτουργίας τών οικονομικών, κοινωνικών καί πολιτικών μηχανισμών.

Βέβαια ή προβληματική μας σήμερα στρέφεται έντονα καί δικαιολογημένα στό κοινωνικά καί πολιτικά προβλήματα πού προκύπτουν από μία άπρογραμματίστη καί άναρχούμενη διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης. Παιδεία, υγεία, κατοικία, ασφάλιση, φυσικό καί ανθρώπινο περιβάλλον, συνθήκες εργασίας, ελευθερία καί αξιοσέπεια του πολίτη... ή ποιότητα τής ζωής μέ λίγα λόγια είναι προβλήματα πού ζητούν νέες άπαντήσεις. Ποιός καί γιά ποιόν παράγει, τί, πού καί πώς παράγεται, παίρνουν νέες διαστάσεις καί προοπτικές στή στρατηγική τών οργανωμένων κοινωνικά ή/καί πολιτικά ομάδων του πληθυσμού. Όστόσο, στό πλαίσιο μιας τέτοιας προβληματικής είναι ρεαλιστικό νά ίσχυριστούμε πώς μία άλλη ποιότητα ζωής δέν θά προκύψει άπ' τή στασιμότητα στήν παραγωγή ύλικού πλούτου, αλλά, αντίθετα, άπ' τήν πολιτικά προσδιορισμένη, οικονομικά

προγραμματισμένη καί κοινωνικά έλεγχόμενη ανάπτυξη τής.

Άπ' τά τέλη τής δεκαετίας του 50 μέχρι καί τς άρχές τής δεκαετίας του 70 ή ελληνική οικονομία άναπτύσσεται ταχύτατα (ΑΕΠ: 7,5% τό χρόνο, 4,5% γιά τήν ΕΟΚ). Κύριο γνώρισμα ή ανάπτυξη τής βιομηχανικής παραγωγής (10-13% τό χρόνο, 6,5% γιά τς άναπτυγμένες καί 8% γιά τς υπανάπτυκτες χώρες) καί ή αναδιάρθρωσή τής. Τό βαθμιαίο «άνοιγμα» τής χώρας στή διεθνή αγορά επιβάλλει νέα παραγωγικά πρότυπα. Έτσι, ό ρυθμός αύξησης τών μικρών (βιοτεχνικών) μονάδων επιβραδύνεται, ό αριθμός τους σταθεροποιείται γιά πρώτη φορά στή δεκαετία του 60 καί άρχίζει νά μειώνεται άπ' τς άρχές τής δεκαετίας του 70. Αντίθετα επιταχύνεται ή αύξηση τών μετοχικών εταιρειών (ΑΕ & ΕΠΕ) πού γρήγορα γίνονται ό κυρίαρχος χώρος παραγωγής καί συσσώρευσης κεφαλαίου. Ταυτόχρονα τό κέντρο θάρους τής παραγωγής καί συσσώρευσης μετατοπίζεται άπ' τά παραδοσιακά καταναλωτικά άγαθά (τρόφιμα, ύφαντουργία, κ.λπ.) πρós τά διαρκή καταναλωτικά άγαθά (προϊόντα μετάλλου, ηλεκτρικές καί μη οικιακές συσκευές...), πού ανταποκρίνονται στή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, κυρίως δμως πρós νέα γιά τή χώρα βασικά βιομηχανικά άγαθά (καουτσούκ-πλαστικά, χημεία, πετρέλαιο, μεταλλουργία...). Ό εκσυγχρονισμός τής παραγωγικής μονά-

Διάγραμμα εξέλιξης ακαθάριστων ιδιωτικών επενδύσεων στή μεταποίηση 1948-1978. Πηγή: Γεώργιος Πατίκης, «Οικονομικός Ταχυδρόμος».

δας, ή διαφοροποίηση της παραγωγής, ή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, ή κρατική πολυμορφία επιδότηση της ελληνικής βιομηχανίας θά της επιτρέψουν, να γίνει γρήγορα το κύριο στήριγμα των αυξανόμενων εξαγωγών της χώρας (12% του συνόλου τό 1963, 53% τό 1972).

Η όρμητική εμφάνιση της σύγχρονης ελληνικής χημικής βιομηχανίας αποτελεί τήν κινητήρια δύναμη της αναπτυξιακής διαδικασίας στή περίοδο αυτή. Οι κύριοι κλάδοι της (καουτσούκ-πλαστικά, χημεία, πετρέλαιο, μεταλλουργία - βλέπε πίνακα 1) απορροφούν τό 40% τών βιομηχανικών επενδύσεων, αυξάνουν τή παραγωγή τους ταχύτερα από τό μέσο όρο (κατέχουν τίς 4 πρώτες θέσεις από άποψη ταχύτητας), τριπλασιάζουν τό μερίδιό τους στό συνολικό βιομηχανικό προϊόν μεταξύ 1958-70,

στηρίζουν τό 1969 κιάλας τό 47% τών βιομηχανικών εξαγωγών.

Μέ τό ξέσπασμα όμως τής κρίσης, ή στασιμότητα τών επενδύσεων είναι αναλογικά περισσότερο άποφασιστική στους κλάδους πού ξετάζουμε. Σέ τρέχουσες τιμές ή αύξηση, μεταξύ 1973-77, τών μικτών καί καθαρών επενδύσεων στους 4 κλάδους είναι πολύ χαμηλότερη άπ' τό μέσο όρο τής βιομηχανίας ενώ είναι σχεδόν διπλάσια του μέσου όρου στήν ύφαντουργία, στίς εφαρμογές ηλεκτρισμού καί στα ύλικά μεταφορών. Σέ σταθερές τιμές ή ΕΧΒ δέν χαρακτηρίζεται στήν περίοδο αυτή από στασιμότητα επενδύσεων άλλα από καθαρή άποεπένδυση! Έτσι οι κύριοι κλάδοι της μεταξύ 1973-77 απορροφούγ μόνο τό 21% τών βιομηχανικών επενδύσεων, ή παραγωγή τους επιβραδύνεται (3,5,7,15 θέση από άποψη ταχύτητας), ή συμμετοχή τους στό βιομηχανικό προϊόν καί τίς εξαγω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΣΥΝΘΕΣΗ - ΕΞΕΛΙΞΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΜΕΓΕΘΩΝ ¹ 1958-1978	ΠΛΑΣΤΙΚΑ- ΕΛΑΣΤΙΚΟ	ΧΗΜΕΙΑ	ΠΕΤΡΕΛΑΙΟ	ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ	Λ Υποσύνολο		ΜΗ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΟΡΥΚΤΑ (ΤΣΙΜΕΝΤΟ...)		Β Υποσύνολο	ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ	ΕΝΔΥΣΗ- ΥΠΟΔΗΣΗ	ΣΥΝΟΛΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ
					ΤΡ ΙΦΙΜΑ	ΠΟΤΑ	Α	Β				
1 ΣΥΝΘΕΣΗ ΑΕΠ(%) (Άκαθ. Έγχ. Προϊόν) ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ(%) (Σταθ. τιμές 1970)		5,4 11,2 12,8		1,1 7,4 5,1	6,5 18,6 17,9	24,6 18,9 12,3	6,2 7,6 8,4	30,8 26,5 26,7	31,9 23,5 27,4			100 (16,6 δισ. δρχ.) 100 (49,3 δισ. δρχ.) 100 (79,2 δισ. δρχ.)
2 ΔΕΙΚΤΗΣ 1970/1959 (Σταθ. τιμές 1959)	765	449	305	1075		161	229	270		229	195	254
3 ΔΕΙΚΤΗΣ 1977/1970 (Σταθ. τιμές 1970)	193	185	208	140		129	183	190		142	225	169
4 ΤΑΣΗ ΔΕΙΚΤΟΥ 1970	2ος	3ος	4ος	1ος		14ος	12ος	9ος		11ος	16ος	2ος
5 ΤΑΣΗ ΔΕΙΚΤΟΥ 1977	5ος	7ος	3ος	15ος		16ος	8ος	6ος		4ος	2ος	
6 ΣΥΝΘΕΣΗ ΠΑΓΙΩΝ 1958 (%)	0,3	21,2	0,5	4,4		13,9	7,3	12,1		19,8	0,1	100
7 ΣΥΝΘΕΣΗ ΠΑΓΙΩΝ 1977 (%)	3,1	10,4	4,6	9,9		9,9	3,6	13,3		16,6	1,3	100
8 ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ 1958-73 (%)	3,1	12,9	7,1	16,8	40	8,9	3,3	11,8	24	13,0		100
9 ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ 1973-77 (%)	3,2	8,9	2,7	6,7	21,5	10,1	3,6	13,9	27,5	20,5		100
10 ΑΠΟΛΥΤΗ ΑΥΞΗΣΗ ΑΚΑΘ. ΠΑΓΙΩΝ ΚΑΘ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ (σέ τρέχ. τιμές) 1973-77 (%)	155 142	100 68	54 3	65 25		151 152	141 157	161 138		201 209	303% 291%	142% 127%
11 ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΑΓΩΓΩΝ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ (%)	1969 1978	1,7% 1,6%	10,8% 10,2%	1,9% 11,0%	32,7 10,6	47,1% 33,4%	8,1% 7,0%	7,2% 3,8%	10,5% 11,6%	25,8% 22,4%	13,1% 29,0%	100 100
12 ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΞΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 1953-70 1971-79		50,8% 30,8%		25,2% 20,1%	76% 51%	3,2% 4,4%		3,3% 3,8%	6,5% 8,2%		2,4% 5,3%	100 100
13 ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΞΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ 1961-71 (%)		20%	40,5%	100%	17,4	27%	1,6%	2,0%	10,6	3,5%	6,0%	17,2%
14 ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΞΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΟ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ	1970 1975	44,2 30,4	60,5 45,7	83,9 97,0	58,6 47,0		13,2 16,3	11,8 13,9	8,5 6,8	5,1 5,3	9,0% 13,5	31,5% 28,6%
15 ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΞΕΝΟΥ ΚΕΦ. (ΕΦΟΠΛΙΣΤΙΚΟ) ΣΤΙΣ ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΤΟΥ ΚΛΑΔΟΥ (ΧΩΡΙΣ ΕΦΟΠΛΙΣΤΙΚΟ)	1971 1977	44,2 15,5	68,0 55,2	97,2 27,4	91,1 71,6		5,9 3,3	0,2 17,3	8,3 5,7	17,9 14,8	78,4 29,1	40,1% 27,4

1. Πηγές καί παρατηρήσεις στόν πίνακα (1): 'Υπ. Συντονισμού, 'Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-75 καί 1973-77. (2-5): ΕΣΥΕ. (6-10): ΣΕΒ: 'Ετήσιοι άπολογισμοί. (8-9): 'Η κατανομή τών επενδύσεων έχει ύπολογισθεί σέ σταθερές τιμές γιά τήν περίοδο 1958-73 καί τρέχουσες γιά τήν περίοδο 1973-77. 'Η σύγκριση παρ' όλα αυτά είναι θεματική. 'Η κατανομή π.χ. αυτή γιά τό 1973 είναι ή ίδια καί στίς δύο περιπτώσεις. (11): Τράπεζα τής 'Ελλάδος: Δελτίο έξωτερικών συναλλαγών. (12): 'Υπουργείο Συντονισμού. (13): Π. Ρουμелиώτης: Οι πολυεθνικές εταιρείες στήν 'Ελλάδα, 'Αθήνα, 1978. (14): Τ. Γιαννί-

της: Βλ. Οικονομικό Ταχυδρόμο 24.4.1975 καί ΕΟΚ - 'Ελλάδα - Μεσόγειος, 'Αθήνα 1978, 6156. (15): Τ. Γιαννίτης: Μελέτη υπό δημοσίευση (Οί Πολυεθνικές έπιχειρήσεις καί ή διαμόρφωση τών έξωτερικών σχέσεων τής 'Ελληνικής Οικονομίας). (14-15): Στήν πρώτη περίπτωση (14) σάν «ξένο-κεφάλαιο» θεωρούνται οι εταιρείες πού έλέγχονται σέ ποσοστό πάνω από 51% του μετοχικού τους κεφαλαίου από Κεφάλαια του νόμου 2687/53. Στή δεύτερη περίπτωση (15) δέν λαμβάνονται ύπόψη οι εταιρείες πού έλέγχονται από τό εφοπλιστικό κεφάλαιο.

γές του τομέα μειώνεται.

Στή πραγματικότητα η εικόνα είναι ακόμα χειρότερη. Η επενδυτική κρίση στην EXB (τουλάχιστο στους τέσσερις κύριους κλάδους της που εξετάζονται πιο κάτω) υποθέσει απ' τ'άλλα της δεκαετίας του 60 μιά και καμιά σημαντική επένδυση δεν έγινε, τόν καιρό της δικτατορίας, στους κλάδους: καουτσούκ-πλαστικά, χημεία, μεταλλουργία, ενώ οι σχετικά καλές ακόμα επιδόσεις του κλάδου των προϊόντων πετρελαίου οφείλονται στην ταχύτερη αύξηση των τιμών και την αξιοποίηση των επενδύσεων του 1973-74 (Petrola, Motor Oil) που όμως δεν είχαν καμιά συνέχεια.

Η κρίση στο επίπεδο των βιομηχανικών επενδύσεων είναι ιδιαίτερα μεγάλη στο χώρο της EXB (όπου υποθέσει απ' τ'άλλα της δεκαετίας του 60 και εκδηλώνεται ανοικτά στις αρχές της επόμενης). Καί τ'ό φαινόμενο αυτό δεν είναι άσχετο με τή συμπεριφορά των διαφόρων τμημάτων του κεφαλαίου και τής πολιτικής του κράτους. Τό Διεθνές Κεφάλαιο (ΔΚ) πού στήριξε τήν εκβιομηχάνιση τής πρώτης περιόδου βρίσκεται σέ συνεχή υποχώρηση (17% των βιομηχανικών επενδύσεων μεταξύ 1961-71, λιγότερο από 10% στή συνέχεια) ενώ φαίνεται νά αναπροσανατολίζει τή δραστηριότητά του. Απ' τό συσσωρευόμενο στή βιομηχανία ΔΚ οι κλάδοι πού εξετάζουμε απορρόφησαν τό 76% μεταξύ 1953-70 αλλά μόνο τό 51% μεταξύ 1971-79 (πολύ λιγότερες μετά τό 1974). Έτσι η φθίνουσα συμμετοχή του ΔΚ στην παραγωγή και τής εξαγωγής τής ελληνικής βιομηχανίας είναι ιδιαίτερα έντονη στην EXB ενώ αυξάνεται η παρουσία του σέ παραδοσιακούς κλάδους με κύριο στόχο όμως τώρα τήν εσωτερική αγορά. Ακόμα παραπέρα η μειωμένη δραστηριότητα του ΔΚ στην EXB οφείλεται κυρίως στή κάθετη (ποσοτική) πτώση τής δραστηριότητας του Ξένου ΔΚ πού δεν αντισταθμίζεται απ' τήν αυξανόμενη αντίθετα δραστηριότητα του ελληνικού (έφοπλιστικού) ΔΚ. Τό τελευταίο διαφοροποιώντας τόν αποκλειστικό κάποτε ναυτιλιακό προσανατολισμό του επενδύει σέ διυλιστήρια, προσανατολίζεται όμως περισσότερο στή ναυπηγική βιομηχανία και πολύ περισσότερο στίς τουριστικές-τραπεζικές-ασφαλιστικές δραστηριότητες.

Από τήν άλλη μεριά τό τοπικό ελληνικό κεφάλαιο κατατμημένο (με ελάχιστες εξαιρέσεις) σέ μεγάλο αριθμό μικρο-μεσαίων (συχνά οικογενειακών) επιχειρήσεων περιορίζει τήν αυξανόμενη δραστηριότητά του στούς παραδοσιακούς κλάδους ή στά κλασικής τεχνολογίας διαρκή καταναλωτικά αγαθά. Η κρίση των αντίστοιχων κλάδων στην ΕΟΚ (περίπτωση ύφαντουργίας) και η άνοδος τής αραβικής αγοράς (περίπτωση τσιμέντου, προϊόντων μετάλλου) επιτρέπουν μεσοπρόθεσμα σημαντική ώθηση των κλάδων αυτών. Ύφαντουργία και τσιμμένα στηρίζουν τή χαμηλόρρυθμη ανάπτυξη τής δεύτερης περιόδου αυξάνοντας τή συμμετοχή τους στίς επενδύσεις (από 25% σέ 34%), στην παραγωγή (από 31% σέ 36%), στίς εξαγωγές (από 24% σέ 41%) τής βιομηχανίας.

Η αλλαγή του σκηνικού δεν εμπνέει αισιοδοξία. Η στροφή πρὸς τούς ανανεωμένους και περισσότερο εξωστρεφείς τώρα παραδοσιακούς κλάδους (έντάσεως έργασίας) άσκησε ίσως ευνόικη επίδραση στο επίπεδο τής άπασχόλησεως και των έξωτερικών συναλλαγών τής χώρας. Μακροπρόθεσμα όμως, στο πλαίσιο μιάς διαγραφόμενης Νέας Διεθνούς Κατανομής τής Έργασίας (ΝΔΚΕ) και τής ένταξής μας στην ΕΟΚ, αποτελεί μιά άμυντική, συντηρητική και κοντόφθαλμη άπάντηση στην κρίση. Τό κράτος έπιδοτώντας έμμεσα (μέσω του μηχανισμού του κέρδους) τής επιχειρήσεις περίορισε ούσιαστικά τό ρόλο του στην παθητική επικύρωση προκαθορισμένων επιλογών τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας, προσπαθώντας νά συμπληρώσει τόν αναπαραγόμενο συντηρητισμό τής τελευταίας με τήν παροχή διευκολύνσεων (συχνά προκλητικών) πρὸς τό ΔΚ. Παρά τής κάποιες επιτυχίες τής πολιτικής αυτής, σέ περίοδο ευνόικης διεθνούς συγκυρίας, τό ξέσπασμα τής κρίσης άποκαλυπτει σήμερα τά όρια και τά αδιέξοδά της, ιδιαίτερα σέ ό,τι άφορτά τήν περιφερειακή άνισορροπία, τήν τεχνολογική έξάρτηση και τή μόνιμη ευαισθησία των έξωτερικών συναλλαγών τής χώρας.

Όσοσο παρά τής όποιες αντίρρήσεις στο τρόπο ανάπτυξης τής σύγχρονης EXB, έχουμε τή πεποίθηση πώς υπάρχουν οι προϋποθέσεις μιάς πιά θαρραλέας και διαρατικής προοπτικής, ή ύλοποίηση τής όποιας υπογραμμίζει τήν αναγκαιότητα νά ενεργοποιηθεί μιά διαφορετική βιομηχανική στρατηγική πέρα απ' τά μεταπολιτευτικά «σχεδιάσματα επί χάρτου».

Η λογική μιάς τέτοιας προοπτικής πιστεύουμε ότι μπορεί νά θεμελιωθεί καλύτερα μέσα από τήν άνάλυση τής πρόσφατης εξέλιξης και των δυνατοτήτων χαρακτηριστικών παραγωγικών κυκλωμάτων και κλάδων πού συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τή Χ.Β. ((Chemical Process Industries).

Στήν άνάλυση πού ακολουθεί επιλέχθηκαν ένδεικτικά:

– Πετροχημικά και λιπάσματα, Άλουμίνιο, Τσιμέντο, Κλωστοϋφαντουργία.

1. Τομείς Λιπασμάτων και Πετροχημικών

Τά λιπάσματα και τά Πετροχημικά αποτελούν τό βασικό τμήμα τής Χημικής Βιομηχανίας κάθε χώρας. Έπηρεάζουν τήν ανάπτυξη μιάς σειράς κλάδων τής Χ.Β., όπως επίσης και άλλους τομείς τής παραγωγής όπως τής γεωργία. Για τό λόγο αυτό θά δοϋμε τήν εξέλιξη τους μέχρι τό 1980, τής άνάγκες πού υπάρχουν στά προϊόντα αυτά και τής προοπτικές άνάπτυξης στή δεκαετία του 80.

Στούς πίνακες 2 μέχρι 4 δίνονται για τούς δύο αυτούς τομείς:

α) Η έγκατεστημένη σήμερα δυναμικότητα παραγωγής κατά έταιρεία και για τό σύνολο τής Ελλάδας, κατά προϊόν τελικό (π.χ. λιπάσματα, πολυαιθυλένιο, PVC) ή και ένδιάμεσο (π.χ. άνόργανα όξεία, άμμωνία, αιθυλένιο, χλώριο).

β) Οι έγχώριες άνάγκες (κατανάλωση) σημερινές και προεκτεινόμενες για τό 1983 και τό 1986 (ή έπιλογή του 1983, δηλαδή τρία χρόνια από σήμερα, έγινε επειδή είναι ό χρόνος πού θά έμπαινε σέ λειτουργία μιά επένδυση, έφόσον με σωστό προγραμματισμό και σύμφωνα με τής άνάγκες τήν άποφασίζαμε ΣΗΜΕΡΑ!).

γ) Τά έλλείμματα τής δυναμικότητας παραγωγής (πού εισάγονται) σημερινά και μελλοντικά (1983, 1986).

Στόν πίνακα 5 δίνεται τό συναλλαγματικό όφελος από τήν άπαλειφή των παραπάνω έλλειμμάτων σέ τρέχουσες τιμές (άρχές 1980) παίρνοντας υπόψη τής εισαγωγές των τελικών μόνο προϊόντων και άφαιρώντας τής απαιτούμενες εισαγόμενες πρώτες ύλες (π.χ. νάφθα, μαζούτ, κ.λπ.) για τήν παραγωγή τους.

Οι παρατηρήσεις και τά συμπεράσματα από τήν εξέταση των δύο αυτών τομέων τής χημικής βιομηχανίας είναι:

1) Οι επενδύσεις στούς τομείς αυτούς εκτός από τά λιπάσματα τής ΑΕΕΧΠΑ έγιναν μεταξύ 1962-1968. Άς σημειωθεί ότι στόν τομέα των πετροχημικών τά ξένα κεφάλαια είναι 100%.

2) Αποτελούν στρατηγικούς τομείς για τήν άνάπτυξη κλάδων τής Χημικής Βιομηχανίας και δημιουργούν ένα εύρύτατο τεχνολογικό υπόβαθρο.

3) Η άπαλειφή των έλλειμμάτων στην παραγωγή (όπως φαίνεται στόν πίνακα 5) για τούς δύο τομείς πού εξετάζονται θά οδηγήσει σέ σημαντική έξοικονόμηση συναλλάγματος και θά βελτιώσει σημαντικά τήν έλλειμματικότητα του ίσοζυγίου πληρωμών (πχ. στο 1983 κατά 266 έκατ. \$ ή σέ πλήρη παραγωγή των προτεινομένων μονάδων κατά 330 έκατ. \$ τόν χρόνο σέ σημερινές τιμές) πού θεωρείται ένα από τά χρόνια και βασικά προβλήματα τής ελληνικής οικονομίας.

Σημειώνεται ότι η οικονομικότητα των παραπάνω επενδύσεων (πετροχημικά και άμμωνία) – και πού δεν τήν εξετάζουμε στή μελέτη – έχει άποδειχθεί από μιά σειρά μελετών ξένων οίκων και ελληνικών οργανισμών ίκανοποιητική, αλλά παρ' όλα αυτά για τήν λήψη μιάς άπόφασης, ή μιά άναβολή (σαμποτάρισμα από έξω και από μέσα) ακολουθεί τήν άλλη.

Άς σημειωθεί ότι οι προοπτικές για τήν εξέλιξη των τομέων αυτών θεωρούνται μόνον για τήν ύποκατά-

σταση των εισαγωγών.

4) Οι επενδύσεις στους τομείς λιπασμάτων και πετροχημικών είναι μεγάλες και ιδιαίτερα σημαντικές για την εθνική οικονομία. Είναι διεθνής πρακτική ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες να ελέγχονται από κρατικές εταιρείες.

*Όλα αυτά δείχνουν ότι είναι αναγκαίος ο κρατικός όρθολογισμός και προγραμματισμός που θέβαια μέχρι σήμερα δεν υπήρξε. Έτσι σήμερα το έλλειμμα άμμωνίας ανεβαίνει στους 200 χιλ. τόνους τό χρόνο και τό έλλειμμα

σε πλαστικά στους 150 χιλ. τόνους και δέν γίνεται καμιά συγκεκριμένη ενέργεια ή άρχικές έξαγγελίες τορπιλίζονται (πετροχημικά ΕΛΕΒΜΕ, άμμωνία ΕΒΙΑΜ κ.λπ.). Έδώ σημειώνεται και ή άμεση άλληλοεξάρτηση και ανάπτυξη του βασικού για τή χώρα γεωργικού τομέα, που θρίσκεται σε ύποανάπτυξη, από τόν τομέα των λιπασμάτων και τής άμμωνίας.

5) Στόν τομέα των λιπασμάτων ή εγχώρια παραγωγή / κατανάλωση χαρακτηρίζεται από άραιούς τύπους λιπασμάτων μέ τήν παρακάτω διαχρονική σύνθεση:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ

ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΤΟΝΟΙ

Α) ΕΓΧΩΡΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ (ΑΝΑΓΚΕΣ)	ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΑ				ΠΡΟΒΛΕΨΗ (1)	
	1975	1976	1977	1978	1983	1986 ^ο
α) Λιπάσματα	151	202	202	258	415	550
Θειική άμμωνία						
Ίσοδυν. νιτρική άμμωνία	336	354	366	413	665	885
Φωσφορική άμμωνία	591	620	658	738	1190	1580
Σύνθετα μικτά κ.λπ.	306	350	354	410	660	880
Σύνολο	1384	1526	1580	1819	2930	3895

β) Λιπαντικές μονάδες

N	255	282	294	341	550	730
P ₂ O ₅	157	168	175	196	315	420
K ₂ O	26	32	36	46	75	100
Σύνολο	438	482	505	583	940	1250

γ) Άπαιτούμενες ενδιάμεσες ύλες

Άμμωνία (100%)	325	360	375	435	700	930
Φωσφορικό όξύ (100%)	227	243	253	284	455	610
Θειικό όξύ (100%) (2) (ΠΡΟΣΕΓΓ.)	880	970	1000	1150	1840	2460
Νιτρικό όξύ (100%) (3)	262	276	285	322	520	690

Β) ΕΓΧΩΡΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

α) Λιπάσματα	1561	1509	1500	1729
β) Λιπαντικές μονάδες				
N	288	281	282	319
P ₂ O ₅	191	173	180	207
K ₂ O	24	26	32	41
Σύνολο	503	480	494	567

Γ) ΕΓΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΕΣ ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΕΣ

Άμμωνία (100%)	300	
Φωσφορικό όξύ (100%)	300	
Θειικό όξύ (100%)	1400	
Νιτρικό όξύ (100%)	330	520 (4)
Λιπάσματα (προσεγγ. άνάλογα μέ τόν τύπο)	1800	2150 (5)

Δ) ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΞΥ ΑΝΑΓΚΩΝ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΗΣ + ΑΠΟΦΑΣΙΣΜ. ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΑΣ

Άμμωνία (100%)	135	400	630
Φωσφορικό όξύ (100%)	-	155	310
Θειικό όξύ (100%)	-	440	1060
Νιτρικό όξύ (100%)	-	-	170
Λιπάσματα (προσεγγιστικά)	-	780	1745

Σημειώσεις:

1) Μέ γενικό ετήσιο ρυθμό αύξησης 10%

2) 0,77 T/H₂SO₄/T θειικ. άμμων. - 0,35 T H₂SO₄/T φωσφορικ. άμμων. - 0,20 T H₂SO₄/T σύνθ. λιπασμ. - 2,15 T H₂SO₄/T H₂PO₄.

3) 0,78 T HNO₃/T νιτρικής άμμωνίας.

4) Μετά τήν άποφασισμένη επέκταση τής ΒΦΛ κατά 190 χιλ. τόνους HNO₃.

5) Μετά τήν άποφασισμένη επέκταση τής ΒΦΛ κατά 200 χιλ. τόνους νιτρικής άμμωνίας και 150 χιλ. τόνους σύνθετα λιπάσματα.

	1975	76	77	78
N (άζωτο)	18	18	19	19
P ₂ O ₅ (φωσφόρος)	11	11	12	11
K ₂ O (κάλλιο)	2	2	2	2
Σύνολο	31	31	33	32

Θά πρέπει νά γίνει αντικατάστασή τους μέ πλουσιότερους τύπους λιπασμάτων μέ σημαντικά οικονομικά όφελή στό κόστος διακίνησης καί αποθήκευσης (π.χ. ούρια, πυκνά σύνθετα λιπάσματα).

β) Μέ βάση τήν κάλυψη τών αναγκών του 1983 (καί μέ ένα περιθώριο γιά 1-2 χρόνια μετά) θά έπρεπε νά γίνουν οι παρακάτω μονάδες:

- α) Μονάδα άμμωνίας 400.000 τόνων / χρόνο.
- β) Μονάδα πυρόλυσης (αιθυλενίου) 200.000 τόνων / χρόνο (μέ παραγωγή 40.000 τόνων προπυλενίου σάν παραπροϊόν).
- γ) Μονάδες πολυαιθυλενίου (ύψηλής καί χαμηλής πυκνότητος) συνολικής δυναμικότητας 150.000 τόνων / χρόνο.
- δ) Μονάδα πολυπροπυλενίου 40.000 τόνων / χρόνο.
- ε) Μονάδα VCM (μονομερούς βυνιλοχλωριδίου) δυναμικότητας 100.000 τόνων / χρόνο.
- στ) Μονάδα PVC δυναμικότητας 100.000 τόνων/ χρόνο. Έδώ σημειώνεται ότι οι δυναμικότητες παραγωγής αιθυλενίου τής Έεσο 15.000 τόνοι / χρόνο καί VCM τής Έθύλ 20.000 τόνοι / χρόνο εί-

ναι πολύ μικρές καί άντιοικονομικές καί θεωρούνται Pilot Plants καί έτσι στίς προτεινόμενες μονάδες υπάρχει πρόνοια γιά τελική παύση τής λειτουργίας τους.

ζ) Μονάδα ήλεκτρολυτικής παραγωγής χλωρίου δυναμικότητας 60.000 τόν. / χρόνο (καί 68.000 τόν. σόδας σάν παραπροϊόν).

η) Μονάδα H₃PO₄ 150 χιλ. / χρόνο.

θ) Μονάδα πυκνών λιπασμάτων (ούρία, 15. 15. 15 κλπ.) πού μέ μέση περιεκτικότητα σέ λιπαντικές μονάδες 45% άντιστοιχεί στήν άπαιτούμενη αύξηση τών άραιών λιπασμάτων.

780 X 32 / 45 = 550 χιλ. τόνων / χρόνο.

ι) Τό έλλειμμα του H₂SO₄(440 χιλ. τόνοι / χρόνο) γιά τό έγγύς μέλλον καί μέ τήν υπόθεση ότι οι καινούριες μονάδες λιπασμάτων θά είναι 250 χιλ. τόν. ούριας (πού δέν χρειάζεται H₂SO₄) καί 300 χιλ. τόν. πυκνών λιπασμάτων (μέ μειωμένη άπαιτήση σέ H₂SO₄) μπορεί νά καλυφθεί από τίς υπάρχουσες μονάδες.

2. Πηγές: Ανατομία τών συνθηκών αγοράς τής Έλληνικής Βιομηχανίας, ΕΤΒΑ, 1978. Έπίσης Χημικά Βιομηχανία, ΚΕΠΕ 1976 καί τεύχη ECN.

2. Παραγωγικό κύκλωμα άλουμινίου

Οι πρόσφατες εξελίξεις στό παραγωγικό κύκλωμα του άλουμινίου συνιστούν ίσως τό πιό χαρακτηριστικό παράδειγμα τών δυνατοτήτων καί τών άδυναμιών τής Έλληνικής διαδικασίας εκβιομηχάνησης γενικότερα καί τής EXB ειδικότερα.

(α) Παρά τό σχετικά σύντομο διάστημα τής δωδεκαετίας

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΠΕΤΡΟΧΗΜΙΚΩΝ (ΕΚΤΟΣ ΑΜΜΩΝΙΑΣ)

ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΤΟΝΟΙ	ΔΥΝΑΜΙΚ. ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ	ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ (1)		
		1979	1979	1983
PVC	45	70	95	120
VCM (γιά PVC)	20	70	95	120
ΠΟΛΥΑΙΘΥΛΕΝΙΟ	-	100	135	170
ΑΙΘΥΛΕΝΙΟ (γιά πολυαιθυλ.)	15	135	185	230
ΠΟΛΥΣΤΥΡΕΝΙΟ	15	20	25	35
ΧΛΩΡΙΟ (γιά VCM μέ σχέση Cl/VCM=0.65)	35	45	61	78
ΚΑΥΣΤ. ΣΟΔΑ	40	90	125(2)	155(3)

(1) Γιά τήν προέκταση τών Έλληνικών αναγκών χρησιμοποιήθηκε 8% έτήσιος ρυθμός αύξησης.

(2) Παραγόμενη καυστική σόδα σάν παραπροϊόν χλωρίου 68 χιλ. τόνοι.

(3) Παραγόμενη καυστική σόδα σάν παραπροϊόν χλωρίου 88 χιλ. τόνοι.

ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΑ ΜΕΤΑΞΥ ΑΝΑΓΚΩΝ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤ. ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΑΣ

	1979	1983	1986
PVC	25	50	75
VCM	50	75	100
Πολυαιθυλένιο	100	135	170
Αιθυλένιο	120	170	215
Χλώριο	10	26	43
Πολυστυρένιο	5	10	20
Καυστ. Σόδα	50	85	115

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΠΕΤΡΟΧΗΜΙΚΩΝ & ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ

ΠΡΟΪΟΝ	ΕΤΑΙΡΕΙΑ	ΔΥΝΑΜΙΚ. ΤΟΝΟΙ/ΧΡΟΝΟ	
PVC	ΕΣΣΟ ΠΑΠΠΑΣ	45.000	
VCM (γιά PVC)	ΕΘΥΛ	20.000	
ΑΙΘΥΛΕΝΙΟ	ΕΣΣΟ ΠΑΠΠΑΣ	15.000	
(γιά VCM)			
ΠΟΛΥΣΤΥΡΕΝΙΟ	DOW	15.000	
ΠΟΛΥΑΙΘΥΛΕΝΙΟ	-	-	
ΧΛΩΡΙΟ			
(γιά VCM)	ΕΣΣΟ ΠΑΠΠΑΣ	35.000	
ΚΑΥΣΤΙΚΗ ΣΟΔΑ			
(παρατρ. Cl ₂)	ΕΣΣΟ ΠΑΠΠΑΣ	40.000	
ΑΜΜΩΝΙΑ	ΑΕΒΑΛ	130.000	
	ΒΦΛ	60.000	
	ΕΣΣΟ	110.000	300.000
ΝΙΤΡΙΚΟ ΟΞΥ	ΑΕΒΑΛ	130.000	
(100%)			
	ΧΒΒΕ	200.000	330.000
ΘΕΙΙΚΟ ΟΞΥ	ΑΕΒΑΛ	150.000	
(100%)			
	ΒΦΛ	350.000	
	ΧΒΒΕ	550.000	
	ΑΕΕΧΠΛ	350.000	1.400.000
ΦΩΣΦΟΡΙΚΟ ΟΞΥ	ΒΦΛ	100.000	
(100%)			
	ΧΒΒΕ	100.000	
	ΑΕΕΧΠΛ	100.000	300.000
ΛΙΠΑΣΜΑΤΑ	ΧΒΒΕ	600.000	
	ΑΕΕΧΠΛ	450.000	
	ΑΕΒΑΛ	400.000	
	ΒΦΛ	350.000	1.800.000

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΤΟΜΕΑΣ ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΧΗΜΙΚΩΝ - ΣΥΝΑΛΛΑΓΜΑΤΙΚΟ ΟΦΕΛΟΣ ΕΛΛΕΙΜΜΑΤΩΝ ΤΕΛΙΚΩΝ ΕΙΣΑΓΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ

α) Έλλειμμα - χιλ. τόνοι	1979	1983	1986
Άμμωνία (κάλυψη δυναμικ. λιπασμ. και άλλες χρήσεις)	160	200	200
Λιπάσματα (άραια)	-	780	1750
PVC	25	50	75
VCM (κάλυψη δυναμικότητας PVC)	25	25	25
Πολυαιθυλένιο	100	135	170
Καυστική σόδα	50	85	115
β) Απαιτούμενες εισαγόμενες α' ύλες - χιλ. τόνοι.			
Νάφθα (για παραγ. αιθυλενίου) (1)	312	431	550
Μαζούτ για άμμωνία και αιθυλένιο (2)	175	223	252
Θειάφι για λιπάσματα (θειικό δξύ) (3)	-	171	385
Φωσφορίτες για λιπάσματα (φωσφορικό δξύ) (4)	-	312	700

Σημειώσεις:

- (1) 3 T νάφθα μείον 0,5 T παραγομένης SCN=2,5 T/T αιθυλενίου.
 (2) 0,8 T μαζούτ/T NH₃ πού μετά τή χρησιμοποίηση του φυσικού αερίου γίνεται 0,6 T/T NH₃ και 0,6 T μαζούτ/T αιθυλενίου.
 (3) 0,35 T θείο/T H₂SO₄ (βλέπε και σημειώσεις πίνακα 3) ή 0,222 T θείο/T λιπάσματος.
 (4) 2,5 T φωσφορίτης / τόνοι φωσφορικού δξέος και 0,16 T φωσφορικού δξέος/T λιπάσματος (μέσες απαιτήσεις 1978 - βλέπε και πίνακα 3) Ισοδυναμεί με 0,4 φωσφορίτη/τόνο λιπάσματος.

γ) Τρέχουσες τιμές - άρχές 1980

	\$/T
Άμμωνία	250
Λιπάσματα	200
Πλαστικά	1200
Καυστική σόδα (100%)	300
Νάφθα	350
Μαζούτ	150
Θειάφι	120
Φωσφορίτης	40

δ) Έτησιο συναλλαγματικό όφελος σε τρέχουσες τιμές- άρχές 1980

Έκατομ. \$/χρόνο	1983	1986
Εισαγωγή ετοιμών προϊόντων μείον εισαγωγή α' ύλων	483	759
Καθαρό συναλλαγμ. όφελος	217	304
	266	455

1967-78 όφειλουμε νά διαπιστώσουμε τήν αξιόλογη δυναμική πού έδειξε τό ελληνικό βιομηχανικό σύστημα.

- Όπως φαίνεται κι από τόν πίνακα 7 από καθαρός παραγωγός-έξαγωγέας άκατέργαστου θωξίτη και εισαγωγέας AI και τών προϊόντων του ή χώρα μέ τήν έναρξη λειτουργίας τής Πεσινέ τό 1966, μετατρέπεται σε καθαρό έξαγωγέα AI μέ ταυτόχρονο εκμηδενισμό τών εισαγωγών AI. Μέ τήν ανάπτυξη στή συνέχεια τής βιομηχανίας προϊόντων AI έλαχιστοποιούνται οι αντίστοιχες εισαγωγές ενώ ή χώρα μετατρέπεται σε καθαρό έξαγωγέα τελικών προϊόντων AI.

- Βέβαια ή καθετοποίηση τής παραγωγής και ή όλοένα μεγαλύτερη αξιοποίηση τής άρχικής πρώτης όλης συνεπάγεται σχετική μείωση τής έξωστρέφειας τών προηγούμενων παραγωγικών φάσεων. Έτσι τό μέρος τής παραγωγής πού έξάγεται μειώνεται από 76% σε 60-65% για τό θωξίτη, από 85% σε 54% για τό AI ενώ αύξάνεται από 13% σε 41% για προϊόντα AI. Όστόσο ή ώφέλεια πού προκύπτει για τήν έθνική οικονομία από μιά τέτοια έξέλιξη είναι και σημαντική και άναμφισβήτητη. Σε σχέση μέ τό θωξίτη ή προστιθέμενη αξία είναι 20 φορές μεγαλύτερη για τό AI και πολύ περισσότερο για τά προϊόντα του ενώ ή συναλλαγματική ώφέλεια είναι μεγαλύτερη 5 και 20 φορές αντίστοιχα. Άλλά και ή ενεργειακή ώφέλεια είναι σημαντική μιά και ή επεξεργασία του AI είναι πολύ λιγότερο ενεργοβόρα από τήν παραγωγή του έτσι πού ή ανάπτυξη τής πρώτης και έξουδετερώνει τήν ενεργειακή επιβάρυνση τής έθνικής οικονομίας απ' τό μονόπλευρο προσανατολισμός της στή δεύτερη.

- Χωρίς νά θεμελιώνεται κάποια μηχανιστική σχέση αίτιου-αίτιατου, τό ελληνικό βιομηχανικό σύστημα μπόρεσε σε πολύ σύντομο διάστημα νά ενσωματώσει όργανικά μιά μονάδα του μεγέθους τής Πεσινέ διαψεύδοντας κάποιους άρχικούς δισταγμούς για τίς δυσμενείς συνέπειες πού θά μπορούσαν νά προκύψουν απ' τόν άποκλειστικά έξωστρεφή προσανατολισμό της και τήν άπομόνωσή της απ' τό υπόλοιπο βιομηχανικό σύστημα. Πράγματι τό 46% τής σημερινής της δυναμικότητας (144.000 T) ή τό 93% τής άρχικής (72.000 T) επεξεργάζεται μέσα στή χώρα ενώ ή εγκατεστημένη δυναμικότητα τής αντίστοιχης βιομηχανίας φτάνει τούς 125.000 T (ή τό 87% τής δυναμικότητας τής Πεσινέ).

(β) Φυσικά ή έξέλιξη αυτή είχε όπως όλοι γνωρίζουμε ύψηλό κόστος.

Η εγκατάσταση τής Πεσινέ συνοδεύτηκε μέ διευκολύνσεις πέρα από αυτές του νόμου 2687/53 και κυρίως μέ τήν παροχή ήλεκτρικού ρεύματος σε τιμή πού κυμαίνεται στο 1/3 του μέσου κόστους παραγωγής του από τό σύστημα τής ΔΕΗ. Και ενώ δύο ύδροηλεκτρικά έργαστασία έγιναν ειδικά για τήν τροφοδότηση του εργοστασίου Άλουμινίου οι επενδύσεις δέν συνυπολογίσθηκαν στα μετοχικά κεφάλαια τής εταιρείας καθώς και στα κέρδη της.

Ταυτόχρονα ή δέσμευση τής Πεσινέ νά εφοδιάζει τήν έσωτερική αγορά μέ προνομιακές τιμές μέχρι τό 15% τής παραγωγής της ενώ υπερέκαλυπτε τό 1967 τίς έσωτερικές ανάγκες, τό 1977 τό ποσοστό αυτό αντιστοιχεί μόνο στο 1/3 τών αναγκών τής βιομηχανίας επεξεργασίας AI.

Άλλά και ή ανάπτυξη τής τελευταίας φέρνει τό στίγμα τής έλλειψης κάθε βιομηχανικής στρατηγικής. Μικρές μονάδες (μέ έλάχιστες έξαιρέσεις), ύποαπασχόληση τής επένδυσης (λειτουργία στα 50% τής εγκατεστημένης δυναμικότητας), χαμηλή τεχνολογική στάθμη (μονόπλευρος προσανατολισμός σε προφίλε, φώλις και καλώδια).

(γ) Παρ' όλα αυτά οι προοπτικές ανάπτυξης του κλάδου είναι εύνοϊκές. Η έσωτερική κατανάλωση άν και αύξηθηκε γρήγορα από 1,1 τό 1965 σε 3,8 Kg/κάτοικο τό 1977 παραμένει ακόμα χαμηλή (13 Kg/κάτ. στήν ΕΟΚ, 6,5-7 Kg/κάτ. στήν Γιουγκοσλαβία και τήν Ισπανία). Και ή άνάλυση τής διάρθρωσης τής κατανάλωσης δείχνει πώς ενώ δέν ύστερούμε στή χρήση του άλουμινίου στήν οικοδομή ή κατανάλωσή μας σε άλλους τομείς αντιπροσωπεύει σε σχέση π.χ. μέ τήν ΕΟΚ μόλις τό 1/3 στον οικιακό έξοπλισμό, τό 1/4 στή συσκευασία, τό 1/10 στίς μηχανοκατασκευές και τό 1/25 στα ύλικά μεταφορών. Η ταχύτατη έξομύωση τών καταναλωτικών προτύπων (οικια-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΞΑΓΩΓΩΝ
ΒΩΞΙΤΗ, ΑΛΟΥΜΙΝΑΣ, ΑΛΟΥΜΙΝΙΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ ΑΛΟΥΜΙΝΙΟΥ

	ΠΑΡΑΓΩΓΗ (X 1000 T)			ΕΞΑΓΩΓΗ (X 1000 T)			ΕΞΑΓΩΓΗ/ΠΑΡΑΓΩΓΗ (%)		
	ΒΩΞΙΤΗΣ ΑΙ ₂ O ₃	ΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΑΙ	9	ΒΩΞΙΤΗΣ ΑΙ ₂ O ₃	ΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΑΙ	9	ΒΩΞΙΤΗΣ ΑΙ ₂ O ₃	ΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΑΙ	9
1964	1063	-	-	1063	-	-	100	-	-
1965	-	-	9	-	-	-	-	-	-
1966	73	37	12	-	32	1,5	-	85	13
1967	1661	181	72	1263	37	61	76	20	85
1968	1836	223	77	1345	69	64	73	31	83
1969	1948	288	83	1314	122	67	67	42	80
1970	2292	313	87	1603	139	60	70	44	69
1971	2861	464	113	1840	238	87	64	51	77
1972	2408	466	131	1383	204	1018	57	44	77
1973	2748	470	141	1914	188	105	62	40	74
1974	2783	498	147	1687	204	102	61	41	69
1975	3006	475	136	1961	203	98	6	43	72
1976	2551	462	134	1535	194	87	60	42	65
1977	2900	474	146	1857	182	86	64	38	59
1978	-	483	145	-	193	78	-	40	54

κός εξοπλισμός, συσκευασία), ή διαγραφόμενη ανάπτυξη τοπικής αυτοκινητοβιομηχανίας... επιτρέπουν την πρόβλεψη μίας γρήγορης αύξησης της εσωτερικής κατανάλωσης. Άλλα και οι εξαγωγές μας έχουν αυξητικές δυνατότητες. Τό 67% απορροφούν οι πάντα ελπιδοφόρες άραβικές αγορές, ενώ η παραγωγή τελικών ή ενσωματωμένων προϊόντων ΑΙ υψηλότερης τεχνολογίας μπορεί να αυξησει και τις εξαγωγές μας προς την ΕΟΚ που απορροφάει σήμερα μόνο τό 27% του συνόλου.

Η δυνατότητα πλήρους αξιοποίησης του υπάρχοντος δυναμικού και ή αναδιάρθρωσή του σε πολύ οργανωμένες μονάδες προσανατολισμένες σε προϊόντα υψηλότερου τεχνολογικού περιεχομένου θα απορροφήσει σύντομα όλο τό δυναμικό της Πεσινέ και επιβάλλει τή δημιουργία νέας μονάδας. Άλλωστε ή ύπαρξη σημαντικών αποθεμάτων βωξίτη που εξάγεται ανεπεξέργαστος και ή στρατηγική διεθνώς σημασία του ΑΙ και των προϊόντων του οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα. Βέβαια τό κρίσιμο πρόβλημα μίας τέτοιας προοπτικής είναι και θα παραμένει τό κόστος του ηλεκτρικού ρεύματος. Η στήριξη της ηλεκτροπαραγωγής στο πετρέλαιο καθιστά πιθανότατα απαγορευτικό τό κόστος της και ασύμφορη συναλλαγματικά τήν επένδυση σε άλουμίνιο. Η εύρύτατη όμως χρήση του λιγνιτικού και υδροδυναμικού της χώρας, προς τήν όποία άλλωστε προσανατολίζεται όριστικά τό κράτος, δημιουργεί εύνοϊκότερες προϋποθέσεις.

3. Πηγές: 1) Πρασίνη, Τσερεγκούνη, Τζαβάρα, Τό Άλουμίνιο σάν πρώτη ύλη στην Ελλάδα, ΤΕΕ, συνέδριο για τόν Όρυκτό Πλούτο, 1978.

2) ΕΤΒΑ, Ανατομία των συνθηκών αγοράς της Έλλ Βιομηχανίας 1978.

3) Σύνδεσμος Μεταλλουργικών Έπιχειρήσεων, Ό Έλλ. Όρυκτός Πλούτος, Β', 1979.

4) Οικονομικός Ταχυδρόμος, 17.8.1978.

3. Παραγωγικό κύκλωμα τσιμέντου

Τήν Έλληνική Τσιμεντοβιομηχανία (βλ. Πίν. 7) συνιστούν 4 επιχειρηματικοί φορείς (οι 3 καλύπτουν τό 95% της συνολικής παραγωγής). Χωρίς άμεση συμμετοχή κρατικών ή ξένων κεφαλαίων στο διάστημα 1960-1980 επενδύ-

σεις και παραγωγή παρουσιάζουν έντυπωσιακά σταθερή άνοδο.

Όστόσο σε αντίθεση με τήν περίπτωση του άλουμινίου ή Έλληνική Τσιμεντοβιομηχανία άποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα κλάδου του όποίου ό παραδοσιακός προσανατολισμός στην εσωτερική αγορά χάνει τήν άρχική του σημασία ενώ ή σημερινή του δυναμική ανάπτυξη στηρίζεται σχεδόν άποκλειστικά στή διεθνή αγορά.

Πράγματι μέχρι τό ξέσπασμα της ενεργειακής κρίσης ή έλληνική παραγωγή άπορροφάται σε ποσοστό πάνω από 90% από τήν εσωτερική κατανάλωση. Μετά όμως τό 1973 ενώ ή ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς ύποχωρεί (βλ. Πίν. 9) παρουσιάζεται έντονη ζήτηση στις άραβικές αγορές. Η ταχύτατη προσαρμογή του κλάδου στις νέες συνθήκες είχε σάν άποτέλεσμα τήν έντυπωσιακή άνοδο των εξαγωγών. Τό 1979 κιάλας ή Ελλάδα κατα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΕΓΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΗ ΔΥΝΑΜΙΚΟΤΗΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΣΙΜΕΝΤΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ		
(τόνοι/χρόνο)		
ΑΓΕΤ	Δραπετσάνα	1.000.000
	Βόλος	3.500.000
ΤΙΤΑΝ	Έλευσίνα	1.150.000
	Πάτρα (Δρέπανο)	1.000.000
	Θεσσαλονίκη	1.050.000
	Καμάρι Ι (Εύβοια)	1.000.000
	Καμάρι ΙΙ (Εύβοια)	1.000.000
ΧΑΛΚΙΔΟΣ	Χαλκίδα	3.000.000
	ΧΑΛΥΨ	Άσπρόπυργος
ΧΑΛΥΨ	ΥΠΟ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	
	Άσπρόπυργος	700.000
ΑΓΕΤ	ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ	
	Μηλάκι (Άλιθέρι)	1.500.000 (θά αντικαταστήσει τή Δραπετσάνα)
ΤΣΙΜ. ΚΡΗΤΗΣ	-	1.500.000

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΣΙΜΕΝΤΩΝ
χιλιάδες τόννοι

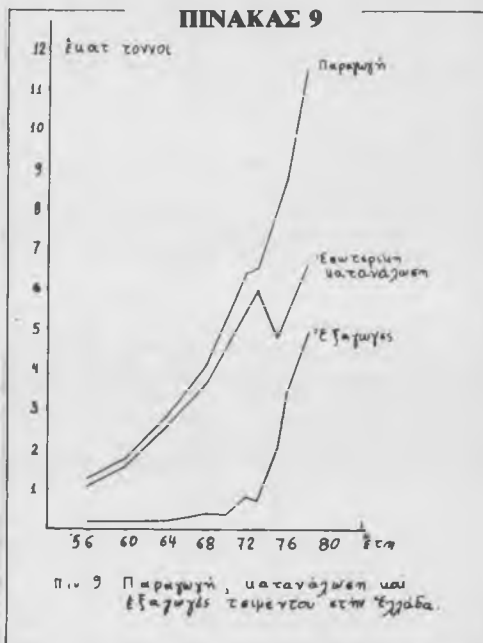
ΧΩΡΕΣ	Σύνολο Εισαγωγών 1977	Έλλ. Έξαγωγές			Σύνολο Έγκατεστημένης Δυναμικότητας 1979	Α
		1976	1977	1978		
1. Σ. Άραβία	6.100	781	1251	1946	3750	2450
2. Άραβ. Κόλπος	3.136	358	575	968	2630	1973
3. Έρ. Θάλασσα	-	102	205	403	-	-
4. Νιγηρία	5.300	76	877	493	5225	3845
5. Άλγερία	2.060	375	495	402	7450	6130
6. Λιβύη	2.400	1298	802	394	4443	3769
7. Αίγυπτος	700	-	55	24	5900	2500
8. Άλλοι	-	414	610	244	-	-

Α: Αύξηση τής εγκατεστημένης δυναμικότητας μεταξύ 1977-1979

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗ
ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΚΑΙ ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ
ΧΩΡΩΝ

Χώρα	Παρα- γωγή Kg/ κά- τοικο	Έσωτ. Καταν. Kg/ κά- τοικο	Έξαγω- γές Kg/ κά- τοικο	Έξαγ./ Παραγ- γή %
Άγγλία	298	267	33	11
Αυστρία	751	748	3	0,4
Βέλγιο	819	588	158	19,3
Γαλλία	569	504	61	10,7
Δανία	498	416	54	10,8
Δ. Γερμανία	556	519	34	6,1
Έλβετία	605	600	5	0,8
Έλλάς	1237	707	532	43
Ίρλανδία	578	564	29	4,9
Ίσλανδία	583	570	-	-
Ίσπανία	859	590	261	30,4
Ίταλία	679	657	14	2
Νορβηγία	580	405	164	28,2
Όλλανδία	480	447	32	6,7
Πορτογαλία	516	513	16	3,1
Σουηδία	293	292	3	1
Τουρκία	357	329	29	8,7
Φιλανδία	359	328	13	3,6

λαμβάνει τήν 3η θέση στις παγκόσμιες εξαγωγές τσιμέντου (μετά τήν Ίαπωνία και τήν Ίσπανία). Η έντονη στροφή στις εξαγωγές προσδιορίστηκε φυσικά κι απ' τό γεγονός ότι οι έσωτερικές τιμές διατηρήθηκαν σταθερά σέ πολύ χαμηλότερα επίπεδα («ουσιώδες προϊόν σέ έπάρκεια») από τίς διεθνείς, πράγμα πού έξηγει άλλωστε και τίς κάποιες παροδικές «ελλείψεις» στήν έσωτερική αγορά.

Η εξέλιξη αυτή είχε εϋνοϊκές επιπτώσεις στό εμπορικό και συναλλαγματικό ισοζύγιο τής χώρας. Τό 1978 η εισαγωγή συναλλάγματος υπολογίζεται σέ 185 εκ. \$ άν και θά πρέπει νά συνυπολογισθούν και οι αντίστοιχες δαπάνες: άμεσες (άπαιτούνται 90 λίτρα μαζούτ 3.500 ανά τόνο παραγομένου τσιμέντου πού αντίστοιχούν στό 35% περίπου τού βιομηχανικού κόστους) ή έμμεσες (κρατική επίδοτηση τού ηλεκτρικού ρεύματος μέρος τού όποιου έχει πετρελαϊκή προέλευση). Εϋνοϊκές ήταν και οι επιπτώσεις στό επίπεδο τής οργάνωσης τών εταιρειών και τής διαμόρφωσης τής παραγωγικής τους δραστηριότητας. Δραστηριότητα πού επεκτείνεται γρήγορα, εκτός

άπό τήν άμεση παραγωγή τσιμέντου: στήν παραγωγή προϊόντων τσιμέντου (μπετόν, προκάτ...), στις μεταφορές (θαλάσσιες ή όδικές) πρώτων υλών - τσιμέντου και προϊόντων, στις μηχανοκατασκευές (συντήρηση και βελτίωση εργοστασίων, μετατροπές πλοίων...) στις σχετικές υπηρεσίες (ασφάλειες, οργάνωση, έρευνα...).

Όστόσο η έντονη στροφή πρós τίς εξαγωγές οδήγησε τήν ελληνική τσιμεντοβιομηχανία σέ κατάσταση σχετικής «υπερανάπτυξης». Πράγματι στό σύνολο τών Ευρωπαϊκών χωρών και σέ μεγέθη έκφρασμένα κατά κάτοικο, η Ελλάδα καταλαμβάνει μέ μεγάλη διαφορά τήν πρώτη θέση στήν παραγωγή (βλ. Πίν. 10: Ελλάδα 1.237 Kg, Ίσπανία 859, Άγγλία 298), στις εξαγωγές (Έλλάδα: 532 Kg, Ίσπανία 261, Άγγλία 33) και στό βαθμό εξωστρέφειας τής παραγωγής (Έλλάδα 43% Ίσπανία 30%, Άγγλία 11%). Καί η «υπερανάπτυξη» αυτή σέ προϊόντα τής πρώτης βιομηχανικής επανάστασης δέν μπορεί νά είναι μακροπρόθεσμος στόχος γιά χώρες πού διεκδικούν τό τίτλο τού «ανάπτυγμένου». Αντίθετα τά ίδια προϊόντα άποτελούν τό πρώτο στόχο τής αναπτυξιακής προσπά-

θειας τών λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Είναι γνωστό άλλωστε (βλ. Πίν. 8) πώς και οι κύριοι εισαγωγείς ελληνικού τσιμέντου αναπτύσσουν γρήγορα τό δικό τους παραγωγικό δυναμικό. Έτσι κι αν ακόμα τό δυναμικό αυτό δέν λειτουργήσει αποδοτικά άμέσως, κι αν οι πιθανότητες νέων αγορών (Άφρική) δέν είναι άμελητές, ή διεθνής αγορά τσιμέντου μακροπρόθεσμα μοιάζει ιδιαίτερα εύαισθητη. Ταυτόχρονα ή έσωτερική αγορά πλησιάζει στον κορεσμό (βλ. Πίν. 10) και ή μελλοντική της ανάπτυξη θά προσδιορίζεται άπ' τις νέες πιθανές εφαρμογές του τσιμέντου (άμιαντοτσιμέντο, ύποκατάσταση τής άσφάλτου...).

Η «ύπερανάπτυξη» τής ελληνικής τσιμεντοβιομηχανίας όχι μόνο προσανατολίζει δυσμενώς τά διαθέσιμα κεφάλαια σέ θάρος άλλων επενδύσεων περισοότερο αναγκαίων γιά τήν αύξηση τής συνοχής τής ελληνικής βιομηχανίας αλλά και αύξάνει τήν εύαισθησία τής τελευταίας στή διεθνή συγκυρία. Αυτό θέβαια δέν σημαίνει ότι δέν υπάρχει πεδίο νέων επενδύσεων στο κύκλωμα του τσιμέντου. Πράγματι οι προοπτικές στίς όποιες αναφερθήκαμε αν άμφισβητούν τή σκοπιμότητα τής υπερβολικής ανάπτυξης τής κλασικής παραγωγής τσιμέντου άφήνουν άνοιχτές προοπτικές γιά: ειδικές ποιότητες, προϊόντα τσιμέντου ύψηλότερης τεχνολογίας και τέλος γιά παραγωγή και έξαγωγή τεχνολογίας τσιμέντου. Παρ' όλες τις δυσκολίες τής ή τελευταία προοπτική είναι ή μόνη πού εύνοείται άπ' τήν αναπτυξιακή προσπάθεια τών λιγότερο αναπτυγμένων χωρών και θά εύνόησει στο σύνολο τής τήν Έλληνική βιομηχανία.

4. Πηγές: «Δελτίο Τσιμεντοβιομηχανίας ΑΓΕΤ - Άπολογισμός χρήσεως 1978». Οικονομικός Ταχυδρόμος, 47/79.

4. Κλωστούφαντουργία

1. Έξαρτάται άμεσα από τή χημική βιομηχανία. Σήμερα σέ παγκόσμια κλίμακα ή κλωστούφαντουργία είναι άμεσα έξαρτημένη από τή χημική βιομηχανία σέ ό,τι

άφορά τις πρώτες ύλες και τις βασικές βοηθητικές επεξεργασίες του κλάδου.

Πρώτες ύλες

Τά τελευταία είκοσι χρόνια, ένα σημαντικό μέρος τών πρώτων ύλών τής κλωστούφαντουργίας προέρχεται από τήν χημική βιομηχανία.

Συνθετικές ίνες από πολυμερισμό πετροχημικών ύλών (πολυαμίδια, πολυεστέρες, πολυακρυλικά, κ.λπ.) και τεχνητές ίνες από τήν επεξεργασία τής κυτταρίνης.

Η εξέλιξη αυτή μπορεί νά αποδοθεί παραστατικά από τό ακόλουθο διάγραμμα πού άπεικονίζει τήν κατανομή τής παγκόσμιας παραγωγής κλωστούφαντουργικών ίνών σέ εκατομμύρια τόνους γιά τά διάφορα είδη πρώτων ύλών.

Είναι φανερή ή αύξανόμενη συμμετοχή τών συνθετικών (κύρια) αλλά και τών τεχνητών ίνών στήν παγκόσμια παραγωγή.

Ειδικότερα στή Δυτική Εύρώπη ή συνολική κατανάλωση συνθετικών ίνών από 500 χιλιάδες τόνους πού ήταν τό 1965, έφτασε τά 2 εκατομμύρια τόνους τό 1976 (τετραπλασιασμός). Χαρακτηριστικό είναι, τέλος, πώς ή κλωστούφαντουργία άπορροφάει σέ παγκόσμια κλίμακα τό 25% τής συνολικής παραγωγής τής πετροχημικής βιομηχανίας.

Βοηθητικές επεξεργασίες του κλάδου

Διαδικασίες όπως ή βαφή, τό φινίρισμα και ή τυποβαφική άφορούν τή χημική βιομηχανία και είναι ιδιαίτερα σημαντικές, γιάτί δίνουν στα ύφαντουργικά προϊόντα διαφορετικά ποιοτικά στοιχεία και καθορίζουν έτσι τή χρήση και τήν τιμή τους.

Η εισαγωγή και ή ραγδαία ανάπτυξη τών συνθετικών και τεχνητών ίνών είχε σοβαρές συνέπειες στή δομή, τή διάρθρωση, τήν εξέλιξη και τόν έλεγχο του κλάδου. Καλύτερη αξιοποίηση τών φυσικών ίνών μέ τή μορφή σύμμεικτων προϊόντων, αλλά και σχετική άναστολή τής ανάπτυξής τους. Διείσδυση στον κλάδο τών πολυεθνικών χημικών εταιρειών (BAYER, HÖCHST, CIBA — GEIGY, SADOZ, MITSUBISHI, DUPON, ICI) πού παίζουν πιά καθοριστικό ρόλο στή διαμόρφωση τών τιμών τών πρώτων ύλών, ακόμα και στήν ίδια τή ζήτηση τών κλωστούφαντουργικών προϊόντων, και συγκροτούν έτσι ένα αυτότελες δυναμικό τμήμα τής σύγχρονης κλωστούφαντουργίας.

2. Βασικές διεθνείς εξελίξεις και τάσεις στήν κλωστούφαντουργία

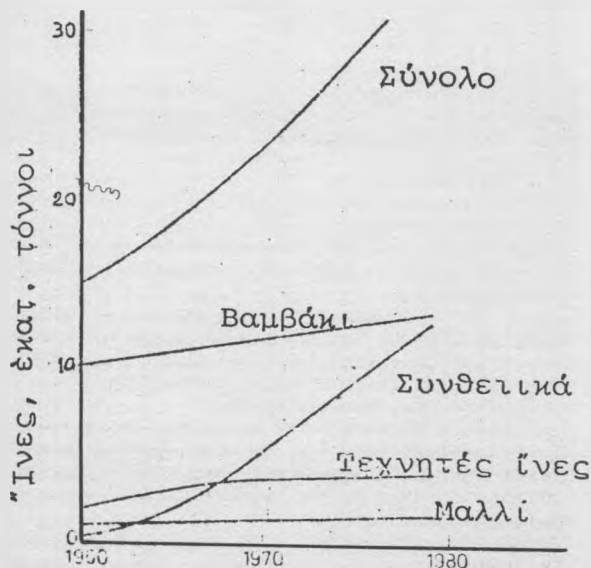
Οι σημαντικότερες εξελίξεις στήν κλωστούφαντουργία από τά τέλη τής δεκαετίας του 50, μέχρι σήμερα είναι:

- Χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο οι συνθετικές και τεχνητές ίνες του κλάδου, είτε μόνες τους, είτε σέ ανάμειξη μέ φυσικές ίνες.
- Αναπτύσσεται ραγδαία ό κλάδος τών έτοιμων ένδυμάτων, πού είναι στενά δεμένος και άποτελεί προέκταση τής κλωστούφαντουργίας. Σήμερα διεθνώς επιχειρείται μία ενιαία θεώρηση τών προβλημάτων τών δύο κλάδων.
- Οι χώρες μέ χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης όπως: Ινδία, Πακιστάν, Ν. Κορέα, Χόγκ-Κόγκ, Βραζιλία κ.λπ., γίνονται βασικοί προμηθευτές πολλών ύφαντουργικών προϊόντων.

Είναι γνωστό πώς ή κλωστούφαντουργία χαρακτηρίζεται από μία μεγάλη ποικιλία πρώτων ύλών, σταδίων (κυρίων και βοηθητικών), μεθόδων επεξεργασίας και παραγομένων προϊόντων.

Έτσι, όρισμένοι ύποκλάδοι τής μπορούν ν' αναπτυχθούν και όρισμένα προϊόντα τής νά παραχθούν, αν στηριχθούν κύρια στήν ύπαρξη εργατικού δυναμικού μέ χαμηλές άποδοχές, χωρίς νά χρειάζονται μεγάλα κεφά-

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Εξέλιξη τής παραγωγής κλωστούφαντουργικών ίνών σέ εκατ. τόνους. Η παραγωγή του 1980 είναι προβλεπόμενη. Πηγή: Courtesy Textile Business Press Ltd, Manchester.

λαια, υψηλή τεχνολογία, εξαιρετικά εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, αναπτυσσόμενη κρατική υποδομή και αναπτυσσόμενη χημική βιομηχανία, που αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη άλλων υποκλάδων και την παραγωγή άλλων κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, που είναι τεχνολογικά αναβαθμισμένα.

Τό χαμηλό λοιπόν κόστος εργασίας στις χώρες αυτές βαραίνει καθοριστικά στη διαμόρφωση του τελικού κόστους των προϊόντων τους, και τούς δίνει ένα «συγκριτικό πλεονέκτημα» σε σχέση με τα αντίστοιχα των αναπτυσσόμενων χωρών.

Πράγματι τό 1977 τό φρομισθιο κόστος στην κλωστοϋφαντουργία με βάση 100 τό Βέλγιο, ήταν στις ΗΠΑ 53,2, στην Ελλάδα 32,5, στην Πορτογαλία 17,5 ενώ για χώρες όπως η Ν. Κορέα, η Αίγυπτος, τό Πακιστάν κ.λπ. κυμαίνονταν από 3 έως 5 (Europe Parliament Working Documents, 438/77).

Η ραγδαία ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας στις «αναπτυσσόμενες χώρες» οδηγεί σε τάσεις για αναδιάρθρωση του κλάδου στις χώρες της ΕΟΚ και γενικότερα στις αναπτυσσόμενες χώρες. Επιχειρείται ο περιορισμός του κλάδου σε προϊόντα με μεγάλη ανταγωνιστικότητα, κάτι που απαιτεί υψηλή τεχνολογία, αυξημένη παραγωγικότητα, μεγάλη εξειδίκευση, και επομένως έντατική «έρευνα και ανάπτυξη».

Έτσι από τις αρχές της δεκαετίας του 70 σημειώνονται στη τεχνολογία της κλωστοϋφαντουργίας σημαντικές αλλαγές. Οι αλλαγές αυτές δεν εκδηλώνονται μόνο στην παραγωγή και χρήση των συνθετικών ινών αλλά και στην παραδοσιακή κλωστοϋφαντουργία.

Αφορούν όλα τά στάδια της παραγωγής και τις βοηθητικές επεξεργασίες. Οι βασικότερες είναι:

- α) ή εισαγωγή αυτόματων ηλεκτρονικών συστημάτων στην επεξεργασία και στον ποιοτικό έλεγχο.
- β) ή βελτίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού.
- γ) ή αξιοποίηση των χημικών διεργασιών για την παραγωγή αναβαθμισμένων ποιοτικά ενδιάμεσων και τελικών προϊόντων.

Ένδεικτικό των τάσεων αναδιάρθρωσης του κλάδου, είναι ότι οι χώρες της ΕΟΚ παρουσίασαν τό 1975 τό σύνολο των εισαγωγών-εξαγωγών κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων (χωρίς τά έτοιμα ενδύματα), πλεόνασμα σε αξία ύψους 1.814 εκατομμυρίων δολαρίων και έλλειμμα σε τόρους ύψους 158.755 τόνων (U.N. TRADE STATISTICS AND OECD, TRADE BY COMMODITIES), πράγμα που δείχνει προσανατολισμό της παραγωγής και άρα και των εξαγωγών σε προϊόντα υψηλής ποιότητας και ακριβότερα.

Τό έλλειμμα αυτό, που φαίνεται να διευρύνεται, οφείλεται άποκλειστικά στις ανταλλαγές της ΕΟΚ με τις αναπτυσσόμενες χώρες.

Τέλος θά πρέπει να έπισημανθεί πώς ή αναδιάρθρωση έχει υψηλό οικονομικό (ύψηλό κόστος έρευνας, άνάληψη μεγάλων επενδύσεων κ.λπ.) και προπαντός σοβαρό κοινωνικό κόστος, με τή μείωση της άπασχόλησης και τή δημιουργία χιλιάδων άνέργων. Οι άνεργοι στην περίοδο 1972-75 στην ΕΟΚ που προέρχονται από κλωστοϋφαντουργία, έφτασαν τις 430 χιλιάδες.

Όμως τό πρόβλημα δεν είναι να άνασταλεί ή διαδικασία αναδιάρθρωσης. Τά κρίσιμα έρωτήματα είναι: πώς αυτή θά οργανωθεί, ποίος θά πληρώσει τό κόστος της και ποιά μέτρα θά παρθούν για να έξουδετερωθούν οι άρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις της.

3. Έξέλιξη και τά προβλήματα της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας

3.1 Ιστορική εξέλιξη του κλάδου

Η κλωστοϋφαντουργία είναι ένας από τούς παλιότερους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας. Ήδη τό 1874 λειτουργούν οι πρώτες άτμοκίνητες κλωστοϋφαντουργικές μονάδες. Στο μεσοπόλεμο ο κλάδος άναπτύχθηκε

πολύ γρήγορα. Από τό 1953 και μπρός, ή ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας γίνεται με έλαφρά χαμηλότερους ρυθμούς, άπ' ό,τι ή μεταποίηση στο σύνολο της. Κι αυτό γιατί έξακολουθούν και υπάρχουν πολλές μικρές χειροτεχνίες με παλαιωμένο εξοπλισμό. Στη δεκαετία του 70 άλλα και ναυρίτερα παρατηρείται μιά ίσχυρή τάση για έξουγχρονισμό και για άπορρόφηση ή συγχώνευση των μικρών επιχειρήσεων του κλάδου, που οδηγεί σε ένα αυξημένο αριθμό μεγάλων επιχειρήσεων με καλύτερη όργάνωση της παραγωγής και έξοπλισμένων με πιο σύγχρονα μηχανήματα.

3.2 Έξέλιξη βασικών μεγεθών της κλωστοϋφαντουργίας στην περίοδο 1966-75

Στήν περίοδο αυτή, ή άπασχόληση αύξάνεται κατά 34%. Σε τρέχουσες τιμές, ή άκαθάριστη αξία παραγωγής και ή προστιθέμενη αξία τριπλασιάζονται, οι άκαθάριστες επενδύσεις ύπεροκταπλασιάζονται, οι έξαγωγές ύπερδεκαπλασιάζονται (όταν οι συνολικές ελληνικές έξαγωγές στην ίδια περίοδο τριπλασιάζονται) μετατρέποντας έτσι τό έμπορικό ίσοζύγιο του κλάδου από έλλειμματικό σε πλεονασματικό σε ποσότητες (σε τόρους) και σε αξίες (σε δραχμές) και αυξάνοντας τή συμμετοχή των έξαγωγών του κλάδου στο σύνολο των έξαγωγών της μεταποίησης από 9% τό 1968 σε 17,5% τό 1976.

Έτσι ή ελληνική κλωστοϋφαντουργία, ένας κλασικός παραδοσιακός κλάδος έντάσεως εργασίας που στην δεκαετία του 60 ύστερεί σε σύγκριση με τό μέσο όρο της μεταποίησης, στις αρχές του 70 παρουσιάζει μεγάλους ρυθμούς άνάπτυξης, τάσεις έξουγχρονισμού και άναδιοργάνωση με άποτέλεσμα ν' αυξηθεί ή παραγωγικότητά της, άν και παραμένει ακόμα χαμηλά σε σύγκριση με τις χώρες της ΕΟΚ, και να μεγαλώσει τό ειδικό της βάρος στο σύνολο της μεταποίησης, γεγονός όμως που οφείλεται και στη σχετική «καθίζηση» άλλων κλάδων.

3.3 Βασικές άδυναμίες και διαρθρωτικά προβλήματα του κλάδου

Παρά τή μεγάλη άνάπτυξη και τόν έξουγχρονισμό που γνώρισε ο κλάδος στις αρχές της δεκαετίας του 70, ή ελληνική κλωστοϋφαντουργία παρουσιάζει σοβαρές άδυναμίες και διαρθρωτικά προβλήματα που δεν είναι άσχετα με τόν τρόπο που έγινε ο έξουγχρονισμός της. Ο κλάδος ύστερεί στην παραγωγή και έμπορία τελικών προϊόντων με ένσωματωμένη ύψηλή τεχνολογία, που να μπορούν να διεισδύσουν στις ξένες άγορές έχοντας σάν άτού ένα γερό «σήμα προέλευσης».

Τό κύριο βάρος των νέων επενδύσεων, στις αρχές της δεκαετίας του 70, έγινε στη νηματοποίηση του βαμβακιού. Ένδεικτικά άναφέρουμε πώς τό 1974 από ένα σύνολο νέων επενδύσεων στην κλωστοϋφαντουργία ύψους 2 δισ. δρχ., πάνω από τό 50% έγινε στον υποκλάδο αυτό.

Η ύπαρξη καλής ποιότητας έγχώριας πρώτης ύλης, ή συρρίκνωση του αντίστοιχου υποκλάδου στην ΕΟΚ και ή έλλειψη μακροπρόθεσμης κρατικής πολιτικής, όδηγησαν σε μονόπλευρο και επικίνδυνο για τό μέλλον του κλάδου προσανατολισμό.

Έτσι, τό 1975, οι έξαγωγές βαμβακερών νημάτων άποτελούν τό 60% του συνόλου των έξαγωγών του κλάδου, ενώ οι έξαγωγές βαμβακερών ύφασμάτων καλύπτουν μόνο τό 3% και φτάνουν μόλις τό ένα τέταρτο των εισαγωγών βαμβακερών ύφασμάτων.

Επενδύσεις έγιναν και στα συνθετικά. Τελικά όμως οι έξαγωγές ύφασμάτων από συνθετικές ίνες άν και έπταπλασιασθήκαν στην περίοδο 1967-75, συμβάλλουν μόνο σε ποσοστό 4,1% στο σύνολο των έξαγωγών κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων.

Άλλά και γεωγραφικά, οι ελληνικές έξαγωγές κλωστοϋφαντουργικών είναι μονόπλευρα προσανατολισμένες. Τό 82,15% έξάγεται στις χώρες της ΕΟΚ (142,7 εκατ. δολάρια τό 1975), από τό όποιο τό 54% στην Δ. Γερμανία και τό 19% στη Γαλλία.

Άλλες σοβαρές άδυναμίες του κλάδου είναι:

- α) Η ελληνική χημική βιομηχανία μπορεί να αντι-

μετωπίσει μόνο μερικές από τις ανάγκες της κλωστούφαντουργίας και έτσι ένα μεγάλο ποσοστό χημικών πρώτων υλών, απαραίτητων για την κλωστούφαντουργία, εισάγονται από το εξωτερικό.

β) Δεν υπάρχει ελληνική βιομηχανία κατασκευής μηχανημάτων κλωστούφαντουργίας με άμεση συνέπεια την εισαγωγή τους και την αντίστοιχη συναλλαγματική επιβάρυνση. Έτσι, το 1974 για παράδειγμα, δαπανήθηκαν πάνω από 2 δισ. δρχ. για την εισαγωγή κλωστούφαντουργικών μηχανημάτων, χωρίς να περιλαμβάνονται τα μηχανήματα φινιρίσματος και τα πλυντήρια.

γ) Δεν υπάρχουν οργανωμένες σπουδές ούτε σε πανεπιστημιακό επίπεδο (για μηχανικούς κλωστούφαντουργίας), ούτε στις άλλες τεχνικές σχολές για την εκπαίδευση εξειδικευμένου τεχνικού προσωπικού. (Η ΣΚΥΠ αποτελεί εξαίρεση και σε καμία περίπτωση δεν καλύπτει το πρόβλημα).

δ) Δεν υπάρχουν ερευνητικά κέντρα κλωστούφαντουργίας, πράγμα που δυσκολεύει τη συστηματική «έρευνα και ανάπτυξη» στον κλάδο.

3.4 Μερικές προτάσεις

Μέσα στο διεθνές πλαίσιο που άρχικά περιγράψαμε, και με δεδομένο τον τρόπο που αναπτύχθηκε η ελληνική κλωστούφαντουργία στις αρχές της δεκαετίας του 70, είναι αναγκαίο σήμερα ένας αναπροσανατολισμός της.

Θα πρέπει να επιδιωχθεί η παραγωγή μιάς μεγαλύτερης ποικιλίας προϊόντων, κυρίως τελικών προϊόντων, τεχνολογικά αναβαθμισμένων και εξειδικευμένων. Σε μία τέτοια πορεία, θα συνδέονται όλο και στενότερα οι κλάδοι της κλωστούφαντουργίας και των έτοιμων ένδυμάτων, με στόχο την παραγωγή τελικών προϊόντων με «σήμα προέλευσης» που θα έχει διεθνή ζήτηση.

Για ένα τέτοιο προσανατολισμό, είναι ακόμα αναγκαίο να προχωρήσουν οι διαδικασίες καθετοποίησης, έκτασης, μεγέθυνσης αλλά και οριζόντιας ολοκλήρωσης των ελληνικών μονάδων. Παράλληλα, χρειάζονται να δημιουργηθούν μικρές εύελικτες μονάδες, εξειδικευμένες σε προϊόντα που απαιτούν μία ορισμένη επιδεξιότητα, αίσθητική κ.λπ. (χειροποίητα, ειδικές κατηγορίες έτοιμων ενδυμάτων κ.λπ.). Η γειτονική Ιταλία έχει πολλά να μάς διδάξει στον τομέα αυτό.

Θέλουμε να τονίσουμε πώς οι διαδικασίες καθετοποίησης και μεγέθυνσης δεν θα πρέπει να γίνουν με την εξαφάνιση και την απορρόφηση των μικρών μονάδων του κλάδου, που δεν είναι λίγες. Αλλά με τη συνένωσή τους σε συνεταιριστική βάση, αξιοποιώντας και απαραίτητες κρατικές ενισχύσεις. Είναι επίσης αναγκαία η ανάπτυξη της βιομηχανίας χημικών υλών για κλωστούφαντουργία, και στο μέτρο του δυνατού βιομηχανίας κατασκευής μηχανημάτων κλωστούφαντουργίας.

Θα πρέπει επίσης να ιδρυθούν κρατικές σχολές για την ειδίκευση τεχνικών στελεχών της κλωστούφαντουργίας, σε όλα τα επίπεδα, μαζί με μέτρα για την επιμόρφωση αυτών που ήδη απασχολούνται στον κλάδο.

Τέλος, θα πρέπει να δημιουργηθούν ερευνητικά κέντρα για την ανάπτυξη νέων τεχνικών και μεθόδων και ιδιαίτερα για την καλύτερη αξιοποίηση και βελτίωση του βαμβακιού ελληνικής πρώτης ύλης.

Τα μέτρα αυτά γίνονται ακόμη πιο επιτακτικά, μετά την κυβερνητική ήττα στις διαπραγματεύσεις για την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, με τη θέσπιση μεταβατικής περιόδου και «ρήτρας διασφάλισης» που είναι ιδιαίτερα άρνητικές για την ελληνική κλωστούφαντουργία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σύντομη ανασκόπηση κάποιων βιομηχανικών κυκλωμάτων δεν εξαντλεί φυσικά τό θέμα, είναι όμως ενδεικτική της διάρθρωσης και αναδιάρθρωσης της ΕΧΒ (CPI) και των πρότυπων συμπεριφοράς των φορέων που επηρεάζουν τις επενδυτικές αποφάσεις. Οι ενδείξεις αυτές μάς επιτρέπουν να προχωρήσουμε στη διατύπωση ορισμένων πρώτων συμπερασματικών παρατηρήσεων.

1) Η επενδυτική ύφεση δεν είναι ένα ομοιογενές φαινόμενο. Αντίθετα αποδεικνύεται πώς μετά το 70 συμβαρίζει με μία αναδιάρθρωση των επενδύσεων σε όφελος παραδοσιακών και σε βάρος άλλων κλάδων οι οποίοι θεωρήθηκαν «στρατηγικής» σημασίας κατά τη δεκαετία του 60.

2) Όσο το πραγματικό δίλημμα δεν είναι μεταξύ παραδοσιακών και μη κλάδων. Οι κλασικές διακρίσεις που στηρίχθηκαν στην κυριαρχία ορισμένης κατηγορίας προϊόντων στην παραγωγή μιάς χώρας (βιομηχανικά ή αγροτικά, καταναλωτικά ή κεφαλαιουχικά, παραδοσιακά ή όχι) χάνουν σημαντικό μέρος απ' την αρχική τους αυστηρότητα. Ο νέος διεθνής καταμερισμός της εργασίας, που διαμορφώνεται σταδιακά, προσδιορίζεται όχι μόνο από ποιό προϊόν αλλά και από ποιό τμήμα της διαδικασίας παραγωγής του έλεγχει (ή συμμετέχει στον έλεγχό του) μιά χώρα. Πράγματι: για τεχνολογικούς, γεωπολιτικούς ή και άλλους λόγους ορισμένα τμήματα της παραγωγικής διαδικασίας αποκτούν στρατηγική σημασία και άσκουν σημαντική επίδραση στον τύπο και τους όρους της ανάπτυξης σε εθνικό ή/και διεθνές επίπεδο.

3) Στο πλαίσιο των εξελίξεων αυτών επικρατούν στρατηγικοί στόχοι για τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας υπήρξαν και υπάρχουν. Στο επίπεδο της υποκατάστασης των εισαγωγών (π.χ. πετροχημικά) αλλά και στο επίπεδο ανάπτυξης των εξαγωγών (π.χ. αλουμίνιο) όσο και σε εκείνο της τεχνολογικής αναβάθμισης του παραγωγικού δυναμικού της (π.χ. προϊόντα αλουμινίου και ύφαντουργίας, τεχνολογία τοιμέντου...) οι δυνατότητες μιάς επιθετικής βιομηχανικής στρατηγικής δεν έλειψαν. Αντίθετα οι απαιτήσεις του εύρωμο-εσογιακού διαλόγου και η επικείμενη ένταξη μας στην ΕΟΚ όχι μόνο επιτρέπουν αλλά και επιβάλλουν μιά τέτοια στρατηγική.

4) Οι πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο της ΕΧΒ μαρτυρούν τις αδυναμίες και τα αδιέξοδα άναπτυξιακής προσπάθειας που στηρίχθηκε αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία και στην ανεξέλεγκτη δραστηριότητα του ξένου κεφαλαίου. Η βραχυπρόθεσμη κερδοσκοπική λογική της τελευταίας και η άπουσία κρατικής βιομηχανικής στρατηγικής με διορατικότητα και συνέπεια συνθέτουν μιά συντηρητική απάντηση στην κρίση που μακροπρόθεσμα τείνει να αποδυναμώσει το παραγωγικό δυναμικό της χώρας. Ακόμα και οι διάφοροι επενδυτικοί νόμοι μη εξαιρουμένου του τελευταίου 849/78 καθιερώνουν ένα δαιδαλώδες πλέγμα διατάξεων και θεσπίζουν κίνητρα αποκλειστικά μέσω του μηχανισμού του κέρδους. Δεν εξασφαλίζουν όμως ούτε την πραγματοποίηση επενδύσεων και πολύ περισσότερο την κατεύθυνσή τους σε κλάδους ή τμήματα κλάδων που επιλέγονται σαν κρίσιμοι για τη στρατηγική ανάπτυξη της βιομηχανίας και την περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας.

5) Ο πολιτικός προσδιορισμός, ο οικονομικός προγραμματισμός, ο κοινωνικός έλεγχος νέων βιομηχανικών στόχων που να αποβλέπουν στην ενίσχυση του παραγωγικού δυναμικού της χώρας και της θέσης της στη διεθνή κατανομή της εργασίας αλλά και στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής των πολιτών της προϋποθέτουν δραστικό, συνεχή και ριζικό μετασχηματισμό στην οργάνωση της δημόσιας και ιδιωτικής δραστηριότητας. Με πρώτο βήμα φυσικά την εκδημοκρατισμό της λειτουργίας τους με την αποφασιστική συμμετοχή των εργαζομένων σε όλα τα επίπεδα πληροφόρησης και απόφασης.

Άπριλης 1980

5. Πηγές: 1) «Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος - Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας», Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο Έξωτερικού Έμποριου - Τα στοιχεία αναφέρονται στη μέγιστη βιομηχανία (πάνω από 10 απασχολούμενοι), άφορούν τους κλάδους 20-39 και εκφράζονται σε τρέχουσες τιμές.

2) Various issues of UN Trade Statistics of OECD. Trade by commodities, Series B.

3) The Standard Book of Textiles by A.G. HALL, CHAPEL RIVER PRESS ANDOVER 8th Edition, Printed 1977.

Ἡ επέκταση τοῦ μή ἐργάσιμου χρόνου στήν ἐποχή μας συνιστᾶ τεράστιας ἱστορικής σημασίας κατάκτηση τῆς ἐργαζόμενης ἀνθρωπότητας· ταυτόχρονα, ἡ παρατηρούμενη προϊούσα ὑπαγωγή του στή σφαίρα ἐλέγχου τῶν κυρίαρχων οἰκονομικῶν συμφερόντων αἶρει τή θετικότητα τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς στό μέτρο πού φέρνει ἀντιμέτωπη τήν ἀνθρώπινη ἀνάγκη τῆς αὐτοπραγμάτωσης μέ τίς δυνάμεις μιᾶς καθολικῆς ἀλλοτρίωσης. Στό ἀκόλουθο κείμενο θά ἐξετασθεῖ ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐμφανίζεται τό φαινόμενο αὐτό στίς προχωρημένες καπιταλιστικές κοινωνίες, ἰδιαίτερα στίς ΗΠΑ. Πιο συγκεκριμένα, θά γίνει ἀπόπειρα νά προσδιοριθεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στή χρήση καί ἀξιολόγηση τοῦ χρόνου μέσα στήν περιοχὴ τῆς μή ἐργασιακῆς ζωῆς καί στή ρύθμιση τοῦ χρόνου ὅπως τήν ἐπιβάλλουν οἱ σύγχρονες ἀπαιτήσεις τῆς παραγωγικῆς λειτουργίας.

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ

Τό νόημα τῆς σύγχρονης «οἰκονομικῆς τοῦ χρόνου»

τοῦ Βασίλη Καραποστόλη

Σέ στοιχειακό ἐπίπεδο, ὁ χρόνος ὡς ἔννοια οἰκονομική ταυτίζεται μέ τήν ἔννοια τῆς θυσίας, τῆς καταβολῆς, δηλαδή, τοῦ ἀνθρώπινου μόχθου γιά τήν ἐπίτευξη ἑνός οἰκονομικοῦ ἀποτελέσματος. Ἡ ἐλαχιστοποίηση τοῦ ἀπαραίτητου χρόνου γιά τήν ἐκπλήρωση ἑνός ὀρισμένου παραγωγικοῦ στόχου ἀποτελεῖ βασική ὄψη τῆς λεγόμενης «ἀριστοποίησης» τῆς κατανομῆς τῶν πόρων. Πρόκειται, ἐδῶ, γιά ἕνα ἀξίωμα πού στήν ἀνιστορική ἀφαιρετικότητα του τείνει νά ἐξομοιώσει τήν οἰκονομία μέ τήν τεχνική, μή ἀντιδιαστέλλοντας τόν τεχνικά ἀπαραίτητο χρόνο μέ τό συνολικό ἐργάσιμο. Στήν πραγματικότητα, τό ὄλο ζήτημα δέν μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ ἔξω ἀπό τήν ἱστορία: συναρτᾶται στενά μέ τήν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων παραγωγῆς στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες. Μέσα ἀπό τίς σχέσεις αὐτές θά καθοριστεῖ τό ἐκάστοτε μέγεθος τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, καθῶς ἐπίσης καί ἡ συγκεκριμένη διαίρεσή του σέ χρόνο ἀναγκαῖο καί χρόνο ὑπερεργασίας. Ὅλες οἱ ἄλλες ἐκφάνσεις τοῦ χρόνου μεταγραφόμενες ὡς κα-

τηγορίες τοῦ οἰκονομικοῦ λογισμοῦ, ἀπό τή φυσική παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας μέχρι τή διαχρονική ἀπόδοση τοῦ ἐπενδυσμένου κεφαλίου – γιά νά ἀναφέρουμε δύο ἔννοιες πού ἀντιστοιχοῦν σέ ἕνα παρωχημένο καί ἕνα προηγμένο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης – ἀνάγονται τελικά στήν πρωταρχική αὐτή διαίρεση.

Ποιό εἶναι, ὅμως, τό βάρος τοῦ χρόνου στίς νομοτέλειες πού διέπουν τίς σύγχρονες παραγωγικές διαδικασίες, πῶς ὀρίζονται μέσα στό χρόνο τά βασικά τους μεγέθη; Ἐνα ἀπό τά θεμελιώδη χαρακτηριστικά τοῦ ὄριμου καπιταλισμοῦ εἶναι ἡ μείωση τοῦ χρόνου ἀνακύκλησης τοῦ παγίου κεφαλαίου, δηλαδή, τοῦ διαστήματος τό ὁποῖο μεσολαθεῖ ἀπό τή στιγμή πού τό κεφάλαιο προκαταβάλλεται μέ ὀρισμένη μορφή ὡς τή στιγμή πού ἡ ἀπόδοσή του ὑπεραναπληρώνει τήν ἀρχική του ἀξία κατά τό ποσό τοῦ κέρδους. Πρωταρχική αἰτία γιά τήν ἐπιτάχυνση αὐτῆ τοῦ κύκλου κυκλοφορίας τοῦ παγίου κεφαλαίου εἶναι ἡ ραγδαία τεχνολογική ἐξέλιξη τῶν μεταπολεμικῶν ἐτῶν.

Καθώς, οι τεχνολογικές καινοτομίες πολλαπλασιάζονται σε όλους σχεδόν τούς βιομηχανικούς κλάδους, αναστατώνοντας τις τεχνικοοικονομικές ισορροπίες της παραγωγικής διαδικασίας, ή απαρχαίωση του παγίου κεφαλαίου γίνεται πió γρήγορη. Η αντικατάσταση μηχανών και εγκαταστάσεων παίρνει ταχύτερους ρυθμούς, ενώ παράλληλα ή περιοδική μερική συντήρηση παραχωρεί τή θέση της σε γενικευμένες συντηρήσεις πού από μόνες τους είναι ικανές νά δημιουργήσουν δευτερεύοντα κύματα τεχνολογικής ανανέωσης.¹ Όσο, όμως, ό θηριατισμός της τεχνολογίας υποχρεώνει σε εσπευσμένες αποσδέσεις του υπάρχοντος κεφαλαιακού εξοπλισμού και ταυτόχρονα σε νέες, πió δαπανηρές - άφου τό κόστος των πρώτων ύλων και της ενέργειας διαρκώς αυξάνεται - επενδύσεις, τόσο γίνεται επιτακτικότερη ή ανάγκη νά διασφαλιστούν οι όροι για τήν αποκόμιση του άναμενόμενου κέρδους. Τό ποσό και τό ποσοστό του κέρδους αυτού θά πρέπει νά είναι επαρκή ώστε νά αποζημιώσουν για τις καινούριες - και κατά κανόνα πió ρηξικέλυτες - επενδύσεις.

Έτσι, λοιπόν, τό έναυσμα της τεχνολογίας, ή αρχική εγρήγορηση πού επιφέρει στους ρυθμούς ζήτησης επενδύσεων, επιταχύνει τις επόμενες διαδικασίες μέχρι τήν πώληση του τελικού προϊόντος: τήν οργάνωση της εργασίας, τήν κυκλοφορία του προϊόντος, τήν άφιξη του στους τόπους κατανάλωσης, τέλος, τήν ίδια τήν κατανάλωσή του και τό συνεπαγόμενο σχηματισμό της μάζας των εσόδων πού θά επιστρέψουν στην επιχείρηση. Θά πρέπει νά προσθέσουμε εδώ ότι σπινθήρας επιτάχυνσης εμφανίζεται όχι μόνο στα στάδια πού έπονται της τοποθέτησης του κεφαλαίου σε ένα κλάδο παραγωγής, αλλά και σε εκείνα πού προηγούνται, όπως είναι τό στάδιο της χρη-

ματοδότησης της επένδυσης. Κάτι πού προκύπτει όλο και σαφέστερα από μελέτες² για τις πηγές χρηματοδότησης των μεγάλων επιχειρήσεων τις τελευταίες δυό δεκαετίες, είναι ότι οι επιχειρήσεις αυτές στηρίζονται σε αυξανόμενο βαθμό στην τραπεζική χρηματοδότηση παρά στην αυτο-χρηματοδότησή τους μέσω κατακρατημένων κερδών. Η στροφή αυτή προς τήν πίστη δεν δείχνει τίποτα άλλο από τήν ανάγκη της γρήγορης εξεύρεσης ρευστών για πραγματοποίηση επενδύσεων πού αν περιέμεναν τήν έσωτερική συσσώρευση κεφαλαίων της επιχείρησης θά καθυστερούσαν μοιραία.

Όλοκληρη ή παραγωγική ζωή αποκτά ένα ρυθμό ταχύτερο, από τήν αναζήτηση του κεφαλαίου ως τήν πράξη της κατανάλωσης και τήν αποκόμιση του κέρδους. Ό χρόνος για τήν έπιχείρηση βαθμολογείται με διαρκώς ψηλότερους συντελεστές, χωρίς, όμως, αυτό νά σημαίνει ότι ή σημερινή επιχείρηση μεγάλου μεγέθους είναι αναγκασμένη για νά λειτουργήσει αποτελεσματικά, νά επιδιώκει τήν αύξηση του εργασιμου χρόνου. Ακριβώς, ή τεχνολογική πρόοδος και οι πió εκλεπτυσμένες μέθοδοι του Management της επιτρέπουν νά βασίζεται όχι στην έκταση του χρόνου, ή ακόμη και στο συνολικό αριθμό των απασχολουμένων, όσο στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τά προβλήματα διειθέτησης του χρόνου πού καλύπτει τήν παραγωγή αντιμετωπίζονται περισσότερο αποτελεσματικά από τους ίθύνοντες της επιχείρησης, απ' ό,τι εκείνα πού αναφέρονται στο χρόνο εκτός της σφαίρας παραγωγής, τό χρόνο, δηλαδή, πού περιέχεται στη δικαιοδοσία του «ιδιώτη» και πού γίνεται νοητός ως χρόνος εκδίπλωσης των καταλωτικών επιθυμιών.

Στις συνθήκες αυξημένης ταχύτητας της τεχνολογικής εξέλιξης, της απαρχαίωσης και της αποκατάστασης της αξίας του επενδυμένου κεφαλαίου, τό ενδεχόμενο νά παραμένει ανεξέλεγκτη ή χρονική διάσταση της κατανάλωσης ορθώνεται ως πρόκληση και άπειλή. Πραγματικά, αν στή σφαίρα της ζήτησης κυριαρχήσει, για όποιοδήποτε λόγο, μιά τάση επιβράδυνσης των αγορών, τότε όλη ή κινητοποίηση από μέρους των επιχειρήσεων, όλη ή πιεστική επιτάχυνση των συντελεστών της, αποβαίνει μάταιη. Αυτό όφείλεται στο ότι ή γενικότερη οργανική αλληλεξάρτηση παραγωγής και κατανάλωσης εξειδικεύεται στην αλληλεξάρτηση των ταχυτήτων πού κυριαρχούν στις λειτουργίες των δυό τομέων. Στο σημείο αυτό θά πρέπει νά είμαστε προσεκτικοί: σε όρους φυσικών μεγεθών και αξίας, ή παραγωγή συνάπτεται οργανικά με τήν κατανάλωση. Η σχέση ανάμεσά τους, θεωρητικά, είναι σχέση άμοιβαίας και ισοδύναμης εξάρτησης: οι ανάγκες υπαγορεύουν ένα ορισμένο όγκο και μιά ορισμένη σύνθεση παραγωγής, ενώ από τήν άλλη πλευρά, ή παραγωγή διαπλάθει τις ανάγκες, προμηθεύοντας τά μέσα για τήν ικανοποίησή τους. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, ή σχέση αυτή διήλθε διάφορες ιστορικές φάσεις καθώς ό καπιταλισμός περνούσε από τήν ανταγωνιστική στή μονοπωλιακή του περίοδο. Στή διαδρομή αυτή διαφοροποιούνταν και τό σχετικό βάρος της παραγωγής και της κατανάλωσης, με ένα τέτοιο τρόπο ώστε ή δεύτερη νά περνά σε σαφώς μειονεκτική θέση σε σύγκριση με τήν πρώτη· ή αυτονομία των αναγκών περιορίστηκε σημαντικά, καθώς οι μηχανισμοί

1. Βλ. E. Mandel, *Late Capitalism*, NLB, London 1975, σ. 224.

2. *Ibid*, κεφ. 13.

κοινωνικού ελέγχου, τελειοποιημένοι στο έπακρο, τείνουν όλο και περισσότερο να εξασφαλίσουν εκείνη την ομοιογένεια και προβλεψιμότητα της αγοράς που θα επιτρέψει τόν χωρίς απρόοπτα – από μέρους της ζήτησης τουλάχιστον – προγραμματισμό δράσης των επιχειρήσεων. Η εξάλειψη, όσο τό δυνατό, των απρόοπτων της ζήτησης και συνεπώς ή εξομάλυνση του κύκλου παραγωγή-κατανάλωση-παραγωγή, σύμφωνα με μία χρονική ροή που θα συμβιβάζεται με τούς ρυθμούς της τεχνολογικής εξέλιξης, αποτελεί σήμερα τή στρατηγική επιδίωξη των γιγαντιαίων επιχειρήσεων.

Μέσα από τό πρίσμα της διαπίστωσης αυτής είναι δυνατό να διακριθεί τό πλήρες νόημα των κατευθύνσεων που παίρνουν πρόσφατα οί έρευνες της αγοράς (Marketing) από μέρους των επιχειρήσεων, συνδυασμένες με τίσ διαρκώς εξελισσόμενες, – αν και διαδοχικά αναιρούμενες – τεχνικές της πρόγνωσης της συμπεριφοράς. Στίς ΗΠΑ ιδιαίτερα, οί εμπειρικές ανιχνεύσεις της συμπεριφοράς των καταναλωτών έχουν παραλάβει τίσ περισσότερο πρακτικά αξιοποιήσιμες προτάσεις του μπιχειδισμού (behaviourism) και τίσ έχουν επεκτείνει σε πολλαπλές κατευθύνσεις.³ Κύρια κατεύθυνση αποτελεί ό έλεγχος του ελεύθερου χρόνου, ή προσπάθεια να υπαχθεί αυτή ή κατ' έξοχήν και έξ όρισμού περιοχή

της αυτενέργειας και της αυτορύθμισης του ατόμου, στο ολοκληρωτικό επιχειρησιακό σχέδιο των πολυεθνικών μονάδων παραγωγής. Αν, όπως είχαν επισημάνει τόσο ό Galbraith⁴ όσο και ό Marcuse,⁵ υπήρξε αποτελεσματικός ό χειρισμός των αναγκών και επιθυμιών με αποτέλεσμα τή διαμόρφωση μιάς σε μεγάλο βαθμό ελέγξιμης καταναλωτικής συμπεριφοράς, ό έλεγχος πάνω στή χρήση του μη εργάσιμου χρόνου συνάντησε μεγαλύτερες δυσχέρειες. Ό πρώτος χειρισμός αποσκοπούσε στο να προσανατολίσει τήν κατανάλωση σε συγκεκριμένες επιλογές, λ.χ. να απορροφηθούν συγκεκριμένα προϊόντα αφού πρώτα ή διαφήμιση τά είχε εγγαράξει βαθιά στο «χάρτη προτιμήσεων» των καταναλωτών. Ό δεύτερος χειρισμός, συμπληρωματικός του πρώτου, είχε σαν στόχο τήν επίβολή ενός χρονικού προτύπου τέλεσης της καταναλωτικής πράξης. Εκτός από τό ποιά και πόσα προϊόντα θά αγοραστούν, τώρα ενδιαφέρει άμεσα τό τότε, πόσο γρήγορα και με ποιά συχνότητα θά αγοραστούν. Γιατί, τήν επιχείρηση, όπως σημειώσαμε, δέν τήν άπασχολεί πλέον άπλώς τό αν τελικά διαθέσει τά προϊόντα της, αν τελικά ή δημιουργημένη στή σφαίρα παραγωγής υπεραξία πραγματοποιηθεί στήν αγορά, αλλά και ή συγκεκριμένη στιγμή της πραγμάτωσης. Η χρηματοποίηση του προϊόντος, όφειλε να είναι εγκαίρη αν ή επιχείρηση θέλει να προλάβει μιά ενδεχόμενη έπιτάχυνση της απόσβεσης του κεφαλαίου της.

Τό έγχείρημα, όμως, αυτό είναι ασύγκριτα πιο περίπλοκο από τό πρώτο· άφενός γιατί οί μεταβλητές που πρόκειται να μελετηθούν και ελεγχθούν εντοπίζονται σε πεδία όπου οί μετρήσεις είναι εξαιρετικά δύσκολες, αν όχι αδύνατες (έπιπεδα προσδοκιών, παρορμήσεις, κοινωνικές επιρροές) και άφετέρου γιατί ό συγκριτικός παράγοντας άποδίνει σε πολλές περιπτώσεις άπόλυτα καθοριστικός. Παρά τίσ σύμφυτες δυσκολίες, οί τεχνοκράτες της αγοράς επανέρχονται τόσο συχνά και έγκυπτουν με τέτοια σχολαστική έμμονή στο ζήτημα «χρόνος και κατανάλωση», ώστε να επιβεβαιώνεται όλο και περισσότερο ότι ή καθυπόταξη του χρόνου αποτελεί για τίσ επιχειρήσεις υπέρτατη έπιταγή τών καιρών. Τό ενδιαφέρον είναι κυρίως στραμμένο προς τήν εξακριβωση του ρό-

λου που παίζει ή χρονική περίοδος πρόσληψης της πληροφορησης στή λήψη των αποφάσεων που άφορούν στήν πραγματοποίηση διαφόρων καταναλωτικών δαπανών. Πολλές από αυτές τίσ έρευνες διεξήχθησαν στίς ΗΠΑ και κατέληξαν σε ποικίλα συμπεράσματα. Λ.χ. οί έρευνες των Kuehn (1962) και Bucklin (1965)⁶ έδειχναν πως όσο μεγαλύτερο είναι τό διάστημα που μεσολαδεί ανάμεσα σε δυό αγορές του ίδιου προϊόντος, τόσο μεγαλύτερη είναι και ή πιθανότητα ό αγοραστής να άποδυθεί σε μιά άναζήτηση πληροφοριών και τόσο μικρότερη ή πιθανότητα να επαναλαμβάνει τίσ αγορές του. Άλλες συναφείς διαπιστώσεις, άποφασιστικής σημασίας για τήν τεχνική χειραγώγηση των καταναλωτών, ήταν οί έξης: α) ότι οί καταναλωτές που βρίσκονται κάτω από σοδαρή πίεση χρόνου τείνουν να δίνουν μεγαλύτερο βάρος στίς άποφαιτικές πληροφορίες (τό προϊόν Χ «δέν καταστρέφει...») από ό,τι εκείνοι που είχαν περισσότερο χρόνο στή διάθεσή τους.⁷ β) ότι τό περιβάλλον μέσα στο οποίο συντελείται ή παροχή της πληροφορησης (διαφήμισης) καθορίζει σε μεγάλη έκταση τό βαθμό και τήν ταχύτητα άπορρόφησης της από τόν αγοραστή. Τό περιβάλλον (π.χ. ένα Supermarket) αντιπροσωπεύει μιά προοπτική χρήσης του διαθέσιμου χρόνου των αγοραστών, θελκτική ή άπωθητική ανάλογα με τή συγκεκριμένη ποιότητα (διαρρυθμωση χώρων, είδος και ένταση μουσικής επένδυσης κ.λπ.)⁸

Έντούτοις, ή έμφαση στή διεκπεραίωση των εμπειρικών αυτών ερευνών καθόλου δέ σήμαινε ότι είχε προηγηθεί μιά άποσαφήνιση των έννοιών-έργαλείων και γενικά της μεθοδολογίας που θά εφαρμοζόταν σ' αυτές. Έτσι, συχνά, τήν ίδια στιγμή που συνάγονταν τά πορίσματα, τίθενταν με όλη τους τήν όξύτητα και έρωτήματα σχετικά με τήν έγκυρότητα των όρισμών και των υποθέσεων από τά όποια αυτά είχαν προκύψει. Έννοιες όπως «χρόνος άπόφασης» (decision time), «χρόνος άναζήτησης» (searching time), «χρόνος κατανάλωσης» (consumption time) δέν ήταν επακριβώς προσδιορισμένες, χωρίς όμως αυτό να άναστειλει τό πρώτο μεγάλο κύμα έρευνών γύρω στα 1965-70. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τήν επικρατούσα σύγχυση προσφέρει ό «χρόνος άπόφα-

3. Βλ. D. Katz, «Psychology and Economic Behaviour» στο B. Strumpel, J. N. Morgan and E. Zahn (ed). *Human behaviour in economic affairs*, Elsevier, Amsterdam, 1972.

4. J. Galbraith *The affluent society*, Penguin Books, 1979.

5. Μ. Μαρκούζε, *Ό μονοδιάστατος άνθρωπος*, έκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1971.

6. Βλ. L. Bucklin, «The informative role of advertising», *Journal et Advertising Research*, 5, September 1965, p. 11-15. Έπίσης A. A. Kuehn, «Consumer brand choice as a learning process», *Journal et Advertising Research*, 2, December 1962, p. 10-17.

7. P. Wright, «The harassed decision maker: time pressures, distractions and the use of evidence», *Journal et Applied Psychology*, 59, October 1974, p. 555-61.

8. J. Jacoby, G. Szybillo, C. K. Berning, «Time and consumer behavior: an interdisciplinary overview» στο *Journl of Consumer Research*, No 4, 1976, p. 331.

σης»⁹ με τόν όποιο νοείται άλλοτε «ό χρόνος πού μεσολαβεί ανάμεσα στην τελευταία πληροφορία και την επιλογή της λύσης του προβλήματος», άλλοτε πάλι ό χρόνος ανάμεσα στην πρώτη σκέψη της αγοράς και την τελική πραγματοποίησή της. Πάντως, ή διάσταση ανάμεσα στην προαγωγή της εμπειρικής έρευνας και την καθυστέρηση της θεωρίας, άποτελεί ένα παράδοξο πού γίνεται καταληπτό μόνο άν ιδωθεί κάτω από τό φώς της έπιτακτικότητας της ανάγκης νά μελετηθούν και έλεγχθούν οι χρονικές συντεταγμένες της ζήτησης. Οί ύπεύθυνοι της διαφήμισης και της όργανωσης των πωλήσεων αναμένουν έναγωνία τά πορίσματα των διερευνήσεων αυτών όχι νά καθοδηγηθούν από τίς έπιθυμίες και τίς συνήθειες των αγοραστών, όσο γιά νά έπισημάνουν τούς μηχανισμούς, κυρίως ψυχολογικούς και πληροφοριακούς, μέ τούς όποιους θά τίς άλλιώσουν σύμφωνα μέ επιχειρηματικές προδιαγραφές (μέ την κατασκευή π.χ. ενός τέτοιου διαφημιστικού μηνύματος πού νά έλαχιστοποιεί τό χρόνο ανάμεσα στή λήψη του και την πραγματοποίηση της δαπάνης ή νά εξασφαλίζει τό μέγιστο αριθμό επαναλήψεων της δαπάνης σέ δεδομένο χρόνο). Ο έμπειρισμός, όμως, της άπόπειρας αυτής δέν μπορεί νά είναι χωρίς άρνητικές συνέπειες: ή άσάφεια, ή αντιφατικότητα και συχνά ή άγωνα κοινότητα είναι κάποτε οι καρποί του, άρκετά στερημένοι από περιεχόμενο ώστε νά προκαλούν ευρύτατες αναθεωρήσεις της μεθοδολογίας και της θεωρίας πού τούς εξέθερεψε.

Ο χρόνος της κατανάλωσης δέν είναι μόνο ό συμβατικός και ύποκείμενος στίς ισχύουσες θεσμοποιήσεις (λ.χ. ώράριο καταστημάτων, ρυθμός έφοδιασμού της αγοράς κ.λπ.). Δυνητικά, μπορεί νά καλύπτει ένα μεγάλο μέρος του ελεύθερου χρόνου, του χρόνου άργίας ή άνάπαυσης. Ο εργαζόμενος μέσα στό διάστημα αυτό είναι θεωρητικά σέ θέση νά αποφασίσει γιά τό άν θά διαθέσει τό χρόνο του μέ ένα τρόπο πού συνεπάγεται πραγματοποίηση δαπάνης ή όχι. Μέ άλλα λόγια, άν ό ελεύθερος χρόνος του θά άποτελέσει «νεκρή ζώνη» στην περιοχή των σχέσεων ανταλλαγής ή, αντίθετα, θά άνοιξει νέες διόδους στά κυκλώματα παραγωγής-κατανάλωσης. Είδημα πώς ή ταχύτητα της θεσμοποιημένης, τα-

κτικής κατανάλωσης συνιστά άντικείμενο μελέτης και σοβαρότατο πρός επίλυση πρόβλημα γιά τίς σύγχρονες επιχειρήσεις. Ωστόσο, όσο ή ζήτηση έναρτατώνεται συχνότερα από τούς γενικούς οικονομικούς κλυδωνισμούς και τίς καινοτομίες της τεχνολογίας, τόσο ή παραδοσιακή αγορά, ό παραδοσιακός χωροχρόνος της κατανάλωσης άποβαίνει αδέβαιο έρεισμα γιά τόν ύπολογισμό της παραγωγικής δραστηριότητας και της άπόδοσης πού πρόκειται νά έχει. Η παρωθηση γιά επέκταση του έλέγχου, γιά χαλιναγωγήση των άστάθμητων συντελεστών, καθίσταται κυρίαρχη. Στίς προχωρημένες βιομηχανικές κοινωνίες, ό χρόνος όφείλει, λοιπόν, νά πυκνώσει, όχι από εμπειρίες και νοήματα, άλλα από συναλλαγές και αγοραπωλησίες.

Πρίν άναφερθούμε στό διάδημα αυτό της μεταμόρφωσης του μή εργάσιμου χρόνου σέ κερδογόνο οικονομική ύλη, είναι χρήσιμο νά εξετάσουμε τή θέση και την αξιολόγηση του χρόνου από την πλευρά του ύποκείμενου της κατανάλωσης. Ποιά, λοιπόν, είναι κατ' άρχήν ή οικονομική αξία του χρόνου γιά τούς καταναλωτές; Θεωρητικά, αυτό πού προσδίνει σέ μία μονάδα χρόνου, γενικά, αξία, είναι ή ύπαρξη του «κόστους ευκαιρίας» (opportunity cost of the time) τό όποιο ίσοδυναμεί μέ τό εισόδημα ή την αξία των έμπορευμάτων πού θά μπορούσαν νά άποκτηθούν στή διάρκεια της. Αν ισχύει αυτό, τότε ό χρόνος είναι δυνατό νά θεωρηθεί ως ύποκατάστατο του χρήματος. Η έννοια της αξίας (κόστους) γίνεται πίο άνάγλυφη μέσα στό θεωρητικό πλαίσιο της «οικονομικής της πληροφορίας». Σύμφωνα μέ τίς βασικές της παραδοχές, άν σέ μία αγορά ύπάρχει διασπορά των τιμών ενός προϊόντος και αυτό όφείλεται στην έλλειψη πληροφοριών πού έμποδίζει τούς καταναλωτές νά κατακυρώσουν μία ένιαία τιμή στό χαμηλότερο δυνατό επίπεδο, τότε οι πληροφορίες αυτές άποκτούν αυτόματα μίαν όρισμένη αξία. Κατ' επέκταση και ό χρόνος πού διατίθεται γιά την άπόκτησή τους άποκτά και αυτός μίαν αντίστοιχη αξία. Από τή στιγμή δέ πού συμβαίνει αυτό, ό καταναλωτής θά συγκρίνει θεωρητικά τό κόστος του χρόνου άναζήτησης των πληροφοριών μέ τό άναμενόμενο όφελος πού είναι ή επίτευξη της χαμηλότερης τιμής γιά τό έπιθυμητό αγαθό ή υπηρεσία. Τό όφελος αυτό είναι,

δέβαια, συνάρτηση της διασποράς των τιμών, της ποσότητας και του κόστους του αγαθού ή της υπηρεσίας. Αν δέ στή διαδικασία αυτή εισαχθεί ή έναλλακτική λύση της αγοράς πληροφορίας μέ σκοπό την έξοικονόμηση χρόνου, τότε ό καταναλωτής θά μπορούσε νά αγοράζει πληροφορίες αντί νά τίς άναζητεί μόνος του, όσο ή τιμή κάθε πρόσθετης πληροφορίας είναι μικρότερη από τό κόστος του χρόνου και άπό τό όφελος πού προσφέρει (μειωμένη τιμή άπόκτησης του προϊόντος).

Η θεωρητική αυτή παρένθεση, πεμπτουσία της οικονομικής του χρόνου και της πληροφορησης, πέρα από τίς σχηματοποιήσεις της πού εξειδικεύουν στην ούσια τίς θεμελιακές προτάσεις του όριακού λογισμού (Marginalism), άφήνει, παρ' όλα αυτά, νά διαφανεί τό έξης ούσιαστικό: ότι τό κόστος του χρόνου και συνεπώς ή αξία του συνδέεται στενά μέ τό κόστος παραγωγής των έμπορευμάτων. Στο μέτρο πού ή παραγωγικότητα της εργασίας αύξάνεται και τό κόστος των προϊόντων τείνει νά μειωθεί, αύξάνεται και ή αξία του χρόνου, άναυακλώμενη ως ένα σημείο στό ύψος των μισθών, στό κόστος (ώριαίο π.χ.) των προσωπικών υπηρεσιών, στό διαφυγόν εισόδημα και τελικά στή μάζα και αξία των έμπορευμάτων πού αντίστοιχούν σέ μία μονάδα άφρημένου χρόνου, δηλαδή χρόνου πού δέν καθορίζεται σάν εργάσιμος ή μή. Ο χρόνος, λοιπόν, ακριβαίνει όταν τά έμπορεύματα φτηναίνουν. Εξάλλου, καθώς ή εργάσιμη έβδομάδα τείνει νά περιοριστεί, ειδικά ό ελεύθερος χρόνος διευρύνεται αντίστοιχα ή, άλλως, ή σπανιότητά του περιορίζεται. Επομένως, σέ αντίθεση μέ άλλα «έμπορεύματα» ή συσχέτιση τιμής-προσφόμενης ποσότητας γιά τόν ελεύθερο χρόνο είναι θετική· τιμή και ποσότητα αύξάνονται παράλληλα χάρη στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας.

Αυτή ή τελευταία παραμένει ό συνδετικός κρίκος πού συνδέει τίς άποτιμήσεις του εργάσιμου και του μή εργάσιμου χρόνου. Η αξία μίας μονάδας ελεύθερου χρόνου ίσοδυναμεί μέ την αξία των έμπορευμάτων ή τό ύψος του διαφυγόντος εισοδήματος πού θά κερδιζόταν σέ περίπτωση πού ή μονάδα αυτή δέν ήταν «άδρανής». Μέσα από την έ-

9. Βλ. Ibid, p. 332.

ξίωση αυτή, αναδεικνύεται τό πνεῦμα τῆς ἐμπορευματοποίησης μέ ὅλη του τήν ὀλοκληρωτική ὀρμή, ἀφοῦ τείνει νά οἰκονομοποιήσει καί ἐκχηματίσει κάθε ἐκφάνση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, νά μεταμορφώσει τό ἄυλο σέ ὕλικό, τό χρόνο σέ καταναλωτικά ἐμπορεύματα. Ἀκόμη, ἡ ἐξίωση αὐτή δέν ἀντιπροσωπεύει ἀπλῶς μιὰ θεωρητική ὑπόθεση ἢ ἕνα λογικό εὔρημα, ἀλλά, πρωταρχικά, μιὰ στρατηγική ἐπιδίωξη: τήν πλήρωση τοῦ ἐλεύθερου χρόνου μέ ἐνέργειες καί καταστάσεις πού συνεπάγονται τήν πραγματοποίηση δαπανῶν. Στό σχέδιο ἐπιχειρηματικῆς διαχείρισης τοῦ χρόνου, ἡ ἐπιδίωξη αὐτή ἀποτελεῖ οὐσιώδες μέρος, ἐνώ ταυτόχρονα ἀντιπροσωπεύει τήν ἀπειλή τῆς ἔσχατης ἀλλοτριώσεως τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Στήν οὐσία δέν εἶναι παρά ἡ προέκταση τῆς ἀπόπειρας νά συντομευτεῖ ὁ χρόνος κατανάλωσης καί νά κλείσει γρηγορότερα ὁ κύκλος τῆς παραγωγῆς: ἂν ἡ θεσμοποιημένη κατανάλωση ἐμφανίζει ὀρισμένες ἀνεπάρκειες ἢ καθυστερεῖ, τότε ἡ κατανάλωση στή διάρκεια τοῦ ἐλεύθερου χρόνου καλεῖται νά ἀντισταθμίσει τίς ἀπώλειες.

Ἡ ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου ἐπιθυμιῶν στή διάρκεια τῆς ἀργίας ἐπιτελεῖται μέσα ἀπό τή μεθοδευμένη διαφημιστική παρότρυνση γιά μετατροπή τοῦ «ἀνεργοῦ» χρόνου σέ ἐνεργό ζήτηση καί κυρίως μέ τήν ὑπολογισμένη εἰσβολή στόν ὀρίζοντα τοῦ χρόνου ἀνάπαυσης ἑνός φάσματος ἐμπορευμάτων πού ἀποσκοποῦν στό νά τόν «κάνουν πῶς εὐχάριστο». Ἐνδεικτική, ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, εἶναι ἡ αὐξημένη, τά τελευταῖα χρόνια, παραγωγή ὑπολογιστῶν-παιγνιδίων, τά συστήματα video, οἱ μηχανές προβολῆς κ.λπ. ἰδίως στίς ΗΠΑ, ἀλλά καί στήν Ἰαπωνία, Δ. Γερμανία, Γαλλία καί Ἀγγλία.¹⁰ Ἐξάλλου, ἡ σχεδιαζόμενη γιά μαζική κατανάλωση τηλεφωνική-ὀπτική συσκευή (viewphone) θά ἐπενεργήσει καταλυτικά στή διαμόρφωση τῆς διαπροσωπικῆς ἐπικοινωνίας· ἐπιτρέποντας στούς δύο συνδιαλεγόμε-

νους νά βλέπονται σέ μικρές ὀθόνες, θά τείνει νά ἀμβλύνει τή διάθεση γιά προσωπική ἐπαφή ἢ ὅποια τελικά θά ἀναπληρώνεται ἀπό τή μηχανοποιημένη ἐπικοινωνία.

Εἶναι ἀρκετά δύσκολο νά προσδιοριστεῖ ἕνα ἐνιαίο εἶδωλο τοῦ ἀναπαυόμενου ἀνθρώπου (relaxing man) στίς σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, ἐξαιτίας τῶν διαφορευτικῶν συμπεριφορῶν τῶν ὁποῖα τοποθετοῦνται ἐπάνω του καί ἀλληλοσυγκρούονται στήν προσπάθεια νά τόν διαπλάσουν. Ὁ ἀθλούμενος ἀνθρώπος, ὁ καταναλωτής τῆς τυποποιημένης, μαζικῆς κουλτούρας, ὁ ἐρασιτέχνης πού ἐπί ὥρες ἀπορροφᾶται στίς μικροκατασκευές καί ἐπιδιορθώσεις (do-it-yourself) ἀποτελοῦν διαφορετικούς τύπους τοῦ προτεινόμενου ἀρξοῦντος ἀτόμου· ἰδιοσυγκρασία, μόρφωση, κοινωνικό status, ὅλα συνδυάζονται ὡς εἰσροές στή παραγωγή προσωποποιημένων συμβόλων ὥστε ὁ καθένας νά βρῆσκει ὀπωσδήποτε τόν ἐαυτό του σέ κάποιον. Παρ' ὅλα αὐτά, δέν εἶναι δυσδιάκριτο αὐτό πού τούς συνενώνει καί πού ἐπιτρέπει νά συναχθεῖ κάποιο γενικό συμπέρασμα γιά τό νόημα τῆς ὑποβολῆς: εἶναι ἡ κοινή ροπή πρός δαπάνη, τό ἀσυμδίβαστο τῆς ἀπόλαυσης τοῦ χρόνου μέ τήν ἀνυπαρξία κατανάλωσης διαρκῶν ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν.

Πῶς, ὅμως, τελικά, ἀντιδρᾶ τό ἀναπαυόμενο ἄτομο στίς πιέσεις πού ἀσκεῖ πάνω του ἡ κοινωνία τῆς κατευθυνόμενης κατανάλωσης; πῶς, μέσα ἀπό τήν ἐμπορευματική σύλληψη τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, σχηματίζεται τό τελικό πρότυπο χρήσεώς του; Τά ἀποτελέσματα ἀναλυτικῶν ἐκθέσεων γιά τή χρήση τοῦ χρόνου, ἢ, ὅπως λέγονται, γιά τούς χρονικούς προϋπολογισμούς (time budgets) οἰκογενειῶν στίς ΗΠΑ καί τίς δυτικοευρωπαϊκές χώρες εἶναι ἀποκαλυπτικά. Στίς ΗΠΑ, οἱ ἀνώτερες εἰσοδηματικά τάξεις βιώνουν τήν κατάσταση τῆς «βιαστικῆς ἀργίας» (hurried leisure).¹¹ Γιά τά μέλη τῆς τάξης αὐτῆς, μέ τά ὑψηλά ὀρειάια εἰσοδήματα, ὁ χρόνος εἶναι τόσο ἀκριβός ὥστε νά μὴ μποροῦν νά τόν «πληρώσουν» κερδίζοντας τήν ἀνάπαυση. Τό μόνο πάθος πού τούς ἀπομένει εἶναι ὁ κνηνητό τοῦ χρήματος, ἐνώ ἡ ἀργία γίνεται χίμαιρα. Ὁ μέσος ἀνθρώπος, ὁ ἡμερομίσθιος καί μισθωτός ἀκολουθεῖ παρόμοιο δρόμο. Στοιχεῖα ἀπό χρονι-

κούς προϋπολογισμούς πού κάλυπταν τήν περίοδο 1934 ἕως 1964,¹² δείχνουν ὅτι στά 30 αὐτά χρόνια μείωσε δραστικά τό χρόνο σέ γεύματα (ἀπό 107 σέ 70 λεπτά τῆς μέρας), σέ βάνια γιά εὐχαρίστηση (ἀπό 22 σέ 1), σέ κινηματογράφο (ἀπό 22 σέ 3), σέ ἀκρόαση ραδιοφώνου (ἀπό 26 σέ 4), σέ παίξιμο χαρτῶν (ἀπό 9 σέ 4), σέ ἀθλητικά θεάματα (ἀπό 7 σέ 2), σέ διάβασμα βιβλίων (ἀπό 22 σέ 9), σέ ταξίδια γιά συγκεκριμένους λόγους (ἀπό 126 σέ 76). Ἀπό τίς τρεῖς περιπτώσεις ὥρες πού ἐξοικονόμησε, οἱ μισές ἀπορροφήθηκαν ἀπό τήν παρακολούθηση τηλεόρασης (περίπου 90 λεπτά), ἐνώ τό ὑπόλοιπο ἀπό τόν περισσότερο χρόνο πού διέθετε γιά ψάνια (34 λεπτά ἐναντι 16), γιά ἐπισκέψεις (46 ἐναντι 26), γιά οἰκιακή ἐργασία (140 ἐναντι 95) καί γιά ἀλληλογραφία (6 ἐναντι 3).

Ἡ παρακολούθηση τηλεόρασης ἀποβαίνει, λοιπόν, κύρια ἐνασχόληση στή διάρκεια τοῦ ἐλεύθερου χρόνου· μιὰ ἐνασχόληση, ὅμως, πού ὅπως δείχνουν ἄλλες ἐρευνες, ἀπωθεῖ καί ἐνοχλεῖ μέγαν μέρος θεατῶν. Ὑπολογίστηκε¹³ ὅτι τά δύο πέμπτα περίπου τῶν Ἀμερικανῶν θεατῶν μοροῦσαν ἀνετα νά χαρακτηριστοῦν «κατ' ἀνάγκη θεατές». Ἐπίσης, ἐντυπωσιάζει ἡ αὐξηση τοῦ χρόνου ὁ ὁποῖος διατίθεται γιά οἰκιακές ἐργασίες, ἀνληφθεῖ μάλιστα ὑπόψη ἡ διαθεσιμότητα οἰκιακῶν συσκευῶν πού ἐξοικονομοῦν μεγάλο χρόνο γιά τήν παρασκευή τῶν γευμάτων, γιά καθαρισμό κ.λπ. Ἡ ἀμχανία, ἡ σπατάλη τοῦ χρόνου συνοδεύει τήν ἀπελευθέρωση καί ὑπερτίμησή του, καί ἐδῶ ἐντοπίζεται μιὰ ἀπό τίς πιό καιρίες ἴσως ἀντιφάσεις τοῦ καιροῦ μας: οἱ ἀνθρώποι πασχίζουν νά ἐξοικονομήσουν χρόνο, ἡ τεχνολογία καί ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τούς τό ἐπιτρέπει καί ὅμως στό τέλος ὁ πολῦτιμος χρόνος διασπαθίζεται χωρὶς νά προσφέρει τήν ἀναμενόμενη ἱκανοποίηση. Ἡ περιδιάβαση στά ἐμπορικά καταστήματα, στούς χώρους τῶν Supermarkets, ἡ ἀπραξία μέσα στήν κατανάλωση, γίνονται τρόποι ἀργίας, μέσα ἀνακομφίσης ἀπό τό βάρος ἐνός χρόνου πού πιέζει γιατί εἶναι κενός ἀπό τήν ἀνθρώπινη ἐπιπόνηση.

Διεθνῆς συγκρίσεις χρονικῶν προϋπολογισμῶν τό 1967¹⁴ δείχνουν πῶς ὁ χρόνος τῶν διακοπῶν βρῆσκει σέ θετική γενικά σχέση μέ τό ἐπίπεδο τοῦ κατά κεφαλή εἰσοδήματος· ὡστόσο ἀνάμεσα σέ

10. Βλ. *The Economist*, June 9, 1979.

11. Βλ. S.B. Linder, *The Harried Leisure Class*, Columbia University Press, New York, 1970.

12. T. Scitovsky, *The joyless economy*, Oxford University Press, 1976, σ. 163.

13. *Ibid.*, σ. 164.

14. *Ibid.*, σ. 193.

18 χώρες, ή πλουσιότερη, οι ΗΠΑ διαθέτουν τό χαμηλότερο ποσοστό ενηλίκων πού έκαναν διακοπές 6 μερών και πάνω (27,7%). Έπίσης ή Δ. Γερμανία είχε ποσοστό 38%, πολύ κατώτερο π.χ. από τή Μ. Βρετανία (64%), τήν Όλλανδία (59%) ή τή Νορβηγία (51%). Οι Άμερικανοί άλεχθάνονται τίσ ταιλαιπωρίες τού μεγάλου ταξιδιού, άναζητούν και πληρώνουν τήν άνεση. Τό 1972 ή μέση διάρκεια τών διακοπών στίς ΗΠΑ ήταν 8,95 νύχτες ενώ στή Γαλλία τό 1969 έφτανε τίσ 20,24 μέρες χωρίς ή διαφορά αύτή νά μπορεί νά έξηγηθεί από τίσ διαφορές τών θεσμών πού περιβάλλον τίσ έργασιακές σχέσεις στίς δύο χώρες.¹⁵ Μιά παλιότερη έξάλλου έρευνα τής UNESCO,¹⁶ τό 1966, διαπίστωνε πώς ό Άμερικανός άφιέρωνε κατά μέσο όρο λιγότερο από 8 λεπτά τήν ήμέρα για φυσική άσκηση, όταν οι Εύρωπαϊοι, άνατολικών και δυτικών χωρών, είχαν μέσο όρο 11 λεπτά.

Έτσι, ό χρόνος άναμνηχής γίνεται διάρκεια έγκλωδισμού και άτονίας μέσα στήν όποία ή οργανωμένη οικιακή κατανάλωση προβάλλει σάν μοναδικό διέξοδο. Η άμερικανική κοινωνία προσφέρει όλες τίσ άνέσεις και τά προϊόντα τά όποια καθλώνουν τό άναπαυόμενο άτομο στήν κατάσταση τού ένεργού καταναλωτή· άδυνατεί όμως νά τού προσφέρει τή διέγερση, τήν αίσθηση τής έλεύθερης δράσης και αύτό τελικά καταγράφεται άμείλικτα στούς χρονικούς προϋπολογισμούς. Στήν Εύρώπη, στοιχεία για τήν έργατική τάξη δείχνουν¹⁷ πώς οι κατηγορίες στήν κορυφή τής μισθολογικής κλίμακας, έχουν τήν εύκαιρία και τήν οικονομική, φυσικά, δυνατότητα νά άσχολούνται μέ περισσότερες δραστηριότητες άναψυχής τίσ ώρες τής σκόλης, από ό,τι οι κατηγορίες τής βάσης (άνειδίκευτοι χειρώνακτες). Άντίθετα, στίς ΗΠΑ δέν ύπάρχει διαφορά άνάμεσα στίς δύο κατηγορίες· οι άπελευθερωμένος χρόνος χάνεται είτε άποροφάται από μιά ή δύο ένασχολήσεις παθητικού, κατά κανόνα, χαρακτήρα.

Η άναφορά στίς άντιπαραβολές τής χρήσης τού χρόνου στίς ΗΠΑ και στήν Εύρώπη δέ θά έπρεπε νά έρμηνευτεί σάν άπόπειρα νά τονιστούν κάποιες ουσιώδεις διαφορές στήν κοινωνική ζωή και στό χαρακτήρα τής δεσπόζουσας μαζικής ψυχολογίας. Υποδηλώνουν, μάλλον, μιά πρόθεση προβολικής άντι-

μετώπισης τού φαινομένου τού έκχρηματισμού τού έλεύθερου χρόνου: ή άμερικανική πραγματικότητα άποτελεί τό προχωρημένο στάδιο μιάς πορείας πού ήδη διανύουν οι εύρωπαϊκές κοινωνίες παρά τίσ ιστορικές-πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες. Στήν πορεία αύτή κάθε πτυχή τής άνθρώπινης ύπαρξης, κάθε κόγχη τής ιδιωτικής ζωής παραβιάζεται από τίσ δυνάμεις εκείνες για τίσ όποιες ή άέναη κατανάλωση έξασφαλίζει τήν κυριαρχία τους στό οικονομικό και τελικά στό πολιτικό πεδίο. Η καθημερινότητα δέν μπορεί πιά νά εγκαταλείπεται στήν άτομική έλευθερία ένόσω ό χρόνος τής άποκτά κρίσιμη έπιχειρηματική σημασία. Η ιδεολογία τής έπιτάχυνσης, τής ύποστασιοποίησης τού σύγχρονου άνθρώπου μέσα από τά καταναλωτικά σύμβολα γοήτρου και κοινωνικού κύρους πού προτείνει σήμερα ή διαφήμιση, διαχέεται και είσχωρεί στίς συνειδήσεις.

Και όμως, δέν είναι δυνατό νά μή προσέξει κανείς τή σχεδόν γενικευμένη δυσφορία, σήμερα όχι πιά ύποδόσκουσα αλλά έξωτερικευμένη και έναρθρη. Οι ίδιες οι άντινομίες τής κοινωνίας πού διευθύνει τή χρήση τού χρόνου και τήν κάλυψη τών άναγκών, γονιμοποιούν τίσ πιο έντονες άρνήσεις τής χειραγώγησης. Η άπάλειψη τού τυχαίου, τής περιπέτειας, τού παιγνιώδους μέσα από τούς καταναγκασμούς τού ύπεροργανωμένου χρόνου συγκρούεται μέ τή φυσική ροπή και τήν άξίωση για άυτοκαθορισμό και παρέμβαση στά καθέκαστα τής ζωής πού συντηρεί άκόμη και αύτή ή επίσημη άτομιστική ιδεολογία, μέ τήν έπαγγελία τής «κυριαρχίας τού καταναλωτή». Στή δυναστεία τού έφήμερου, τού φθαρτού, τής πρόσκαιρης μέθεξης στήν άπόλαυση, άντιδρά ή βαθύτατη άνάγκη τής βεβαιότητας και τής συνέχειας, στή φανταστική κατανάλωση «σημείων»¹⁸ και τή μεγαλορημοσύνη τής διαφήμισης άναπάσσεται ή άνάγκη για ένσυνείδητη ίκανοποίηση, για κάρπωση τού πραγματικού.

Κάποιες συμπεριφορές, και όχι μόνο άνάμεσα στούς νέους, φανερώνουν τή άγωνία για τήν άπόσπασση τού έλεύθερου χρόνου από τήν παραφθαρμένη καθημερινότητα. Η άναμονή τής άναχώρησης, ή φυγή, ή άρνηση τής ταχύτητας, τό «άλογο», είναι στάσεις πού ύπονομεύουν τό σχέδιο τής τιθάσευσης και έμπορευματοποίησης τής άν-

θρώπινης σκόλης. Τήν ίδια στιγμή πού ή ύποταγή τής φύσης από τήν τεχνική είναι τόσο προχωρημένη, τό άνθρώπινο δν συνειδητοποιεί έπώδυνα τήν άδυναμία του νά οικειοποιηθεί τήν ίδια του τή φύση: τό χρόνο του, πού σημαίνει τό σωμα του.

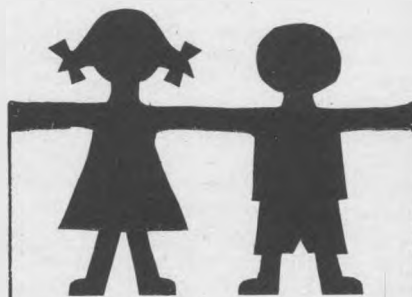
13/5/80

15. U.S. Census of Transportation, 1972, National Travel Survey — Travel During 1972, Πιν. 12, σ. 28. P. Le Roux, *Les vacances des Français en 1969*, Les Collections de l'INSEE, Série M., No 6 (1970) Πιν. 11, 15, σ. 122, 128.

16. Πιν. A. Szalai (ed), *The Use of Time*, The Hague: Mouton, 1972, πιν. 2-1.1, σ. 576-577.

17. Ibid, σ. 217-27.

18. A. Λεφέβρ, *Η καθημερινή ζωή στό σύγχρονο κόσμο*, εκ. Ράππα, Άθήνα 1970, σ. 137.

Παιδότοπος Νηπιαγωγείο Λυκαβηττού Δασκαλογιάννη 9

● Για παιδιά από δύο έως πεντέμισι

● Λειτουργεί μέ συλλογική ευθύνη και παρακολούθηση τών γονιών.

● Η επίβλεψη από ειδικούς παιδαγωγούς

● Μιά προσφορά στό παιδί για μιά έλεύθερη και δημιουργική πρωινή άπασχόληση

*Ωρες λειτουργίας 8 π.μ. μέ 3 μ.μ.

τηλ. 8213414, 8629832

Φοιτητές και διανοούμενοι στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες

του Νίκου Μαρτίνου

Μιά μελέτη του Έρνεστ Μαντέλ που κυκλοφόρησε πρόσφατα στα ελληνικά¹ έδωσε την άφορη για τό κείμενο που ακολουθεί. Άνεξάρτητα όμως απ' αυτό τό εκδοτικό γεγονός τά θέματα που υπαινίσσεται ό τίτλος της παρούσας μελέτης έχουν τεράστια σημασία και, δυστυχώς, ενώ τό πρόβλημα εκπαίδευσης τά τελευταία χρόνια στον τόπο μας βρίσκεται στο επίκεντρο συζητήσεων, ζυμώσεων, προβληματισμών και πολιτικών αγώνων, κι ενώ από την άλλη τό φοιτητικό κίνημα αποτέλεσε μία βαρύνουσα συνιστώσα των πολιτικών εξελίξεων από τά χρόνια της δικτατορίας (και παλαιότερα) μέχρι σήμερα, λίγες είναι οι μελέτες που έχουν αφιερωθεί τόσο στη σύγχρονη διαδικασία που δημιουργεί την κοινωνική κατηγορία των διανοομένων, όσο και των αντικειμενικών λειτουργιών που τό καπιταλιστικό σύστημα τους επιφυλάσσει. Τό πρόβλημα, φυσικά, δέν έχει μόνο σημασία από πλευράς θεωρίας και επιστημονικής έρευνας ούτε εξαντλείται στις διακυμάνσεις της τρέχουσας πολιτικής συγκυρίας. Συνδέεται μέ τό γενικότερο πρόβλημα της συνολικής επαναστατικής διαδικασίας· τό πρόβλημα του κοινωνικού, σοσιαλιστικού, μετασχηματισμού.

Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Γνωρίζουμε ότι στις βιομηχανικά προηγμένες χώρες της Δύσης μετά

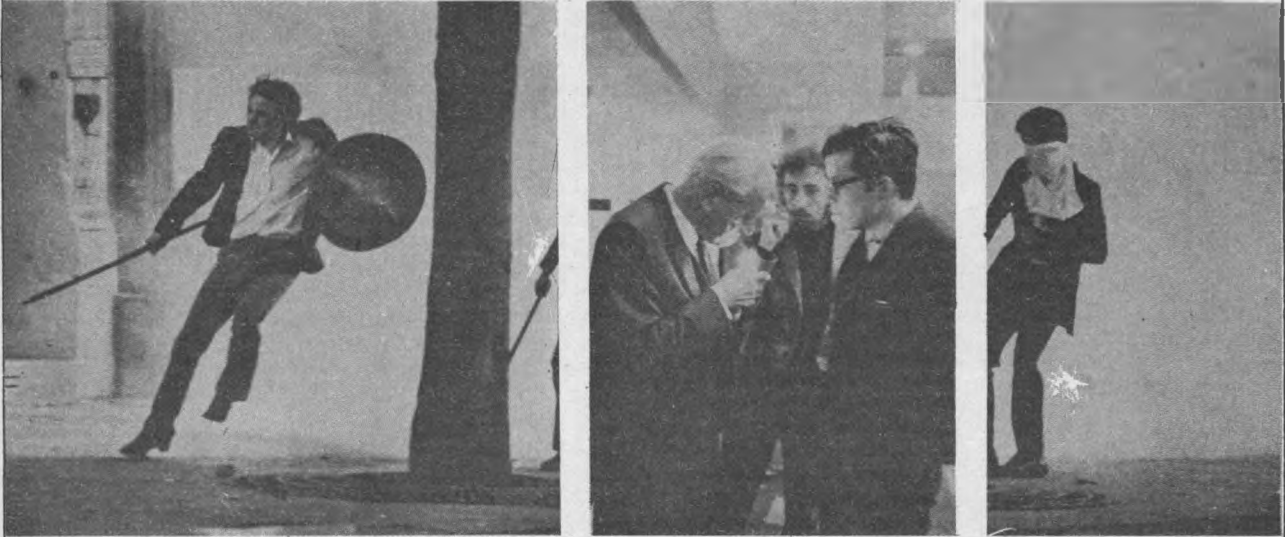
τόν πόλεμο παρουσιάζεται μία άνευ προηγουμένου συσσώρευση που συνοδεύεται μέ την επικράτηση του μονοπωλιακού καπιταλισμού σ' όλες τις σφαίρες της οικονομικής ζωής. Η μεταφορά των παραγωγικών δραστηριοτήτων των πολυεθνικών γιγάντων και έξω από τις χώρες των καπιταλιστικών κέντρων που επιβάλλει ή διεθνοποίηση του κεφαλαίου διαμορφώνει μία εντελώς νέα κατάσταση στη διάρθρωση της παγκόσμιας οικονομίας.² Η νέα αυτή κατάσταση, όπως ήταν φυσικό, δημιούργησε ένα νέο όριζοντα προβλημάτων πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών που επηρέασαν βαθύτατα όλες τις πτυχές της επαναστατικής διαδικασίας. Για τόν ιδεολόγο ή θεωρητικό και ή επιστημονική διερεύνηση των σχετικών προβλημάτων δρέθηκε μέσα σε ένα εντελώς διαφορετικό πεδίο. Άξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι όρισμένοι άριστοί μελετητές (όπως π.χ. ό Μαρκούζε) άμφισβήτησαν την ικανότητα της μαρξιστικής θεωρίας και επιστήμης να προχωρήσουν στην έρμηνεία των νέων δεδομένων του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού στη μονοπωλιακή του φάση. Κατά την άποψή τους ό μονοπωλιακός καπιταλισμός παρουσιάζει μετά τόν πόλεμο μία νέα σταθερότητα, έχει πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες να ενσωματώνει την εργατική τάξη και τά νέα στρώματα που τόν θέτουν σε άμφισβήτηση και, συνεπώς, έχει άποκτήσει την ικα-

νότητα να ξεπερνά τις αντιφάσεις του. Έξάλλου ή κριτική που γίνεται από τά δεξιά στις μαρξιστικές θέσεις και που μπορεί να θεωρηθεί ότι συγκλίνει μέ την προαναφερθείσα, ως προς τό ζήτημα της σταθερότητας του καπιταλιστικού συστήματος, στηρίζεται στην υπόθεση της «νέας τεχνολογίας» (π.χ. Τζ. Κ. Γκαλμπρέθ) που διαμορφώνεται μέ την ανάπτυξη του ονομαζόμενου «έταιρικού καπιταλισμού» στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες».

Άντίθετα άλλοι έρευνήτες και στοχαστές, θέλοντας να προσεγγίσουν τά νέα φαινόμενα της εποχής του μονοπωλιακού καπιταλισμού, όχι μόνο δέν άρνήθηκαν την σημασία της μαρξιστικής μεθοδολογίας αλλά και, ό καθένας μέ τόν τρόπο του, έδωσαν μία νέα ώθηση στις μαρξιστικές μελέτες, τόσο στα καθαυτό οικονομικά θέματα όσο και στα θέματα της ιδεολογίας και της πολιτικής. Η μελέτη του Έρνεστ

1. Έρνεστ Μαντέλ, *Φοιτητές, Διανοούμενοι και πάλη των τάξεων*, μεταφρ. Γάσος Άναστασιάδης, εκδ. Ουτοπία, 1980.

2. Μέ τά νέα φαινόμενα της ανάπτυξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, εκτός από τόν Έρνεστ Μαντέλ (βλ. *Ύστερος Καπιταλισμός*), άσχολήθηκαν πολλοί θεωρητικοί και έρευνήτες μαρξιστές, όπως ό Christian Palloix, André Gündler-Frank, P. Baran, P. Sweezy, H. Magdoff, S. Hymer, Άργύρης Έμμανουήλ, Ch. Bettelheim, M. Dobb, B. Rowthorn, κ.ά.

Μαντέλ πού ανέφερα στην αρχή είναι μιά από τις πιά ενδιαφέρουσες συμβολές στα θέματα αυτά. Και πιστεύω ότι η μετάφραση του διβλίου του στα ελληνικά μπορεί να τροφοδοτήσει με γόνιμες σκέψεις τη γενική αναζήτηση.³

Θά προσπαθήσω να προσεγγίσω τό ζήτημα των διανοομένων και των φοιτητών στις σύγχρονες καπιταλιστικές χώρες, κυρίως μέσα από τό πρίσμα της πολιτικής οικονομίας, εκθέτοντας συνάμα τις απόψεις του Μαντέλ εν συντομία. Αυτό βέβαια δέν σημαίνει πώς θέλω να παρακάμψω τά σύστοιχα και κεφαλαιώδους σημασίας πολι-

τικά και ιδεολογικά ζητήματα γιατί είναι φανερό ότι αν δέν ληφθούν κι αυτά υπόψη ή οικονομική ανάλυση κινδυνεύει να άστοχήσει. Όστόσο αυτή ή γενικότερη και πολύπλευρη θεώρηση του θέματος είναι πέρα από τις φιλοδοξίες του κειμένου αυτού.

Πάντως οφείλουμε να επισημάνουμε, πώς ό άγώνας των εργαζομένων στην οικονομική σφαίρα ενάντια στο κεφάλαιο έχει την αντίστοιχία του στις αντιθέσεις πού δημιουργούνται στο εκπαιδευτικό σύστημα, τό όποιο ενώ παρουσιάζεται σαν άξιοκρατικός και όρθολογικός μηχανισμός πού

κατανέμει τά άτομα στή σφαίρα της παραγωγής και διανομής των αγαθών, στην ουσία, χρησιμοποιείται για να διαμορφώνει εκείνη την ιδεολογία και συμπεριφορά στους εργαζομένους πού θά είναι σύμφωνες με την άπρόσκοπη άναπαραγωγή του κεφαλαίου. Ύπάρχει συνεπώς μιά όλόκληρη δέσμη προβλημάτων πού δημιουργούνται στο επίπεδο της ιδεολογικής και πολιτικής λειτουργίας. Και έπομένως ή όποιαδήποτε μηχανιστική έρμηνεία του ρόλου των παραγωγικών δυνάμεων, όπως έπίσης και ή υποτίμηση των δεδομένων της οικονομικής διαδικασίας στην ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων, εκ των πραγμάτων, οδηγεί σε έρμηνευτικές μεθοδολογικές ξένες πρό τό διαλεκτικό ύλισμό.

Τά χαρακτηριστικά της μονοπωλιακής ανάπτυξης, ό καταμερισμός εργασίας και ό ρόλος της τεχνολογίας

Μέ βάση τις προηγούμενες μεθοδολογικές παρατηρήσεις πού περιγράφουν τό πλαίσιο της έρευνας, μπορούμε να προχωρήσουμε σε όρισμένες βασικές έπισημάνσεις πού σχετίζονται με τη γενική διαδικασία ανάπτυξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού μετά τό Β' παγκόσμιο πόλεμο, έποχή κατά την όποια αναπτύχθηκαν τά νέα φαινόμενα πού ξεετάζουμε.

Ένα πρωταρχικής σημασίας δε-

3. Μέ την εύκαιρία αυτή θεωρούμε επιβεβλημένο να θέσουμε όρισμένα ερωτήματα πού μιάς δημιουργήθηκαν από την άνάγνωση του "Υστερον Καπιταλισμού του Ε. Μαντέλ σε μετάφραση - έπιμέλεια Κ. Χατζυαργύρη.

I. Γιατί ή άνάγνη ξεχωριστού προλόγου για τον Δ' τόμο του ίδιου έργου ("Οχτώδης '77) όταν ό πρώτος πρόλογος ("Οχτώδης '75) αναφέρεται στο συνολικό έργο του συγγραφέα; Άν οφείλεται στή σταδιακή μελέτη του έργου, τότε θά 'πρεπε να τονίζεται κατηγορηματικά από την αρχή, ότι υιοθετείται αυτή ή καινοτομία έξαιτίας ύποκειμενικών ή αντικειμενικών δυσχερειών του μεταφραστή, πράγμα πού δέν έγινε.

II. Πού οφείλεται ή προοδευτική ύποβάθμιση της άξιας του έργου του τροτσικιστή Ε. Μαντέλ από τον μεταφραστή πού προκύπτει από τη σύγκριση των δύο προλόγων; Μήπως στην όψη άνακάλυψη πιάς «... οι οικονομολόγοι

του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος συλλάβανε πολύ πιά πλέρια από τό Μαντέλ τό νόημα του συστήματος και τον τρόπο λειτουργίας του...»; Και αν αυτό πράγματι συμβάλει κατά την άποψη του Κ.Χ. γιατί δέν παραπέμπει τους άναγνώστες στις αντίστοιχες μελέτες για την πληρέστερη ενημέρωσή τους;

III. Γιατί χρησιμοποιείται τό προλογικό σημείωμα των Β & Γ τόμων για άπάντηση στην κριτική πού έκαναν τροτσικιστές άναγνώστες στον πρόλογο του Κ.Χ. γενικά και άόριστα, χωρίς να παρουσιάζεται ή συγκεκριμένη και επώνυμη κριτική τους; Μήπως αυτό δοθηθεί στην αντικειμενικότερη πληροφόρηση των άναγνωστών;

IV. Γιατί δέν πληροφορούνται οι άναγνώστες αν ή μετάφραση στα ελληνικά έγινε από τό άρχικό κείμενο πού πρωτοδημοσιεύθηκε σε γερμανική έκδοση τό 1972 ή από τό άγγλικό;

δομένο αφορά την ανάπτυξη του παραγωγικού δυναμικού των δυτικών καπιταλιστικών οικονομιών. Η ανάπτυξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα την αντίστοιχη αύξηση στην έκρηξη υλικών αγαθών και υπηρεσιών ανά απασχολούμενο εργαζόμενο. Ο παράγοντας αυτός με τη σειρά του διέυρνε την κατανάλωση και άλλαξε ριζικά το επίπεδο και τον τρόπο ζωής του πληθυσμού των χωρών αυτών. Παράλληλα παρατηρήθηκε ραγδαία μείωση των αυτοαπασχολούμενων⁴ (άγρότες, ιδιοκτήτες μικρών παραγωγικών μονάδων στή βιομηχανία και τό εμπόριο, ελεύθεροι επαγγελματίες κ.ά.) και μία έξισου ραγδαία διεύρυνση της αγοράς εργασίας, γεγονός με σημαντικές επιπτώσεις στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και διανομής. Επίσης στην περίοδο αυτή επεκτείνεται ο ιεραρχικός καταμερισμός εργασίας και η αυξανόμενη σημασία του ρόλου της τεχνολογίας στην εμπέδωση και αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τύπος της τεχνολογίας που αναπτύχθηκε όχι μόνο δεν είναι το «ουδέτερο αποτέλεσμα» της ταξικά αμερόληπτης ανάπτυξης της επιστήμης αλλά αντανακλά τις παραγωγικές σχέσεις που επέβαλε ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας και ειδικότερα το γεγονός ότι η αστική τάξη μονοπωλεί τα μέσα παραγωγής και την πληροφόρηση. Το γεγονός αυτό συνετέλεσε στο να αντικατασταθεί η άπλη ιεραρχική σχέση αφεντικού-εργάτη με την περίπλοκη κάθετη διαστρωμάτωση του εργατικού δυναμικού που χαρακτηρίζει τη νέα γραφειοκρατική ιεραρχία.⁵

Έχοντας υπόψη ότι ο ιεραρχικός καταμερισμός εργασίας με κανένα τρόπο δεν αναιρεί τη βασική αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, ιδιαίτερη σημασία αποκτά ο τρόπος με τον οποίο διαπλέκονται τα οικονομικά με τα πολιτικά και ιδεολογικά δεδομένα μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία και, επομένως, στη συνολική αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος. Η βασική αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας που εκδηλώνεται στη σφαίρα της διανομής του κοινωνικού προϊόντος ως αντιθετική σχέση μισθών και κερδών, καθώς επίσης και στις αποφάσεις για τη διάρθρωση και κατεύθυνση του παραγωγικού μηχανισμού μιάς χώρας (αποφάσεις για τις επενδύσεις: τί και πώς παράγεται, οργάνωση των

εργαζομένων κ.λπ.), συμπυκνώνεται στη συνολική αντιθετική σχέση συσσώρευσης και διευρυνμένου καπιταλιστικού έλεγχου. Αυτή ή άπανταχού παρούσα αντίθεση διαπερνά το σύνολο του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Και είναι φανερό ότι οι συνεχείς ρυθμίσεις και μεταρρυθμίσεις, εκ μέρους του κράτους, άκομη και η καταστολή των κοινωνικών προβλημάτων που αναγκαστικά δημιουργούνται, όχι μόνο δεν την αναιρούν αλλά την επιβεβαιώνουν.

Η αντίθεση που σε γενικές γραμμές περιγράψαμε πιο πάνω είναι σύμφυτη με τον ίδιο το χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος. Ωστόσο για την περίοδο που εξετάζουμε, εκτός των άλλων, επήλθε μία σημαντική μεταβολή: η διεύρυνση της αγοράς της διανοητικής εργασίας, η ένσωμάτωση της επιστήμης στις παραγωγικές δυνάμεις και συνεπώς ο νέος ρόλος των κοινωνικών κατηγοριών που αυτή ή ανάπτυξη δημιουργεί.

Μέσα σ' αυτό το γενικό πλαίσιο της σύγχρονης ανάπτυξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, τό παραδοσιακό Πανεπιστήμιο υφίσταται σοβαρές μεταλλαγές, γίνεται τό εργαστήριο μέσα στο οποίο «προπαρασκευάζεται» ή νέα κοινωνική κατηγορία των διανοομένων, τεχνικών, επιστημόνων, διοικητικών κ.λπ. που θά επανδρώσουν τις νέες δραστηριότητες.

Ο νέος ρόλος του Πανεπιστημίου

Τά καινούρια δεδομένα της ανάπτυξης του αστικού Πανεπιστημίου που έν πολλοίς επηρεάζουν τό ρόλο και τή λειτουργία του είναι τά ακόλουθα:

1. Η άλματώδης αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού και ή αλλαγή της κοινωνικής του σύνθεσης (αύξηση του ειδικού βάρους φοιτητών που προέρχονται από μικροαστικά στρώματα, ειδικευμένων και ανειδίκευτων εργατών). Τό φαινόμενο αυτό όφειλεται: α) στη ανάπτυξη των αναγκών του καπιταλισμού για ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, τεχνικά καταρτισμένο για τήν επάνδρωση της βιομηχανίας και τή στελέχωση του κρατικού μηχανισμού· β) στην αύξημένη ζήτηση για άνώτατη εκπαίδευση που προέκυψε από τήν άνοδο του βιοτικού επιπέδου και από τήν ένισχυση της πεποίθησης για κοινω-

4. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ τό 1860 τό 80% των ελευθέρων (μή σκλάβων) οικονομικώς ενεργών άρρένων εργαζομένων ήταν ανεξάρτητοι παραγωγοί-ιδιοκτήτες. Τό 1880 τό ποσοστό έπεσε στά 33% και τό 1970 κάτω από 10% (Bl. S. Bowles-H. Gintis: *Schooling in Capitalist America*, Basic Books, Inc., Publishers· New York 1977, σελ. 59.
5. S. Bowles: «What do Bosses do», *the Review of Radical Political Economics* Vol. 6, No. 2, 1974 and Vol. 7, No 1, 1975.

νική άνοδο μετά την άποπεράτωση των πανεπιστημιακών σπουδών. Η πίεση για τό άνοιγμα των πανεπιστημίων δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αύξηση της προσφοράς διανοητικής έργασίας και τή δημιουργία συνθηκών άγοράς.

2. Η πίεση πού ύφίσταται τό Πανεπιστήμιο νά προσαρμοστεί στις ανάγκες της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι πίο έντονη σέ σχέση μέ τό παρελθόν. Η πίεση αυτή εκδηλώνεται μέ τήν άντανάκλαση της ιεραρχικής δομής της άστικής κοινωνίας στόν εκπαιδευτικό μηχανισμό και ειδικότερα μέ τή μεταφορά και έμπέδωση των μηχανισμών πού ίσχύουν στήν παραγωγή. Δημιουργείται έτσι στενή έξειδίκευση, προσαρμόζεται τό περιεχόμενο των σπουδών στις παραγωγικές και επαγγελματικές ανάγκες, και επιβάλλονται ποσοτικά κριτήρια στήν εκπαιδευτική διαδικασία και τόν προγραμματισμό των εκπαιδευτικών αναγκών για νά άποφευχθεί δημιουργία προλεταριάτου έπιστημόνων.

3. Τό γεγονός ότι καθυποτάσσεται τό Πανεπιστήμιο στις ανάγκες της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής προσδιορίζει έν πολλοίς και τόν τρόπο λειτουργίας του. Όξύνεται έτσι ή αντίθεση πού δημιουργείται από τις προσδοκίες της φοιτητικής μάζας για μία ολοκληρωμένη μόρφωση χρήσιμη για τήν κατανόηση του κόσμου στόν όποιο ζούν. Παράλληλα όξύνεται και ή άλλοτρίωση τους μέ τήν πλήρη έλλειψη έλέγχου στή διαδικασία της εκπαίδευσης.

4. Η τεχνοκρατική μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου είναι άμεσα συνδεδεμένη μέ τήν όργάνωση της ανάπτυξης της έπιστήμης και της τεχνολογίας από τό κεφάλαιο, (πού σέ συνδυασμό μέ τήν παρ. 1) δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τήν άλματώδη ανάπτυξη μιας άγοράς διανοητικής έργασίας. Έξάλλου οι πανεπιστημιακοί θεσμοί και ή ύλική ύποδομή άδυνατούν νά προσαρμοστούν μέ τόν επιβαλλόμενο ρυθμό, πράγμα πού (σέ συνδυασμό μέ τήν παρ. 3) συντείνει στή δημιουργία κλίματος γενικής άμφισβήτησης από τήν πλευρά των φοιτητών, πού φτάνει μερικές φορές μέχρι τά όρια της γενικής εξέγερσης. Η τεχνοκρατική μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου τό μετατρέπει σέ χειραγωγόμενο εκπαιδευτικό μηχανισμό πού παρουσιάζει αύξανόμενη άδυναμία ν' άποκτήσει μία συνολική άποψη

για τις κοινωνικές δραστηριότητες. Ειδικότερα ό καταμερισμός της γνώσης πού συμβαδίζει μέ τήν επαγγελματική ύπερειδίκευση, άναπόφευκτα οδηγεί σέ μία γενικευμένη άναρμοδιότητα ή επαγγελματικό κρετινισμό (Fachidiotentum) κατά τόν Ρούντυ Ντούτσε. Η όλοσχερής ύπαγωγή των ανθρώπινων αναγκών στήν καπιταλιστική παραγωγή συνεπάγεται τή γενική πτώση της ποιότητας της άνώτατης εκπαίδευσης σέ μία έποχή πού ή έπιστημονική γνώση αυξάνεται μέ γοργούς ρυθμούς. Γι' αυτό, τό άναρμόδιο διανοητικό έργατικό δυναμικό πού παράγεται είναι άνίκανο νά εκμεταλλευτεί τις τεράστιες δυνατότητες πού παρουσιάζονται από τήν ανάπτυξη της έπιστήμης και της τεχνολογίας για τήν αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων.

Η ανάπτυξη της άγοράς διανοητικής έργασίας

Ο καπιταλιστικός καταμερισμός έργασίας, ήδη από προηγούμενα στάδια ανάπτυξης του, όξυνε τό διαχωρισμό της χειρωνακτικής από τή διανοητική έργασία. Τό γεγονός αυτό συνέβαλε στό νά μετατεθούν σύνθετες τεχνικές διεργασίες πού ίσχυαν στούς προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, έξω από τή σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας. Αντίθετα στή σημερινή φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού ή παρατηρούμενη προοδευτική κατάργηση της άνειδίκευτης έργασίας και ή είσαγωγή της διανοητικής έργασίας στό χώρο της παραγωγής άποτελούν νέα δεδομένα πού συντελούν στή διαμόρφωση μιας έντελώς νέας κατάστασης. Ειδικότερα:

1. Έπανεπτάσσεται ή διανοητική έργασία στήν παραγωγική διαδικασία κι αυτό άποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του σημερινού μονοπωλιακού καπιταλισμού, ένώ στις προηγούμενες φάσεις ανάπτυξης του ή διανοητική έργασία περιοριζόταν κυρίως στή σφαίρα του έποικοδομήματος. Συνακόλουθα ή αύξηση του ειδικού βάρους της διανοητικής έργασίας στό χώρο παραγωγής και άναπαραγωγής του κεφαλαίου συνδέεται μέ τή μετατροπή ενός σημαντικού τμήματος πρώην άνεξάρτητων επαγγελματιών (π.χ. μηχανικών, γιατρών, φυσικών, οικονομολόγων κ.λπ.) σέ μισθωτούς. Τό

γεγονός αυτό άναμφίβολα επηρεάζει και τή λειτουργία των αυτοαπασχολούμενων επαγγελματιών πού άπομένουν άνεξάρτητοι.

2. Η γενικευμένη βιομηχανοποίηση - έμπορευματοποίηση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και ή μετατροπή τους σέ άντικείμενα κατανάλωσης συμβαδίζει μέ τήν άλματώδη ανάπτυξη του τομέα των ύπηρεσιών. Συνακόλουθα ή μισθωτή έργασία επικρατεί και έξω από τή σφαίρα παραγωγής ύλικών αγαθών, μέ άποτέλεσμα τά χαρακτηριστικά πού άφορούσαν κυρίως τήν προλεταριοποιημένη χειρωνακτική έργασία στά πρώτα στάδια του άνταγωνιστικού καπιταλισμού (κατατεμαχισμός, άπώλεια συνολικών ίκανοτήτων και έλέγχου στά άντικείμενα έργασίας των άμεσων παραγωγών, μετατροπή τους σέ τελείως άνειδίκευτους κ.λπ.) νά εμφανίζονται και στή σφαίρα της διανοητικής έργασίας.

3. Η διεύρυνση της άγοράς διανοητικής έργατικής δύναμης δέν σημαίνει μείωση του βιοτικού έπίπέδου. Όστόσο και γι' αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες σημαίνει άπώλεια έλέγχου των συνθηκών έργασίας και ύποταγή των έργαζομένων στις άπαιτήσεις της μονοπωλιακής ανάπτυξης πού ύποδοθηται και μέ τή σχετική άυτονόμηση των τμημάτων παραγωγής τεχνολογίας και ιδιοποίησης της τεχνολογικής προσόδου. Η έπιτάχυνση όρισμένων τεχνολογικών καινοτομιών και άνανέωσης έντάσσεται πλήρως στή λογική του κέρδους· συνδέεται άμεσα μέ τήν αύξανόμενη σπατάλη των φυσικών πόρων και τή διατήρηση άπαράδεκτων συνθηκών διαβίωσης για τό μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού της ύδρογείου. Έπομένως ή λογική αυτή βρίσκεται σέ πλήρη αντίφαση προς τή λογική σχεδιοποίησης μέ βάση όρισμένες κοινωνικές προτεραιότητες ύπαρκτών ανθρώπινων αναγκών.

4. Η ύποταγή του έργατικού δυναμικού δέν συνεπάγεται μόνο τήν άπώλεια έλέγχου των συνθηκών έργασίας, τήν άποδοχή του από τό κεφάλαιο επιθυμητού έπίπέδου των ήμερομισθίων αλλά και τήν ύποταγή των μέσων μαζικής επικοινωνίας, τήν παράλληλη διαμόρφωση μιας συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας, μέ άποτέλεσμα νά κατευθύνονται από τις έπιταγές του κεφαλαίου οι άνάγκες, οι έλλι-

δες και οι εκτός του χώρου και χρόνου εργασίας δραστηριότητες των εργαζομένων. Όμως, χαρακτηριστικά τονίζει ο Έρνεστ Μαντέλ, η «... "έξειδικευση", ή προλεταριοποίηση και ή μηχανοποίηση της διανοητικής εργασίας αποτελούν αντικειμενικές εκδηλώσεις της αυξανόμενης αλλοτριώσης της εργασίας και οδηγούν αμετάκλητα σε μία αυξανόμενη υποκειμενική συνειδητοποίηση αυτής της αλλοτριώσης...» (1 σελ. 44) με αποτέλεσμα να εντείνονται πολύ περισσότερο οι αντιφάσεις του συστήματος και να απειλείται όσο ποτέ ή ύπαρξουσα κοινωνική ισορροπία. Συνακόλουθα ή διαδικασία που μετατρέπει τους διανοούμενους σε μισθωτούς εργαζομένους υποσκάπτει τελικά τή λογική της ενσωμάτωσης. Δηλαδή ή απώλεια έλέγχου στην απασχόλησή τους και οι συνέπειες του τρόπου με τον οποίο εντάσσονται στην παραγωγική διαδικασία, διαμορφώνουν τις αντικειμενικές συνθήκες που τους ώθουν να μὴν αποδέχονται αυτό τό ρόλο. Η μαζική προλεταριοποίηση των διανοουμένων με τήν ανάπτυξη μίας τεράστιας αγοράς διανοητικής εργασίας προσφέρει τό πλαίσιο μέσα από τό οποίο πρέπει να έπιχειρήσουμε τήν ανάλυση του φαινομένου του ριζοσπαστισμού των φοιτητών, των πανεπιστημιακών δασκάλων, έρευνητών, τεχνικών κ.λπ.

5. Η γενικότερη έμπρακτη άμφισβήτηση του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού που παρουσιάζεται στις μέρες μας τόσο στις χώρες του τρίτου κόσμου, που ύπείστανται έντονότερα τις σινέπειες του ιμπεριαλιστικού καταμερισμού εργασίας, όσο και μέσα στις ίδιες τις προηγμένες χώρες τής Δύσης, καθιστά αδύνατη τήν έπιβίωση του συστήματος με τή χρησιμοποίηση μόνο των οικονομικών - παραγωγικών του μηχανισμών. Ο ρόλος του κράτους για τήν άναπαραγωγή των ύφισταμένων κοινωνικών σχέσεων αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Έτσι τό σχήμα «ίδεολογία τής άρχουσας τάξης» έξακολουθεί να έχει ισχύ αλλά μόνο μέσα από τό πρίσμα τής μεταβολής του ρόλου των διανοουμένων που έπιβάλλει ή καπιταλιστική ανάπτυξη.

6. Η αύξηση τής ζήτησης για διανοητική εργατική δύναμη στή σφαίρα τής παραγωγής συνοδεύεται με μία παράλληλη αύξηση τής

ζήτησης για διανοητική εργατική δύναμη στή σφαίρα τής άναπαραγωγής, που συνδέεται με τή συστηματική αύξηση του έλέγχου σ' όλα τά έπίπεδα του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι λειτουργίες αυτών των επαγγελματιών που άγοράζονται από τό κεφάλαιο είναι λειτουργίες έλέγχου και, εκ των πραγμάτων, συνδέονται με τά συμφέροντα τής άστικής τάξης.

Άγορά διανοητικής εργασίας, κράτος - πάλη των τάξεων

Άναφέρθηκε και προηγούμενα ότι, στή σύγχρονη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ό ρόλος του κράτους για τή διατήρηση και άναπαραγωγή των ύφισταμένων σχέσεων παραγωγής και κοινωνικών σχέσεων αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Τό γεγονός αυτό, φυσικά, συνεπάγεται μία βαθιά μεταλλαγή στον παραδοσιακό ρόλο του κράτους. Κι άκόμα, δημιουργεί μία σειρά έρωτημάτων για τον αντικειμενικό ρόλο που διαδραματίζουν οι διανοούμενοι που ενσωματώνονται στις κρατικές λειτουργίες, τόσο τις ιδεολογικές-πολιτικές και διοικητικές, όσο και τις άμεσα ή έμμεσα παραγωγικές. Τά έρωτήματα αυτά θρίσκονται σήμερα στο έπίκεντρο των άναζητήσεων των σύγχρονων μαρξιστών. Άπό τήν άλλη μεριά ή άπάντηση έχει τεράστια σημασία για τή στρατηγική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Κι αυτό γιατί συνδέονται με τις αντικειμενικές λειτουργίες μίας νέας, και εύρύτατης, κατηγορίας μισθωτών, άρα με τή στάση τους άπέναντι στις άλλη έκμεταλλεύμενες και καταπιεζόμενες τάξεις. Η διαφορετικά, ή κοινωνική δυναμική σπρώχνει τις νέες κοινωνικές κατηγορίες προς τή μεριά των δυνάμεων του σοσιαλισμού ή (και κάτω από ποιούς όρους) τις διατηρεί στο άστικό στρατόπεδο, όποτε μόνο άτομικές άποδράσεις («συνειδητοποιημένων») είναι δυνατό να υπάρχουν;

Έπαναλαμβάνω ότι για μία σφαιρική θεώρηση των ζητημάτων αυτών πρέπει να πάρουμε υπόψη τό σύνολο των πολιτικών, ιδεολογικών και οικονομικών παραμέτρων. Έδώ θά ήθελα να συζητήσω όρισμένα δεδομένα οικονομικής φύσης, και τά όποια ανακύπτουν από τις τοποθετήσεις του Έρνεστ

Μαντέλ στήν μελέτη που προανέφερα.

1. Ο Ε.Μ. διακρίνει τις κύριες λειτουργίες του κράτους σε «κατασταλτικές» «ένοποιητικές» και «τεχνικές» διευκρινίζοντας πώς «... στή σφαίρα τής κρατικής δραστηριότητας δέν μπαίνουν όλες οι λειτουργίες του έποικοδομήματος...» και πώς «... όλες οι κρατικές λειτουργίες δέν είναι και "καθαρές" λειτουργίες έποικοδομήματος...» (4, σελ. 455) έφόσον δε διασφαλίζεται ή άναπαραγωγή τής κοινωνικής δομής με τήν αυτόματη λειτουργία του οικονομικού συστήματος.

Όμως στήν υπό θεώρηση μελέτη δέν αναλύεται ούτε διευκρινίζεται ό ρόλος των διανοουμένων που είναι ένταγμένοι στους διάφορους τομείς του κρατικού μηχανισμού (που άσκούν λειτουργίες «κατασταλτικές, ένοποιητικές και τεχνικές»), πέρα από τή διαπίστωση πώς οι διοικητικοί υπάλληλοι «... για να άσκήσουν τό λειτουργήμα τους με κοινωνική (όχι τεχνική) αποτελεσματικότητα είναι υποχρεωμένοι να έμμείνουν στήν άστική ιδεολογία...» (1, σελ. 464). Έπίσης δέν αναλύεται ό τρόπος με τον οποίο έμποδίζουν, οι ένσωματωμένοι στις κρατικές λειτουργίες (ιδιαίτερα στις «τεχνικές») διανοούμενοι, να γίνει γενικότερα άντιληπτή ή διαρθρωτική ένότητα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και διανομής. Έντούτοις ή μετάθεση των κοινωνικών προβλημάτων που δημιουργεί ή άντίθεση συσώρευσης και άναπαραγωγής στή σφαίρα των κρατικών άρμοδιοτήτων, καθιστά τελείως άναγκαία τήν ανάλυση τής ένταγμένης διανοητικής εργασίας τόσο στις «ένοποιητικές» όσο και στις «τεχνικές» λειτουργίες του κράτους. Γιατί ή διεύρυνση τής αγοράς που προκύπτει από τήν «προλεταριοποίηση» τής διανοητικής εργασίας, είναι άμεσα συνδεδεμένη με τήν παρέμβαση του κράτους στήν οικονομική ζωή που άποσκοπεί στή διασφάλιση των κοινωνικών προϋποθέσεων τής παραγωγικής διαδικασίας.

Είναι προφανές πώς ή ανάπτυξη των «τεχνικών» λειτουργιών του κράτους δέν αφήνει άνεπηρέαστες τις άλλες λειτουργίες του, ιδιαίτερα δε τις «ένοποιητικές». Μερικές φορές μάλιστα, ή δυναμική ανάπτυξη αυτών των λειτουργιών μπορεί να συνυπάρχει στους ίδιους μηχανι-

σμούς (όπως συμβαίνει π.χ. με τό εκπαιδευτικό σύστημα ή με τούς άμεσα παραγωγικούς κρατικούς τομείς), με αποτέλεσμα ο τρόπος ένταξης τής διανοητικής εργασίας ν' αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Τό ζήτημα πού προέχει στην προκειμένη περίπτωση άφορᾶ τόν κυριαρχικό ρόλο τών ιδεολογικοπολιτικών στοιχείων σέ σχέση με τό φαινόμενο τής άλλοτρίωσης και τό ένδεχόμενο νά συγκαλύπτεται ή αντίθεση συσσώρευσης και άναπαγωγής.

Ένα άλλο στοιχείο σχετικό με τήν ένταξη τής διανοητικής εργασίας στόν κρατικό και στόν καπιταλιστικό τομέα τής οικονομίας, πού έχει καθοριστική σημασία γιά τόν προσδιορισμό τών κοινωνικών σχέσεων και έπομένως γιά τή θέση τής στήν πάλη τών τάξεων, άφορᾶ τή διάκριση τής σέ παραγωγική και μή.⁶ Τό στοιχείο αυτό άποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα με τήν άλματώδη ανάπτυξη τού τομέα τών υπηρεσιών. Ο Ε.Μ. θεωρεί τήν εργασία πού έντάσσεται στόν καπιταλιστικό τομέα παραγωγής υπηρεσιών ως μή παραγωγική. Η τεράστια αύξηση τού όγκου τών υπηρεσιών εκλαμβάνεται σά σπατάλη πού όφείλεται στή μή παραγωγική διάθεση τού κοινωνικού κεφαλαίου, και όχι σά σπατάλη ενός σημαντικού μέρους από τήν τρέχουσα υπεραξία. Κατά τόν Μαντέλ, ή ανάπτυξη τού καπιταλιστικού τομέα παραγωγής υπηρεσιών συντελεί έμμεσα στήν αύξηση τού συνολικού όγκου υπεραξίας, όχι γιατί γίνεται με παραγωγική εργασία, αλλά γιατί συντομεύει τό χρόνο περιστροφής τού κυκλοφορούντος κεφαλαίου.⁷ Η λογική τού συστήματος έξυπακούει τήν είσαγωγή τού άνεκμετάλλετου κεφαλαίου στόν χώρο παραγωγής υπηρεσιών και τή μετατροπή τού κεφαλαίου υπηρεσιών σέ παραγωγικό κεφάλαιο, και τελικά τήν άντικατάσταση τών υπηρεσιών με έμπορεύματα. Βέβαια όλα αυτά άφορούν τόν καπιταλιστικό τομέα παραγωγής υπηρεσιών. Όμως στήν ύπό θεώρηση μελέτη άποκτά ιδιαίτερη σημασία ο τρόπος ένταξης τής διανοητικής εργασίας στόν κρατικό τομέα παραγωγής υπηρεσιών πέρα από εκείνη πού συντελεί στήν αύξηση τής παραγωγικότητας.⁸

Αν υίοθετήσουμε τήν άποψη τού Ε.Μ. πώς ο νέος ρόλος τών διανοομένων πού έντάσσονται στούς μηχανισμούς τού κράτους, συνίσταται κυρίως στήν έπεξεργασία

και προώθηση εκείνων τών μεταρρυθμίσεων πού διασφαλίζουν τή σταθερότητα τού κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού, και περιορίσουμε τό φαινόμενο τής άλλοτρίωσης μόνο στή σφαίρα τών διανοομένων πού είναι ένταγμένοι κατά τρόπο άμεσο στήν καπιταλιστική παραγωγή, φτάνουμε άναγκαστικά στό συμπέρασμα ότι περιορίζονται στό ελάχιστο, άν δέν άποκλείονται τελείως, οι δυνατότητες νά έμφανισθεί με τρόπο άμεσο ή αντίφαση συσσώρευσης και άναπαραγωγής σ' αυτούς τούς ίδιους τούς μηχανισμούς. Όμως οι παραγωγικές δραστηριότητες τού κράτους και με τήν έννοια τού κεφαλαίου ως «αυτοαυξανόμενης αξίας» και ως «κοινωνικής σχέσης» είναι γεγονός άναμφισβήτητο στή φάση τού μονοπωλιακού καπιταλισμού. Επίσης ο περιορισμός τού ρόλου τών διανοομένων σά προαναφερθέντα πλαίσια (διασφάλιση τής σταθερότητας κ.λπ.) άποκλείει τήν έρμηνεία τού φαινομένου τής γενικευμένης άμφισβήτησης τού άστικού Πανεπιστημίου με βάση άντικειμενικά δεδομένα και εκ τών πραγμάτων άποδυναμώνει τούς λόγους ένταξης τών διανοομένων στίς κοινωνικές δυνάμεις τού σοσιαλισμού (και τών πολιτικών του φορέων). Αντίθετα, άν υίοθετήσουμε τήν άποψη πώς ένα σημαντικό τμήμα τών διανοομένων καταβάλλουν υπερεργασία είτε στίς άμεσα παραγωγικές δραστηριότητες τού κράτους είτε στίς έμμεσα παραγωγικές, πού συμβαδίζουν παράλληλα και συνδέονται με τήν καπιταλιστική παραγωγή,⁹ έχουμε ένα πιό κατάλληλο έννοιολογικό πλαίσιο γιά τήν έρμηνεία τών σημερινών φαινομένων.

2. Οι κοινωνικές έπιπτώσεις από τήν άλματώδη ανάπτυξη τού τομέα τών υπηρεσιών στίς προηγμένες καπιταλιστικές χώρες με τήν παράλληλη περιφερειοποίηση τού ρόλου τών αυτοαπασχολομένων άποκτούν ιδιαίτερη σημασία γιά τήν όρθή έκτίμηση τής σταθερότητας τού καπιταλιστικού συστήματος. Ο χαρακτηρισμός τής συνολικής εργασίας τού τομέα τών υπηρεσιών ως μή παραγωγικής και ο έντοπισμός τών έπιπτώσεων μόνο στή σφαίρα τού χρόνου περιστροφής τού κυκλοφορούντος κεφαλαίου, μειώνει κατά πολύ τή σημασία τής έπικράτησης τής μισθωτής εργασίας σ' όλο τό εύρος τής οικονομικής ζωής. Ειδικότερα δέ, άποδυναμώνει τήν αντίθετη κεφαλαίου

6. James O'Connor: «The Fiscal Crisis of the State», St. Martin's Press, 1973. σελ. 7.

7. Βλ. Έρνεστ Μαντέλ, *Υστερος καπιταλισμός*, εκδ. Gutenberg, σελ. 401.

8. *Έμμεσα παραγωγική εργασία*: «Όπως π.χ. ή διανοητική εργασία πού χρησιμοποιείται στήν όργάνωση τής ανάπτυξης και τής έρευνας, στήν εκπαίδευση, στήν δημόσια ύγεια κ.λπ. Η υπερεργασία πού καταβάλλουν οι διανοοόμενοι τών προαναφερθέντων κλάδων τού κρατικού τομέα μετατρέπεται τελικά σέ υπεραξία τήν όποία οικειοποιείται ο καπιταλιστικός τομέας. Αν θεωρήσουμε τόν κρατικό μηχανισμό ως τελείως μή παραγωγικό, τότε προφανώς ή συνεχιζόμενη διεύρυνση του δημιουργεί τεράστια έμπόδια στή συσσώρευση. Αν δεχτούμε ότι ή παραγωγική εργασία προσδιορίζεται από τήν κοινωνική σχέση κεφαλαίου και εργασίας, τότε ή παραγωγή υλικών αγαθών και υπηρεσιών από τό κράτος μπορεί νά θεωρηθεί ότι βρίσκει έξω από τή σφαίρα οικειοποίησης τού χρόνου υπερεργασίας από τό κεφάλαιο. Όταν όμως οι κρατικές οικονομικές δραστηριότητες δημιουργούν κεφάλαιο, ή όταν τό κράτος μεταβιβάζει τήν πρόσοδό του στόν καπιταλιστικό τομέα (ύπό τή μορφή πιστώσεων κ.λπ.) τότε προφανώς πρόκειται γιά παραγωγικές δραστηριότητες. Γιά τό θέμα αυτό βλ. Patric Clawson, «A Review of Ernest Mandel's 'Late Capitalism'», *The Review of Radical Political Economics*, Vol. 8, No 3, Fall, 1976.

9. B. Rowthorn: «Skilled labour in the Marxist System», *Bulletin of the Conference of Socialists Economists*, Spring 1974.

καί εργασίας ως αποσταθεροποιητικού στοιχείου του καπιταλιστικού συστήματος. Η πολιτική σημασία της ανάπτυξης μίας τεράστιας αγοράς εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών, όπου εντάσσεται το σημαντικότερο ίσως τμήμα της διανοητικής εργασίας και βρίσκει διέξοδο ένα ξέισο σημαντικό τμήμα του κοινωνικού κεφαλαίου, είναι προφανής. Το καθοριστικό στοιχείο στο χαρακτηρισμό της εργασίας ως παραγωγικής ή μη δεν προκύπτει από το χαρακτήρα του παραγόμενου έμπορεύματος αλλά από τις διαμορφούμενες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.¹⁰ Έπομένως για την ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, και ιδιαίτερα για την εκτίμηση του ρόλου του προλεταριάτου στην επαναστατική διαδικασία, προέχει να διακριθώθει και να προσδιορισθεί ή ειδιοποιός διαφορά μεταξύ της εργατικής δύναμης που απασχολείται στη βιομηχανία και της εργατικής δύναμης που απασχολείται στον τομέα των υπηρεσιών. Ο σημερινός περίπλοκος καταμερισμός εργασίας, χωρίς να αναιρεί την άπανταχού παρούσα αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, μπορεί να θέτει τεράστια εμπόδια στη μαζική συμπαράταξη των διαστρωματωμένων εργαζομένων ενάντια στο κεφάλαιο. Οι κατά τον Ε.Μ. «λειτουργίες έλέγχου», που άσκούν οι διανοούμενοι που αγοράζονται από το κεφάλαιο και ταυτίζονται με τα συμφέροντά τους μ' αυτό, όπωσδήποτε δεν έπαρκοῦν για την ανάλυση και έρμηνεία του σημερινού καταμερισμού εργασίας. Ο Ν. Πουλαντζάς, για παράδειγμα, θεωρεί όλα τα στρώματα της ιεραρχίας των τεχνικών και μηχανικών (άν και άποτελούν μέρος του συνολικού παραγωγικού έργατη) ως φορείς αναπαραγωγής των καπιταλιστικών ιδεολογικών σχέσεων, εξαιτίας του ρόλου τους στην παραγωγική διαδικασία υλικών αγαθών, και τους αποκλείει από την εργατική τάξη.¹¹

Στό σημείο αυτό θα πρέπει να παρατηρήσουμε πώς οι μηχανικοί και οι τεχνικοί δεν είναι το μοναδικό στρώμα εργαζομένων που αναπαράγουν την ιδεολογία της άρχουσας τάξης, συντελώντας έτσι στην αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων μέσα από την τεχνολογική εφαρμογή της επιστήμης, αλλά και όλα τα άνωτερα στρώματα, περιλαμβανομένων και των περισσότερο ειδικευμένων εργατών, που

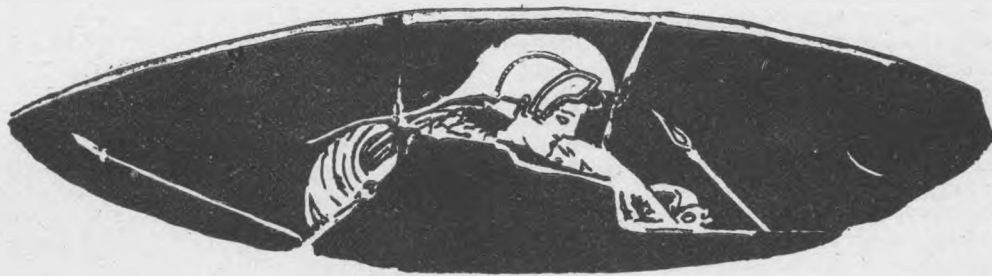
έχουν άμεσα «συμφέροντα» για τη διατήρηση του ισχύοντος καταμερισμού εργασίας. Τα «συμφέροντα» αυτά εκφράζονται τόσο με τη σχετικά προνομιούχα θέση τους στην παραγωγική διαδικασία (δυνατότητα άσκησης έλέγχου στα κατώτερα στρώματα) αλλά κυρίως με τη διαφοροποίηση των μισθών. Όπωσδήποτε, άν και ή λειτουργία ενός εργαζομένου είναι στενά συνυφασμένη με τη θέληση των άνωτέρων του και έχει έπιπτώσεις σε σημαντικό ίσως αριθμό εργαζομένων που βρίσκονται σε κατώτερα κλιμάκια, ή συγκεντροποιητική τάση του ιεραρχικού καταμερισμού εργασίας που διαμορφώνεται στο μονοπωλιακό καπιταλισμό, περιορίζει όλο και περισσότερο τις άρμοδιότητες και τις έπιλογές των ενδιάμεσων στρωμάτων, πράγμα που εκδηλώνεται με τη συνεχή άπώλεια έλέγχου πάνω στην παραγωγική διαδικασία. Το καθοριστικό στοιχείο για την ταύτιση των συμφερόντων στρώματος ή στρωμάτων εργαζομένων με την άστική τάξη δεν είναι αυτή καθ' έαυτη ή μισθολογική διαφοροποίηση, αλλά οι δυνατότητες που παρουσιάζονται για την ουσιαστική άξιοποίηση της διαφοράς που προκύπτει από τον καταβαλλόμενο μισθό και την άξία της εργατικής τους δύναμης (μεταβλητό κεφάλαιο). Η άξιοποίηση αυτής της διαφοράς (π.χ. με την αγορά πακέτου μετοχών της έπιχείρησης) μπορεί ν' άποτελέσει καθοριστικό στοιχείο για την ουσιαστική ένταξή τους στο έταιρικό κεφάλαιο.

Στό κείμενο που προηγήθηκε έπιχείρησα να προσεγγίσω τό σύνθετο πρόβλημα της αντικειμενικής θέσης των διανοουμένων έπισημαίνοντας και αναλύοντας όρισμένα βασικά ζητήματα που έχουν σχέση τόσο με την ίδια τη διαδικασία που δημιουργεί την κοινωνική κατηγορία των διανοουμένων στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, όσο και με τις αντικειμενικές λειτουργίες που τους έπιφυλάσσει ή καπιταλιστική ανάπτυξη. Όπωσδήποτε τό θέμα δεν εξαντλείται σ' αυτό τό σημείο μία και ή μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε άφήνει άνοιχτό τό έδαφος για τη μελέτη κεφαλαίων σημασίας πολιτικών και ιδεολογικών ζητημάτων μέσα στα πλαίσια της μαρξιστικής ανάλυσης

και θεωρίας. Η έξαγωγή συμπερασμάτων συναφών με την έλληνική πραγματικότητα κάνει έπιτακτική τη διερεύνηση των ιδιομορφιών του έλληνικού κοινωνικού σχηματισμού σε σχέση με τα προαναφερθέντα ζητήματα. Ο τελικός στόχος του κειμένου αυτού ήταν να συμβάλει στη δημιουργία εκείνου του πλαισίου έρευνας και εκείνης της μεθοδολογίας που θα έπιτρέψουν τη βαθύτερη κατανόηση όρισμένων ουσιαστικών κοινωνικών φαινομένων και θα συντείνουν στην άποτελεσματικότερη παρέμβαση του μαζικού κινήματος στη χώρα μας. Από τό διάλογο που θα έπακολουθήσει (άν έπακολουθήσει) θα κριθεί και ή έπιτυχία του έγχειρήματος.

10. Οι κατά τη μαρξιστική αντίληψη προϋποθέσεις για την παραγωγή έμπορευμάτων (α) τά έμπορεύματα να είναι προϊόντα εργασίας β) ή παραγωγή να γίνεται για την άνταλλαγή γ) τό έμπορεύμα να έχει άξία χρήσης για τον αγοραστή) άπαντούν και στην παραγωγή υπηρεσιών, με εξαίρεση τις υπηρεσίες που δημιουργούνται στους χώρους της κυκλοφορίας και της πίστης όπου τό κεφάλαιο δεν είναι παραγωγή. The Review Stephen Rose: «On Classifying State Expenditure». *The Review of Radical Political Economics*, Vol. 9, No 4, Winter 1977.

11. Ο Ν. Πουλαντζάς θεωρεί ότι οι μηχανικοί και τεχνικοί άποτελούν την πηγή δημιουργίας μίας νέας μικροαστικής τάξης. Βλέπε Νίκος Πουλαντζάς, *Για τη Διάκριση Πνευματικής / Χειρωνακτικής Έργασίας*, απόσπασμα από τό βιβλίο «Les Classes Sociales dans le Capitalism d'aujourd'hui» στο περιοδικό *Άγώνας για την Κομμουνιστική Άνανέωση*, τεύχος 8.

ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΙΑΣ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ HERBERT HOFFMANN

της Deborah Brown Kazazis

Ο Dr. Herbert Hoffmann, πολύ γνωστός στους ευρωπαϊκούς και αμερικανικούς αρχαιολογικούς κύκλους ως connoisseur και συγγραφέας πολλών βιβλίων,¹ με μία ξαφνική στροφή άποτολμᾶ τώρα να περάσει σέ ένα χώρο γενικότερα παραμελημένο από τους κλασικούς αρχαιολόγους. Η διάλεξη πού μεταφράζεται ἔδῳ ἔχει δύο εὐδιάκριτα σκέλη. Στό πρώτο, ὁ Χόφμαν διαγράφει μέ συντομία τήν ἱστορία τῆς δημιουργίας τῶν συλλογῶν γραπτῶν ἀγγείων. Παράλληλα μέ τήν ἱστορία τῶν συλλογῶν παρακολουθεῖ καί τήν ἱστορία τῆς μελέτης τῶν ἀγγείων. Ὁ ἰσχυρός δεσμός πού συνδέει συλλογές, συλλογές καί connoisseurs ἀναγνωρίζεται πρώτα ἀπ' ὅλα ὡς οικονομικῆς φύσης: Γιά νά δημιουργηθεῖ ἀγορά γιά τό εἶδος αὐτό ἀρχαιοτήτων, σημαντικό ἦταν νά «άνεβεῖ» τό ἀγγεῖο στό ἐπίπεδο τῆς «ὕψηλης» (δηλ. ἐπενδυτικῆς ποιότητος) τέχνης· αὐτό μποροῦσαν νά τό πετύχουν οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες γιά χάρη τῶν συλλογῶν, ἄν κατάφερναν νά ἐπιστημονοῦν πάνω στό ἀγγεῖο μερικούς χαρακτηριστές πού θά ἐνδιέφεραν τήν ἀγορά: ἀσυνήθιστη εἰ-

κονογραφία, τέλεια διατήρηση, ἀριστουργηματικό σχέδιο. Ἐτσι δείχνεται ὅτι οἱ πρώτοι μεγάλοι κατάλογοι ἐυρωπαϊκῶν συλλογῶν ἀγγείων ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα κατάλογοι πωλήσεων. Ἐτσι ἐξηγεῖται καί τό ὅτι, μέσα στό κύκλωμα ἀγορᾶς καί πώλησης, ἐκτίμησης καί ἀξιολόγησης, ὅσοι εἶχαν προσπέλαση στά ἀγγεῖα δέ νοιάζονταν ἰδιαίτερα γιά τό τί «σήμαιναν» αὐτά – δηλαδή γιά τό τί εἶχαν νά μάς ἀποκαλύψουν γιά τόν ἑλληνικό πολιτισμό – παρά μόνον ἐντελῶς ἐπιπόλαια. Τό ἀπλούστατο γεγονός ὅτι τᾶ ἑλληνικά ἀγγεῖα δέν κατασκευάστηκαν γιά νά ἀποτελέσουν «ἀντικείμενα τέχνης», μέ τή σύγχρονη ἐννοια τοῦ ὄρου, ὅπως εὐστοχα ἐπισημαίνει ὁ Hoffmann στήν πρώτη κίβλας παράγραφο τοῦ δοκιμίου του, ἦταν ἄβολο καί προφανῶς ἐπικίνδυνο γιά τοὺς πρώτους συλλογείς πού βάλθηκαν νά ἀποδείξουν ἀκριβῶς τό ἀντίθετο! Καί, ἄν καί πολύ νωρίς ἐμφανίστηκαν βαθυστόχαστα ἐρμηνευτικά σχετικά βιβλία, τό εἶδος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνασχόλησης μέ τήν ἑλληνική ἀγγειογραφία εἶχε πιά καθιερωθεῖ. Τό εἶδος αὐτό ἀσφαλῶς ἐνόηθηκε ἀπό τᾶ ἐπιστημονικά καί φιλοσοφικά ρεύματα τῆς σκέψης πού κυριάρχησαν στά τέλη τοῦ 19ου αἰ. καί στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ, καί συνεχίζεται, μέ ἐλάχιστες ἀξιοσημείωτες ἐξαιρέσεις, ὡς σήμερα. Ἀκόμη καί σήμερα κάθε εἶδους ἀγγεῖα ταξινομοῦνται καί ἀναταξινομοῦνται σέ κατηγορίες ἀνάλογα μέ τή χρονολογία, τό σχῆμα, τήν προέλευση, τήν εἰκονογραφία τους καί προπάντων τόν ἀγγειογράφο τους.

Ἐτσι, τό κυριότερο ταλέντο πού καλεῖται νά ἐπιδείξει ὁ ἐμπειρογνώμων τῶν ἀγγείων σήμερα εἶναι ἡ ἱκανότητά του νά ἀποδίδει ἕνα γραπτό ἀγγεῖο, νά ταυτίζει δηλαδή τό χέρι πού τό διακόσμησε. Στό μεγαλύτερο μέρος του ὁ τεράστιος αὐτός ἄθλος ἐπιτεύχθηκε στό δεύτερο καί τρίτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα μας μέ τίς ἐργασίες τοῦ ἀγγλοῦ ἀρχαιολόγου Sir John Beazley. Ὁ Μπίτλεϋ διέθετε τό ἀσφαλές φυσικό χάρισμα νά ἀναγνωρίζει ἐκείνες τίς παραμικρές ἰδιότυπες λεπτομέρειες σχεδίου καί ζωγραφικῆς πού χαρακτηρίζουν τήν τεχντροπία (style) τοῦ τεχνίτη. Τά magna opera τῆς ζωῆς του, οἱ μεγάλοι τόμοι μέ καταλόγους ζωγράφων καί εὐρετήρια, γνωστά ὡς ABV (Ἄττικοί ἀγγειογράφοι τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ) καί ARV (Ἄττικοί ἀγγειογράφοι τοῦ ἐρυθρόμορφου ρυθμοῦ), ἴσως ποτέ δέν πρόκειται νά ξεπεραστοῦν. Ἴδευ-

1. Ἐπί τῆ βιβλιογραφία τοῦ Hoffmann, δέξ προπάντων:
Attic Red-figured Rhyta (Mainz 1962)
Collecting Greek Antiquities (New York 1971)
Corpus Vasorum Antiquorum, USA 14, MFA, Boston, 1 (with Dietrich von Bothmer and Penelope Truitt)
Early Greco Armorers (Mainz 1972) (with A.E. Raubitschek)
Greek Gold: Jewelry from the Age of Alexander (Mainz 1965) (with Patricia Davidson). Exhibition catalogue
Jewelry from the Ancient World (Israel Museum 1969). Exhibition catalogue
Kunst des Altertums in Hamburg (Mainz 1961). Exhibition catalogue
The Norbert Schimmel Collection (Mainz 1964). Exhibition catalogue (editor)
Sexual and Asexual Pursuit: A Structuralist Approach to Greek Vase Painting (London 1977)
Tarentine Rhyta (Mainz 1966)
Ten Centuries that Shaped the West: Greek and Roman Art in Texas Collections (Mainz c. 1970). Exhibition catalogue.

δώς, οι «κατάλογοι του Μπίτζλεϋ» θά έπρεπε νά άναγνωριστούν γι' αυτό πού άντιπροσωπεύουν: μιά λαμπρή συμβολή σέ ένα καινούριο πεδίο έρευνας, ώς ή άρχή μάλλον παρά τό τέλος τής επιστημονικής μελέτης τών άγγείων. Άτυχώς, τούτο δέν συνέβη. Καί τήν άπάντηση στό γιατί ό Χόφμαν τήν άναζητεί καί πάλι στήν λανθάνουσα προσήλωση τών άρχαιολόγων άκόμα καί σήμερα στήν κυρίαρχη επιστημονική ιδεολογία του τέλους του 19ου αϊ. 'Η «έξειδίκευση» έχει πιά γίνει ή λέξη κλειδί γιά τήν άμεση επιτυχία ενός νέου στόν άκαδημαϊκό κόσμο. Καί είναι ιδιαίτερα συχνές στήν Άμερική λ.χ. περιπτώσεις νεαρών επιστημόνων πού ύποχρεώνονται νά «ειδικευτούν» σέ κάποια μικρή κι άπόκρυφη γνωστική γωνιά του άρχαιού κόσμου σέ ήλικία πού άκόμη δέν είναι δυνατό νά διαθέτουν τή διανοητική ώριμότητα καί τή συνακόλουθη εύρύτητα όριζόντων, πού θά τούς επέτρεπε νά εντάξουν τό μερικό στό γενικό καί νά τηρούν τίς αναλογίες τών πραγμάτων.

Ό Μπίτζλεϋ άφησε πίσω του μιά κατακυρωμένη καί άποτελεσματική μέθοδο πού μπορεί νά κατακτηθεί μέσα σέ εύλογο χρόνο άπό έναν ύπομονετικό καί πειθαρχημένο μελετητή πού διαθέτει ίσχυρή όπτική μνήμη. Στή συνέχεια, μπορεί νά εφαρμοστεί ή μέθοδος αυτή σέ έναν θεωρητικά άπειρο άριθμό άντικειμένων, ή τουλάχιστον ώσπου νά φτάσουμε στό σημείο νά μήν ύπολείπεται πιά κανένα σημαντικό άγγείο χωρίς άπόδοση. Έτσι, άναπόδραστα, όδηγείται τελικά ή μέθοδος στήν άυτοεξάντληση της.

Στό δεύτερο μέρος του δοκιμίου του ό Χόφμαν προσπαθεί νά ύποδείξει ένα γονιμότερο είδος επιστημονικής μελέτης τής άγγειογραφίας. Υποστηρίζει ότι οι ειδικοί πρέπει νά ξαναρχίσουν νά μελετούν τά άγγεία γιά τίς παραστάσεις τους - ως πολιτιστικά δηλ. προϊόντα. 'Η εικονογραφία έχει άσφαλώς πολλά νά μάς άποκαλύψει γιά τίς γενικότερες ιδέες τών άρχαίων Έλλήνων, γιά τά έθιμα καί τίς δοξασίες (τροπάντων του έκτου, πέμπτου καί τέταρτου αιώνα), μολοντί ό «κώδικας» πού είναι έννοματωμένος μέσα τής δέν γίνεται εύκολα ή γρήγορα κατανοητός, καί όπωσδήποτε όχι μέ τά παραδοσιακά όργανα τής επιστήμης. Οι ιστορικοί τής τέχνης καί οι άρχαιολόγοι, συνεχίζει ό Χόφμαν, έχουν πολλά νά διδάχτουν, άν έξοικειωθούν μέ τίς μεθόδους πού χρησιμοποιεί ή σύγχρονη άνθρωπολογία του πολιτισμού (cultural anthropology). Άν άντιμετωπιστούν ως ένα άκέραιο σύστημα «σημείων» (μετανυμικό σύστημα επόμενων), καί «συμβόλων» (άρα μεταφορικό σύστημα), οι εικονογραφικές παραστάσεις προσφέρονται γιά προοδευτική άποκωδικοποίηση - σέ ένα μελετητή όμως πού είναι όχι μόνον διατεθειμένος νά άντλήσει άπό τούς πίο ποικίλους κλάδους τής άρχαιογνωσίας (άρχαιολογία, ιστορία τής τέχνης, φιλολογία, ιστορία, ιστορία τής θρησκείας κ.λ.π.) άλλά καί έτοιμασμένος νά χρησιμοποιήσει μεθόδους μιάς επιστήμης πού ως τώρα έλάχιστα έχει άξιοποιηθεί άπό τούς κλασικιστές.

Είναι σίγουρο ότι οι προτάσεις του Χόφμαν θά συναντήσουν έντονες αντίδρασεις. Στά πρόσφατα χρόνια καί άλλες άξιόλογες νεωτερικές προσεγγίσεις γενικότερα στήν κλασική άρχαιογνωσία έχουν προσκρούσει στήν άδιαφορία, κάποτε μάλιστα καί στήν έκδηλη έχθρότητα καί καλόπιστων άκόμη εκπροσώπων τών συναφών επιστημών. Κανείς σκέφτεται σχεδόν αυτόματα τήν παγερή ύποδοχή πού επιφυλάχθηκε στό βιβλίο του Philip J. Slater: *The Glory of Hera* (μιά ψυχαναλυτική μελέτη του άρχαιοελληνικού μισογυνισμού μέ βάση τή μυθολογία καί τίς λογοτεχνικές πηγές), τό βιβλίο του A.W. Gouldner: *Enter Plato* (μιά κοινωνιολογική προσέγγιση τής πλατωνικής Πολιτείας), ή, στήν άρχαιολογία, τή μελέτη του μαρξιστή Dieter Metzler: *Das griechische Porträt*. Είναι άσφαλώς άληθές ότι μόνον σέ σπάνιες περιπτώσεις ένα

Έρυθρόμορφο «tondo» άπό τό Vulci (άπό τή συλλογή του Hope· άγορασμένο τό 1849), περ. 520-10. Έργο του ζωγράφου Έπικτήτου. Παριστάνει νέο καβάλα σέ πετεινό.

πρωτοδοκιμαζόμενο έρμηνευτικό σύστημα πραγματοποιεί μέ επιτυχία όλες τίς δηλωμένες του επιδιώξεις· καί αυτό ίσχύει διπλά, όταν μιά μέθοδος μεταφέρεται άπό τόν κλάδο του επιστητού γιά τόν όποιο άναπτύχθηκε σέ έναν άλλο. (Σέ τέτοιες περιπτώσεις προβλέπεται ότι θά υπάρχουν στοιχεία πού εξηγούνται στήν άρχική περιοχή έφαρμογής καλύτερα άπό όσο στό νέο πεδίο, άλλα στοιχεία τής άρχικής μεθόδου πού θά άδρανήσουν κατά τή μεταφορά κ.ο.κ.· έτσι λ.χ. ό ρωσικός φορμαλισμός όπως είχε άρχικά διαμορφωθεί γιά νά έρμηνεύσει όρισμένα τυπικά καί επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά τών παραδοσιακών μαγικών παραμυθιών τής Ρωσίας, δέν είναι δυνατό νά χρησιμοποιηθεί - χωρίς καμιά τροποποίηση - στή μελέτη γενικά τής αφήγησης ή ειδικότερα, άς πούμε, τών άάμπολων παραμυθικών στοιχείων τής όμηρικής *Όδύσσειας*. Έξάλλου· οι ψυχαναλυτικές μελέτες τής λογοτεχνίας δέν θά πρέπει ποτέ νά λησμονούν τό βασικό γεγονός ότι ή επιστήμη τής ψυχανάλυσης γεννήθηκε καί διαμορφώθηκε άπό τήν προσπάθεια νά κατανοηθεί καταρχήν ό ζωντανός άνθρωπος καί όχι ό γραπτός του λόγος, κ.ο.κ.). Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι λίγη είναι ή ωφέλεια πού μπορεί νά προκύψει, όταν, κατάλληλα άναπροσαρμοσμένες γιά τά νέα δεδομένα, οι μέθοδοι τής πολιτιστικής άνθρωπολογίας υιοθετηθούν άπό τίς κλασικές σπουδές.

Στους άναγνώστες πού θά είχαν τήν περιέργεια (ή τό ειδικό ενδιαφέρον) νά γνωρίσουν πώς ό ίδιος ό Χόφμαν έχει ήδη δοκιμάσει τή νέα όδό πού προτείνει στή διάλεξη του αυτή, θά συνιστούσα τό πρόσφατο μελέτημά του: *Sexual and Asexual Pursuit: A structuralist Approach to Greek Vase Painting*, πού σκοπεύω νά παρουσιάσω σύντομα εδώ. Ό λιγοσέλιδος αυτός τόμος, αναλύοντας μιά μάλλον παραμελημένη ως τώρα τάξη άγγείων, τούς άσκούς, θέτει μιά σειρά θεμελιώδη έρωτήματα έρμηνείας, στα όποια καί προσπαθεί νά δώσει μιάν άπάντηση μέ τή βοήθεια μιάς «στρουκτουραλιστικής» μεθό-

Έρυθρόμορφος στάμνος πού παριστάνει τήν Ἀθηνά ἀνάμεσα στό Δία καί στήν Ἥρα. Ἔργο τοῦ λεγόμενου «ζωγράφου τοῦ Βερολίνου» (περ. 490-80).

δου μέ τίς βασικές τῆς προϋποθέσεις σαφῶς διαγραφόμενες στήν μικρή εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου. Ὁ Χόφμαν ἐπιλέγει προσεκτικά τό ἀντικείμενο τῆς ἐρευνάς του (test corpus); (α) Ἄσκοι ὑπάρχουν πολλοί, ὄχι ὅμως καί πάρα πολλοί· (β) οἱ ἄσκοι ἦταν προφανῶς ἀγγεῖα μέ μιά καί μόνη λειτουργία: χρησιμοποιοῦνταν μόνο σέ νεκρικές τελετές καί ἐγκαταλείπονταν στό τάφο ὡς κτερίσματα (πολλαπλῆς λειτουργίας ἀγγεῖα ἐγείρουν πολυπλοκότερες ἐρμηνευτικές ἀπαιτήσεις); (γ) στό μεγαλύτερο μέρος τους οἱ ἄσκοι ἦταν προϊόντα ἀπτικῶν ἐργασιῶν, κατασκευασμένα μάλιστα ἐντός πολύ περιορισμένων χρονικῶν ὁρίων (ἔτσι μποροῦν νά συνεξεταστοῦν συγχρονικά, πράγμα πού ἀπλοποιεῖ τήν ἐρμηνεία καί δικαιολογεῖ τήν ἐπιλεγόμενη μέθοδο). Ἄλλά καί ὡς ἐξωτερική φόρμα προσφέρονται οἱ ἄσκοι γιά συστηματική μελέτη: πρόκειται γιά κοντόχοντρα ἀγγεῖα μέ γραπτές παραστάσεις, στό ἄνω μέρος τους διακοπτόμενες ἀπό

2. Τά μοτίβα κατανέμονται ἀπό τόν Χόφμαν σέ δύο κατηγορίες.

(α) «animal groups» καί (β) «rites & symbols of passage»:

(α) = ἓνα ζῶο κυνηγᾷ ἓνα ἄλλο

σκηνές μάχης μέ δύο ζῶα

ζεύγη ζώων

σάτυροι καί ζῶα

ἔρωσ + ζῶα

(β) = 1. Σκηνές κυνηγιοῦ

συμπόσια

2. Ἔρωσ + Νίκη

σειρήνες + σφίγγες

γυναικεῖες κεφαλές

ὄπλα

μυθικά παραδείγματα.

ἀψιδωτές λαβές. Ἔτσι οἱ γραπτές συνθέσεις παρουσιάζουν μιά χαρακτηριστική «διπολικότητα».²

Δηλαδή, ἡ ὄλική μορφή τῶν ἀγγείων αὐτῶν ὑποδέχεται «φυσιολογικά» τήν τεχνητή πνευματική «φόρμα» πού ὁ ἄνθρωπος τείνει νά ἐπιθέσει στό περιβάλλον του. Ἐνα *continuum*, ὁ φυσικός κόσμος, διακόπτεται ἀπό τόν ἄνθρωπο ὅταν αὐτός πάει νά ὀνομάσει τά ἀντικείμενα καί τίς «καταστάσεις τῆς ὑπαρξης» μέ τίς ὁποῖες ἐρχεται σέ ἐπαφή. Μεγάλη εἶναι ἡ προσπάθεια πού καταβάλλεται γιά νά γεφυρωθεῖ (mediation) αὐτή ἡ τεχνητά ἐπιβαλλόμενη διπολική διάκριση, ὥστε νά σχηματιστεῖ μιά τρίτη «μέση» κατάσταση. Ὅλες οἱ «τελετές τοῦ περάσματος» (*rites de passage*) – γάμοι, κηδεῖες, μυσήσεις – ἀνήκουν σ' αὐτή τήν τρίτη καί «διφορούμενη κατάσταση ὑπαρξης» (*ambiguous state of being*): ὁ ἄνθρωπος περνώντας ἀπό μιά κατηγορία στήν ὁποία βρίσκεται (ὡς ἀνύμφευτος, ζωντανός ἢ ἐφηβος) προετοιμάζεται τελετουργικά γιά τήν ἀποφασιστική εἰσοδὸ του σέ μίαν ἄλλη, ἀντίθετη, κατάσταση ὑπαρξης. Προκειμένου γιά τούς ἄσλους, οἱ τελετές πού ἀντιστοιχοῦν εἶναι οἱ νεκρικές (μέ τίς ἀντίστοιχες ἱεουργίες) καί ἐξασφαλίζουν τήν *mediation* ἀνάμεσα στή ζωή καί στό θάνατο. Ὁ Χόφμαν ἐπιχειρεῖ νά δείξει ὅτι ἡ γραπτή διακόσμηση τῶν ἄσκων ὀργανώνεται σέ σχήματα πού, μακριά ἀπό τό νά ἐκφράζουν ὁποιοσδήποτε αὐθαίρετες ἐπιλογές τοῦ τεχνίτη, ἀπαρτίζουν ἓνα σύστημα μέ ἐσωτερική συνοχή καί συνέπεια. «Σύστημα» σημαίνει ἐδῶ: «κάθε μέρος τοῦ ὅλου παραλλάσσει τά ἄλλα μέρη του καί ἀναπαράγει τό σύνολο στό ἐπίπεδο τῆς σημασίας». Παρά τήν ποικιλομορφία τῶν ἐκάστοτε μοτίβων, ὁ συγγραφέας ἔχει πεισθεῖ ὅτι ὅλες οἱ σκηνές πού ἀπεικονίζονται στούς ἄσλους εἶναι ἀπό κάποιαν ἀποψη ἀντιπροσωπευτικές αὐτοῦ πού ὀνομάζει ὁ ἴδιος «middle-ground ambiguity». Παρουσιάζουν δηλ. σκηνές καί «ὑπάρξεις» πού δέν προσιδιάζουν οὔτε στήν «κατάσταση τῆς ζωῆς» οὔτε στήν «κατάσταση τοῦ θανάτου», ἀλλά μᾶλλον σέ μιά τρίτη «ἐνδιάμεση» – «οὔτε θάνατος οὔτε ζωή» –, πού συνιστοῦσε τό ἱερό *context* γιά τό ὅποιο εἶχαν κατασκευαστεῖ οἱ ἄσκοι. Εἰδικότερα, συμπεραίνει ὅτι ὅλες οἱ σκηνές ἄσκων πρέπει νά συνδυαστοῦν, μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, μέ τό θέμα τῆς θυσίας, ἡ ὁποία εἶναι ἓνα ἀπό τά βασικότερα στοιχεῖα γιά τήν ἐπιτυχή «μεσολάβηση» ἀνάμεσα στή «ζωή» καί στή «μὴ ζωή».

Στό προλογικό σημείωμα τῆς μονογραφίας αὐτῆς τοῦ Χόφμαν ὁ διακεκριμένος ἀνθρωπολόγος Sir E. Leach ἐκφράζει τήν ἐλπίδα ὅτι: «μερικοί τουλάχιστον ἀπό ἐκεῖνους πού συμμερίζονται τήν ἐξειδίκευση τοῦ Dr. Hoffmann στό πεδίο τῆς ἑλληνικῆς κεραμικῆς, θά ἀποδεχτοῦν τήν πρόκληση νά ἐφαρμόσουν τή μεθοδολογία του, ἢ ἔστω τμήματά της, καί σέ ἄλλους χώρους μέσα στήν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν ὀπτικῶν τεχνῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Κάθε εἰκόνα διηγεῖται μίαν ἱστορία, ἀλλά ἡ ἱστορία αὐτή δέν διακρίνεται ἄμεσα. Ἡ διακοσμνητικὴ τέχνη ἀποτελεῖ κοινωνικό προϊόν πού κρύβει σχήματα καί ἀξιολογήσεις υἱοθετημένες ἀπὸ τήν κοινωνία πού τό παράγει. Ἄν ἔτσι δοῦμε τὴ σπουδὴ τῶν καλλιτεχνικῶν προϊόντων τοῦ ἀρχαίου κόσμου θά πάψουμε νά θεωροῦμε τήν ἀρχαιολογία ὡς αὐτοτελή καί ἀνεξάρτητη ἐπιστήμη ἀλλὰ ὡς τμήμα τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας».

Μέ τήν ἴδια ἐλπίδα παρουσιάζουμε σήμερα στό εὐρύτερο ἑλληνικό κοινὸ τὴ μελέτη αὐτὴ τοῦ Χόφμαν.

Deborah Brown Kazazis

Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν στήν Ἀθῆνα

Μετά τόν Μπίτζλεϋ

Προλεγόμενα

για μία ανθρωπολογική μελέτη
τῆς ἑλληνικῆς ἀγγειογραφίας *

τοῦ Herbert Hoffmann

μετάφραση Ι.Ν. Καζάζης

Θά ἤθελα νά ἀρχίσω αὐτή τή διάλεξη¹ μέ κάτι αὐτονόητο: οἱ χιλιάδες τῶν διακοσμημένων μέ πλούσιες παραστάσεις ἑλληνικῶν ἀγγείων πού γεμίζουν τά ἀρχαιολογικά μας μουσεῖα δέν εἶναι στήν πραγματικότητα «βάζα» μέ τή σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὄρου, δηλαδή ἀρχικά ὁ ρόλος πού ὑπηρετοῦσαν δέν ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα διακοσμητικός (ὅπως συμβαίνει λ.χ. μέ μιάν ἀνθοδέσμη). Ἀντίθετα, ἐπρόκειτο γιά προσφορές: στή συντριπτική τους πλειοψηφία ἔχουν βρεθεῖ κυρίως στίς ἀνασκαφές τάφων καί ἱερῶν, ἐνῶ λίγα σχετικά δείγματα – καί μάλιστα οὔτε ἓνα ἀπό τά πιά σημαντικά – ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σέ ἰδιωτικές κατοικίες, σέ ἀποθέτες ἢ σωρούς ἀπορριμμάτων καί σέ ἄλλα συμφραζόμενα μὴ λατρευτικά. Ὡς προσφορές θυσίας, οἱ παραστάσεις τους εἶναι φορεῖς νοήματος ἐπακριβῶς καθορισμένου μέσα στά δρώμενα τῆς θυσίας· τό νόημα αὐτό οὐσιαστικά δέν διαφέρει ἀπό τό ἀντίστοιχο τῶν ποικιλόμορφων πῆλινων εἰδωλῶν πού καί αὐτά ἀφθονοῦν στούς ἑλληνικούς ναοὺς καί στούς τύμβους. Ἡ πλούσια θεματογραφία πού ἀντιπροσωπεύεται στά «γραπτά» ἀγγεῖα (μυθολογική, «τῆς καθημερινῆς ζωῆς» καί ἄλλη) ἔχει μιά συμβολική σημασία καί ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη συνθήκη τῆς προσφοράς. Εἶναι, ἐπιπλέον, μιά πρώτης τάξης πηγὴ πληροφοριῶν γιά τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ καί τὴ θρησκευτικὴ σκέψη καί, μάλιστα χάρις στή χρῆση εἰκόνων καί ὄχι λόγου, κατὰ πολὺ ἀμεσότερη καί πιά συγκεκριμένη ἀπὸ ὁποιοδήποτε φιλολογικὸ προῖόν.

Καί ὁμως, ἀπὸ μιά ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐνασχόλησης μέ τὰ ἀγγεῖα, μέ ἐκπληξη θά διαπιστώναμε ὅτι τὸν τελευταῖο καιρὸ – στήν οὐσία, ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν τελευταῖο αἰῶνα – ἡ ἀρχαιολογία ἔχει ἀφοσιωθεῖ σχεδὸν ἀποκλειστικά στή διερεύνηση ζητημάτων τεχντροπίας (style) καί χρονολόγησης, παραμερίζοντας στήν πράξη προβλήματα πού ἀναφέρονται στό νόημα, τὴ λειτουργία καί τό πολιτιστικὸ ἀντίκρισμα αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων. Ἡ συναγωγή καί ἡ περιγραφή ἔχουν λίγο πολὺ ὑποκαταστήσει τὴν ἐρμηνεία τόσο στήν Εὐρώπη ὅσο καί στήν Ἀμερική. Ἐξαιρέσεις ὑπάρχουν ἀσφαλῶς. Στό νοῦ ἐρχονται τὰ παλιότερα ὀνόματα τῶν Carl Robert, Deubner καί Van Hoorn, ὅπως καί τό πιά πρόσφατο ἔργο τῶν Charles Dugas, Karl Schefold (καί μερικῶν μαθητῶν

του), τοῦ Ronald Hampe, τῆς Erika Simon καί κάποιων ἄλλων. Γενικά, ὥστόσο ἔχει κυριαρχήσει ἡ μελέτη τῆς τεχντροπίας· καί, ἀκόμη εἰδικότερα, εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν ἀγγείων σέ συγκεκριμένους τεχνίτες πού ἀπασχόλησε, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ αἰῶνα μας, τοὺς κλασικοὺς ἀρχαιολόγους πού ἀσχολοῦνται μέ τὴν ἑλληνικὴ κεραμική.

Γιὰ νά ρίξουμε κάποιον φῶς στό φαινόμενο αὐτό, θά χρειαστεῖ νά στραφοῦμε στήν ἱστορία τῆς δημιουργίας συλλογῶν ἑλληνικῶν ἀγγείων καί ταυτόχρονα στήν (ἐν πολλοῖς ἀγραφή ἀκόμη) ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν ἀγγείων.²

Μποροῦμε νά ὑπολογίσουμε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς συστηματικῆς συλλογῆς ἑλληνικῶν ἀγγείων ἀρχίζει μέ τὸν William – τὸν μετέπειτα Sir William – Hamilton,³ πού ὡς βρετανός

ἀπεσταλμένος στήν αὐλὴ τοῦ βασιλέα τῶν Δύο Σικελιῶν τὰ ἔτη ἀνάμεσα στό 1764 καί 1800 περιουνήλεξε ἓναν τεράστιο ἀριθμὸ ἑλληνικῶν ἀγγείων στήν κατοικία του στή Νεάπολη. Ὁ Χάμιλτον ἐπιχειρηματίας ἐξίσου ὀξυδερκῆς ὅσο καί διπλωμάτης, προκειμένου νά δώσει

* *Πρώτη δημοσίευση, στό Περ. Hefai-
stos, 1, 1979 61 - 70.*

1. Ὁμιλία πού ἐκφωνήθηκε στό Collège de France στίς 1 Νοεμβρίου 1978. Εἶμαι ἐξαρετικά εὐγνώμων στόν J.P. Vernant καί στόν M. Detienne γιά τὴν τιμὴ πού μοῦ ἔκαμαν νά μέ προσκαλέσουν.

2. Ἡ καλύτερη περιγραφή πού ἔχουμε ὀφείλεται στόν R.M. Cook (*Greek Painted Pottery*, Λονδίνο 1960, κεφ. XV), ἀπὸ τὸν ὁποῖο δανεῖζομαι πολλὰ. Ὁ C.B. Stark, *Systematik und Geschichte der Archäologie der Kunst* (Λειψία 1880) ἀγνοεῖ τὴν ἀγγειογραφία.

3. Δές: *The Hamilton Collection: A Bicenary Exhibition*, 18 Αὐγούστου μέ 29 Ὀκτωβρίου 1972 (Βρετανικὸ Μουσεῖο)

στά αγγεία του έναν ύπομνηματι-
σμό ανάλογο με την αξία τους,
άνεθεσε στον Chevalier d' Hancar-
ville, έναν από τους διασημότερους
litterati της εποχής, τή δημοσίευση
της συλλογής του. (Ο Χάμιλτον
είχε προσπαθήσει προηγουμένως
νά εξασφαλίσει τις υπηρεσίες του
J.J. Winckelmann, του οποίου ή
πρωτοποριακή *Ιστορία της Ἀρ-
χαιάς Τέχνης (Geschichte der Kunst
des Alterthums)* είχε μόλις δημο-
σιευτεί - αλλά εκείνος είχε αρνη-
θεί). Η τετράτομη *Συλλογή ἔτρου-
σικῶν, ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν
ἀρχαιοτήτων (Collection of
Etruscan, Greek and Roman Anti-
quities from the Cabinet of the Ho-
nourable Wm. Hamilton)* πού
ἐξέδωσε ὁ Ντ' Ἀνκαρβίλ τό 1766
καί 1767 θεωρεῖται γενικά ἡ πρώτη
σπουδαία ἐπιστημονική ἐργασία
γιά τήν ἑλληνική κεραμική.

Τά ἀρχαιολογικά ἐνδιαφέροντα
τοῦ Χάμιλτον σύντομα ἀπέδωσαν
τούς ἐπιθυμητούς καρπούς: τά ἀγ-
γεία πούληθηκαν στό Βρετανικό
Κοινοβούλιο ἀντί τοῦ μυθικοῦ γιά
τήν ἐποχή ποσοῦ τῶν 8.400 χρυσῶν
λιρῶν. Ἐνθουσιασμένος μέ τόν
πρῶτο του θρίαμβο δάλθηκε ὁ
Hamilton νά καταρτίσει μιά δεύ-
τερη συλλογή, τήν ὁποία φρόνισε
νά δημοσιεύσει, αὐτή τή φορά χρη-
σιμοποιώντας τόν πασίγνωστο
καλλιτέχνη καί φίλο τοῦ Goethe,
τόν Wilhelm Tischbein. Στά σχέδιά
του ὁ Τίσιμπαϊν «βελτίωσε» τά ἑλ-
ληνικά ἔργα, ὅσο χρειάζονταν γιά
νά αὐξηθεῖ ἡ ἀξία τους στήν
ἀγορά, κι ὁ Χάμιλτον προσποιού-
μενος τόν ἀνιδιοτελή συλλογέα
ἔγραψε ὁ ἴδιος τόν πρόλογο στόν
δεύτερο πολυτελή, τετράτομο πάλι,
κατάλογο πού κυκλοφόρησε ἀνά-
μεσα στά ἔτη 1791 καί 1795. Τό
ἀποτέλεσμα ἀντάμειψις γιά ἄλλη
μιά φορά τούς κόπους τοῦ συλλο-
γέα πολύ ἱκανοποιητικά: ἀκολού-
θησε μιά ἀκόμη σημαντική πώληση
στό Βρετανικό Κοινοβούλιο, τό
ὁποῖο τώρα ἐγκρίνει πιστώσεις γιά
τήν ἀνέγερση εἰδικῆς πτέρυγας στό
Βρετανικό Μουσείο γιά τή στέγαση
τῆς συλλογῆς καθώς καί τήν ἀπο-
νομή στόν Χάμιλτον τοῦ τίτλου τοῦ
λόρδου. Καί τοῦτο παρ' τήν ἀπώ-
λεια μέρους τῆς συλλογῆς κατά τή
μεταφορά τοῦ φορτίου μέ τό πλοῖο
Colossus πού θυθίστηκε στά ἀνοι-
χτά τῶν σικελικῶν νήσων.⁴

Στά ἴχνη τοῦ Χάμιλτον βάδισαν
καί ἄλλοι συλλογεῖς. Ὁ Sir John

Φαντασία. Ὁ λεγόμενος ἀμφορέας τοῦ
Northampton (περ. 540) τεχνουργήθηκε
στήν Ἐτρούρια ἀπό μετανάστες Ἴωνες
καλλιτέχνες καί ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό σπα-
νιότερα δείγματα τοῦ εἶδους.

Coghill πήρε στή δούλεψή του τόν
κλασικό φιλόλογο J.V. Millingen,
γιά νά τοῦ δημοσιεύσει τήν συλ-
λογή τῶν ἀγγείων του, ἡ ὁποία ἀρ-
γότερα πούληθηκε στοῦ Christies⁵.
Στήν ἀρχή τοῦ αἰῶνα μας τά ἀγ-
γεία τοῦ κόμη Tyszkiewicz δημο-
σιεύτηκαν ἀπό τόν Frohner καί
πούληθηκαν ἀμέσως μετά, κυρίως
στό Βρετανικό Μουσείο καί στό
Μουσείο Καλῶν Τεχνῶν τῆς Βο-
στώνης.⁶

Στά χρόνια πού ἀκολούθησαν
τούς ναπολεόντειους πολέμους, ὁ
πολυμήχανος ἀδερφός τοῦ Bona-
parte, ὁ Lucien πού ἀναγόρευσε
τόν ἑαυτό του σέ πρίγκιπα τοῦ
Κανίνο, ἀπό τήν τοποθεσία τῶν
τοσκανικῶν του κτημάτων (πού τό
ἔθελε ἡ τύχη νά βρεθοῦν πάνω ἀπό
τόν πλουσιότερο θησαυρό ἑλληνι-
κῶν ἀγγείων πού ἔχει ποτέ ἀνακα-
λυφθεῖ: στό νεκροταφεῖο τῆς
ἔτρουσικῆς πόλης Vulci) συγκέν-
τρωσε μιά συλλογή ἀγγείων ποσο-
τικά πολύ ἀνώτερη καί ἀπό ἐκεῖνες
ἀκόμη τοῦ Χάμιλτον. Μέσα σέ ἓνα
καί μόνο χρόνο, τό 1828, 3.000
τουλάχιστο γραπτά ἀγγεία ἤρθαν
στό φῶς ἀπό τούς τυμβωρῆχους
τοῦ πρίγκιπα καί τό ἴδιο ἐκεῖνο
ἔτος ὁ εὐνοούμενος ἀρχαιολόγος

του, ὁ ἱκανός καί σοφός Eduard
Gerhard (ὁ ὁποῖος τό 1830 ἔγινε ὁ
πρῶτος διευθυντής τοῦ Μουσείου
τοῦ Βερολίνου, καί τό 1844 κατέ-
λαβε τήν ἔδρα τῆς κλασικῆς ἀρ-
χαιολογίας) ὀργάνωσε τό «Istituto
di Corrispondenza Archeologica» -
πρόδρομο τοῦ σημερινοῦ γερμανι-
κοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου
στή Ρώμη - μέ τίς ἐπὶ τῶν δημο-
σιευμάτων του: *Bulletino*, *Annali*
καί *Monumenti Antichi*, γιά νά
ἐπισπευθεῖ ἡ δημοσίευση τῶν εὐ-
ρημάτων. Ἐνδιαφέρει νά σημειω-
θεῖ ὅτι ἀνάμεσα στούς προστάτες
του Istituto ἐμφανίζονται τά ὀνό-
ματα τῶν Millingen, Duc de Luynes
καί τοῦ Duc de Blacas (καί οἱ δυο
γνωστοί συλλέκτες), τοῦ κόμη Μέ-
τερνιχ καί τοῦ διαδόχου τοῦ πρω-
σικοῦ θρόνου.⁷ Τά ἑλληνικά ἀγγεία
εἶναι τώρα περιζήτητα στά σαλόνια
τοῦ Λονδίνου, τοῦ Παρισιοῦ καί
τῆς Ἀγίας Πετρούπολης.

Ἡ ἀγορά ἐλεγχόταν ἀπόλυτα
καί ὅταν φάνηκε ὁ κίνδυνος νά δη-
μιουργηθεῖ ὑπερπροσφορά, ὁ
Μποναπάρτε ἔδωσε ἐντολές νά
καταστραφοῦν τά λιγότερο σημαν-
τικά κομμάτια πού εἶχαν ἀποκα-
λυφθεῖ, γιά νά κρατηθεῖ ἡ ποιότητα
(ἐννοοῦσε: οἱ τιμές) στά παλιά ἐπί-
πεδα. Στή Nola, σημαντική πηγή
ἀγγείων κοντά στή Νεάπολη, οἱ
ντόπιοι σταματοῦσαν ἡ ἀρχίζαν νά
ἀνοίγουν τάφους, παρακολουθών-
τας τίς διακυμάνσεις τῆς ἀγορᾶς.

Τόν ἴδιο περίπου καιρό ἀρχίζαν
νά σχηματίζονται καί στίς γερμα-
νικές βασιλικές αὐλές συλλογές ἑλ-
ληνικῶν ἀγγείων καί ἄλλων κλασι-
κῶν ἀρχαιοτήτων. Τό 1841 ὁ βασι-
λιάς Λουδοβίκος I τῆς Βαυαρίας
ἀγόρασε πενήντα ἀπό τά λαμπρό-
τερα κομμάτια τῆς συλλογῆς τοῦ
Λυσιέν Μποναπάρτε ἀπό τήν χήρα
του· προηγουμένως εἶχε ἀποκτήσει
ἀκόμη περισσότερα ἀγγεία ἀπό τή

4. Πρβ. Ann Birchall, *London Illustrated News*, Σεπτ. 1978, 71 ἔξ.

5. J.V. Millingen, *Peintures de vases antiques de la collection de Sir John Coghill* (Ρώμη 1817).

6. W. Fröhner, *La Collection Tyszkiewicz* (Μόναχο 1902). Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Tyszkiewicz (*Souvenir d' un collectionneur*), τήν ὁποία μοῦ ὑπέδειξε ὁ Alain Schnapp, εἶναι συναρπαστικό ἀνάγνωσμα.

7. Γιά τήν πρόωμη ἱστορία τοῦ Γερμα-
νικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στή
Ρώμη, πρβ. C. Weickert, *Archäologi-
scher Anzeiger* 1955, 127 ἔξ.

συλλογή του Candelori· τό 1854, τέλος, ο Otto Jahn δημοσίευσε τό έργο του *Περιγραφή τής συλλογής άγγείων του βασιλιά Λουδοβίκου (Beschreibung der Vasensammlung König Ludwigs)*: περιείχε πάνω από 2.000 σημαντικά άγγεία που διάβηκαν τίς Άλπεις για να καταλήξουν στό Μόναχο. Ή δημοσίευση αυτή έχει μεγάλη ιστορική σημασία, γιατί χαράζει νέο δρόμο για τήν επιστημονική μελέτη των ελληνικών άγγείων - ό όποιος έπρόκειτο να παραμείνει πρότυπο για πολλές γενιές άργότερα.

Στή διάρκεια του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, δηλαδή πριν από τον Jahn, τό επιστημονικό ενδιαφέρον για τά ελληνικά άγγεία (πέρα από τό ευνόητο ενδιαφέρον να αύξηθει ή έμπορική αξία τους) ήταν πρώτα άπ' όλα έρμηνευτικό· ειδικότερα έντοπιζόταν στή μελέτη του πλούσιου συμβολισμού των μυθολογικών τους παραστάσεων. Πράγματι, ήδη τό 1723 ό E. Βουοναποττί στό θεωρητικό του έργο *De Etruria Regali*⁸ παρατήρησε τή συχνότητα μέ τήν όποία άπαντά τό θέμα του Διόνυσου στά άρχαία γραπτά άγγεία και ζήτησε να τήν συνδέσει μέ τίς τελετές και τή μυθολογία των βακχικών μυστηρίων που είκονίζονται σε άλλα άγγεία.

Ή διεισδυτική *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* του Theodor Creuzer εμφανίστηκε στό 1810-12. Τό 1829 δημοσιεύτηκε τό έργο του Theodor Panofka: *Recherches sur les véritables noms de vases grecs*, ένα έντυπωσιακό βιβλίο σχεδόν ξεχασμένο πιά σήμερα (ή τό πολύ πολύ μνημονευόμενο μόνο περιφρονητικά), όπου, ανάμεσα σε άλλα πολλά (μερικά λαμπρά, και άλλα άνόητα) πράγματα, υπάρχει ή παρατήρηση ότι ό ζωγράφος του Άμαση ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για θέματα μέ νέγρους και ή υπόδειξη μάλιστα ότι τούτο μπορεί να άποτελεί ένδειξη για πιθανή καταγωγή του ίδιου από νέγρους (θέση που ύποστήριξε πρόσφατα και ό John Boardman).⁹ Επίσης, τό 1850 ό Πάνοφκα δημοσίευσε ένα βιβλίο για τίς έπιγραφές καλών νέων που σώζονται πάνω σε άγγεία,¹⁰ όπου προβάλλει μέ τόλμη τή θέση ότι αυτές οι έπιγραφές κάποτε συμβάλλουν στην έρμηνεύα των συνοδευτικών σκηνών πάνω στα άγγεία -

κάτι που σήμερα θεωρείται έντελώς εύλογο. Παρά τήν διορατική τόλμη τής φαντασίας του ό Πάνοφκα ήταν ίσως ό πρώτος που έπιχείρησε να κατανοήσει μέ τρόπο συστηματικό τίς παραστάσεις των ελληνικών άγγείων - κανείς νιώθει τόν πειρασμό να πεί: ως σημειολογικό σύστημα.

Τά πολύπλευρα έρμηνευτικά δημοσιεύματα του Eduard Gerhard για τίς παραστάσεις των ελληνικών άγγείων, μολονότι χρονολογούνται άπό τή δεκαετία του '20 ως τό τέλος τής δεκαετίας του '60 του περασμένου αιώνα, διαβάζονται άκόμη και σήμερα μέ ενδιαφέρον. Και τό 1859 εμφανίστηκε ένα κλασικό έργο του J.J. Bachofen: *Versuch über die Gräbersymbolik der Alten (Δοκίμιο για τή συμβολική των τάφων των άρχαίων)*, στό όποίο ό συγγραφέας του *Das Mutterrecht (Μητριαρχία)*, 1861, πρότεινε έρμηνεύς μυθολογικών παραστάσεων πάνω στα νεκρικά άγγεία τής Ν. Ήταλίας, οι όποιες προκαταλαμβάνουν τά πορίσματα τής πιο πρόσφατης έρευνας στον τομέα αυτό.¹¹ Μολονότι αυτό τό έργο ξαναδημοσιεύεται τό 1958 σε σύγχρονη έκδοση και μέ κριτικά σχόλια των Meuli και K. Schefold, συνεχίζει να άγνοείται, στην πράξη, από τούς κλασικούς άρχαιολόγους. Γιατί άραγε να συμβαίνει αυτό;

Ή άπάντηση μπορεί, νομίζω, να βρεθεί, αν ανατρέξουμε στον Otto Jahn, τόν συγγραφέα του πρωτοποριακού καταλόγου άγγείων του Μονάχου και σύγχρονό του Μπαχόφεν. Σε διάκριση προς τόν Μπαχόφεν, ό Jahn ήταν όπαδός τής θετικιστικής φιλοσοφίας του Αύγουστου Κόντ,¹² ή όποία τότε σάρωνε τήν ευρωπαϊκή διάνοηση. Ό γαλλικός φιλοσοφικός θετικισμός, που έπιθυμούσε να περιορίσει τήν επιστημονική φιλοδοξία και ζήτηση στο θετικό, τό δοσμένο, τό πραγματικό - μέ άλλα λόγια στα «γεγονότα» - διακήρυσε όλα τά μεταφυσικά προβλήματα ως θεωρητικώς άδύνατα και έπομένως χωρίς αξία. Κάθε πρόβλημα, του όποιου ή άπάντηση δεν είναι δυνατό να έπαληθευτεί μέ τήν άμεση παρατήρηση, ονομάζεται «ψευδοπρόβλημα». Στόν τομέα τής έρευνας των ελληνικών άγγείων ψευδοπροβλήματα θεωρήθηκαν όλα τά έρω-

Άμφορέας από τό Vulci (άπό τή συλλογή του L. Bonaparte), περ. 530-20. Έργο του λεγόμενου «ζωγράφου του Άνόδοκίδη». Διονυσιακή σκηνή. (Πουλήθηκε πρόσφατα αντί 160.000 λιρών στερ. στή δημοπρασία του οίκου Κρίστι).

8. Για τή μορφή αυτή δές A. Momigliani, *Terzo Contributo alla Storia degli studi Classici e del Mondo Antico* (1966) II, 780.

9. Δές *Athenian Black Figured Vases* (Λονδίνο 1974) 54.

10. Th. Panofka, *Die griechischen Eigennamen mit kalός in Zusammenhang mit dem Bilderschmuck auf bemalten Gefässen* (Βερολίνο 1850). Έναν πίνακα των δημοσιευμένων γραφών του Panofka δίνει ό Beazley, *ARV*², 1989 έξ.

11. Έντελώς πρόσφατα: M. Schmidt — A.D. Trendall — A. Cambitoglou, *Eine Gruppe apulischer Grabvasen in Basel* (Mainz 1976)· H.R.W. Smith, *Funerary Symbolism in Apulian Vase — Painting* (Berkeley 1972).

12. Καλή περιγραφή και βιβλιογραφία: P. Arbousse-Bastide, *Auguste Comte* (Παρίσι 1968).

Καλυκωτός κρατήρας που περιστάνει τον Ύπνο και το Θάνατο να αποσύρουν από τη μάχη τον νεκρό του Σαρπηδόνα, *Ίλιάδα*, 16, 666-75. Έργο του Εύφρο-νιου (περ. 515). Αγοράστηκε πρόσφατα από το Μητροπολιτικό Μουσείο της Ν. Υόρκης αντί 1 εκατομ. δολαρίων που ήταν ως το 1973 το μεγαλύτερο ποσό που καταβλήθηκε για άγγειο.

13. Δές S. Birch, *History of Ancient Painted Pottery* (Λονδίνο 1858, 1873²). Για τη νεότερη έκδοσή αυτής της έννοιας στην κλασική αρχαιολογία δές U. Hausmann, *Allgemeine Grundlagen der Archäologie* (Μόναχο 1969) 173 έξ.

14. Jean Baptiste de Monet de Lamarck (1774-1829), *Philosophie zoologique* (1809, γερμ. έκδοση 1876) *Histoire materielle des animaux sans vertèbres* (Παρίσι 1815-22), με μία σαφή έκθεση του «λαμαρκιανισμού» στον Πρόλογο. Ο Νεο-λαμαρκιανισμός - και στον τομέα της κλασικής αρχαιολογίας - πρόσθεσε την διασπορά (diffusion) χαρακτηριστικών που προσκτήθηκαν με την προσαρμογή προς το (οικολογικό ή κοινωνικό) περιβάλλον.

15. «Αίγυπτιακές καταβολές»: λ.χ. τά γραφτά, σε διάφορα περιодικά, του F.W. Freiherr von Bissing· «ανατολικές καταβολές»: λ.χ. F. Poulsen, *Der Orient und die frugriechische Kunst* (1912). Ο R.M. Cook, δπ.π. 314, αναφέρεται στην «ευφύεστατη κατάχρηση ανατολικών παραλλήλων» του Poulsen.

16. Πρβ. A. Salzmann, *Nécropole de Camiros* (Παρίσι 1875), ένα επιτόλαιο έργο. Τά κατάλοιπα της συλλογής Salzmann και Biolotti πουλήθηκαν σε δημοπρασία.

17. Για τον Cesnola και το ρόλο των κλαστογραφιών της συλλογής του δές Vayson de Pradenne, *Les faux en archéologie* (Παρίσι 1930), που μου σύστησε ο Α. Schnapp.

18. Γερμανική μετάφραση των S. Heintz και P. von Haselberg (: *Theorie der feinen Leute: eine ökonomische Untersuchung der Institutionen* 1971).

τήματα ως προς τό νόημα και τή σημασία των άγγείων. Ο Otto Jahn, γνήσιος όπαδός του Κόντ, αποκήρυξε αυτό που θεώρησε ως άθμελίωτη θεωρία, και ειδικότερα τήν συμβολική έρμηνεία του προς μελέτη άντικειμένου του. Στο δικό του έργο περιορίστηκε κυρίως στή συστηματική κατάταξη του ύλικού κατά σχήμα, χρονολογία, και εργαστήριο. Θά έλεγε κανείς ότι έπρόκειτο για τόν ιδεώδη συγγραφέα του τέλειου τεύχους του *Corpus Vasorum!* Και ο Jahn δέν ήταν ή εξαίρεση: στήν Άγγλία, όπως και στή Γαλλία, ή αναζήτηση του νοήματος στήν τέχνη έπαψε ξαφνικά νά άποτελεί άξιοσέβαστο στόχο της επιστήμης· ή «άντικειμενικότητα» και ή «έπιστημονική προσέγγιση» ήταν τά είδωλα της εποχής.

Λίγο ύστερα από τά μέσα του 19ου αιώνα βλέπουμε τήν ανανέωση του θεωρητικού ενδιαφέροντος στους κύκλους των κατά τά άλλα θετικιστικά προσανατολισμένων αρχαιολόγων που άσχολούνται με τά έλληνικά άγγεια. Τό βραχύβιο αυτό ενδιαφέρον παίρνει μία πολύ ειδική μορφή: είναι ή προσπάθεια για άνίχνευση «άρχων» ή «καταβολών» (origins). Η επίδραση του Δαρβίνου (ή *Katagowή των ειδών* (*Origin of Species*), τό όποιο κυκλοφόρησε τό 1859) άρχισε νά γίνεται αισθητή στις κλασικές σπουδές, και ή άνίχνευση της εξέλιξης της τεχνοτροπίας άπέτέλεσε τώρα μία καθόλα σεβαστή προσέγγιση της έλληνικής κεραμικής.¹³

Άλλοι ειδικοί μελετητές της άγγειογραφίας προσανατολίστηκαν προς τή θεωρία της διασποράς (diffusionism) του Lamarck,¹⁴ ή όποία μεταφευμένη στο χώρο της αρχαιολογίας έσήμαινε τήν άνεύρεση και άπομόνωση ενός θέματος και τήν παρακολούθηση της ύποτιθέμενης διάδοσής του σε διάφορους πολιτισμούς. Στις άρχές του αιώνα μας, ύπήρχε ή τάση - καθόλου του συρμού πλέον - νά αναζητούνται τά έλληνικά διακοσμητικά μοτίβα στήν τέχνη της Αιγύπτου ή της Μέσης Άνατολής (ο γερμανός Von Bissing και ο δανός F. Poulsen ήταν οι δύο κύριοι όπαδοί της κατεύθυνσης αυτής που πήρε τό επιστημονικό ενδιαφέρον).¹⁵

Για νά ξαναγυρίσουμε στους συλλέκτες: Τό έτος 1859 ο Α. Biolotti και ο Α. Salzmann, πρόξενοι άντίστοιχα της Βρετανίας και της Γαλλίας στή Ρόδο, έπωφελήθηκαν

άπό τά άρχαία νεκροταφεία της νήσου με τήν ενθάρρυνση του αρχαιολόγου C.T. Newton. Και, σαν καλοί πατριώτες, πουλήσαν τά άγγεια τους - κυρίως στο Βρετανικό Μουσείο και στο Λούβρο.¹⁶ Ο άκαταπόνητος Ιταλός στρατηγός Luigi Palma di Cesnola ρήμαξε άρχαία νεκροταφεία κάθε εποχής στήν Κύπρο, στις άρχές της δεκαετίας του 1870, και τή λεία τήν έμπλούτισε με έξυπνες άπομιμήσεις.¹⁷ Φρόντισε για τή δημοσίευση της συλλογής του (σε ένα έξάτομο άτλαντα) και μετά τήν πούλησε στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, του όποίου είχε στο μεταξύ αναλάβει τή διεύθυνση ο ίδιος. Οι άποστολές του Σλήμαν στήν Τροία στή δεκαετία του 1870 και ή επακόλουθη πώληση ενός αξιόλογου μέρους της συλλογής του στο Μουσείο του Βερολίνου είναι ίσως προτιμότερο νά κοιταχθούν από τήν άποψη του χρηματικού κέρδους που άπέφεραν στον πωλητή παρά υπό τό παραδοσιακά ρομαντικό φως.

Για νά μήν δημιουργήσω τήν εντύπωση ότι τό επιστημονικό ενδιαφέρον για τά έλληνικά άγγεια μέσα στον 19ο αιώνα ύπαγορευόταν έξολοκλήρου από τό έμπορικό ενδιαφέρον από τή μία και από ένα παραπλανητικό φιλοσοφικό ρεύμα τότε του συρμού από τήν άλλη, σπεύδω νά προσθέσω ότι πρέπει νά συνυπολογιστούν και άλλα κίνητρα και ενδιαφέροντα. Τά σημαντικότερα ανάμεσά τους ήταν ίσως ή έπιθυμία νά κολακευτεί τό προσωπικό και τό έθνικό γόητρο - τό προσωπικό αναλύεται λαμπρά από τον άξεπέραστο Thorstein Veblen στο έργο του *The Theory of the Leisure Class*, 1925,¹⁸ τό έθνικό από τον Κάρολ Μάρξ και τον Βάλτερ Μπένγιαμιν. Είναι ή περίοδος του έθνικισμού στο άποκορύφωμά της, και συνάμα ή περίοδος που κατασκευάζει τά μεγάλα θέατρα, τις επιβλητικές όπερες και τά λαμπρά μουσεία.

Καθώς ή άξία και του μεγαλύτερου άκόμη και πλουσιότερου μουσείου ύπολογίζεται με βάση τό μεγαλύτερο άριστούργημα που διαθέτει (κατά κανόνα τό κριτήριο αυτής της άποτίμησης καθορίζεται κάθε φορά από τους «ειδικούς» του ίδιου του μουσείου), στις έπομενες δεκαετίες τά μείζονα δημοσιεύματα στον τομέα της έλληνικής κεραμικής προέρχονται από τή γραφίδα έφόρων μουσειών (curators): δές τις έπιστημονικές δημο-

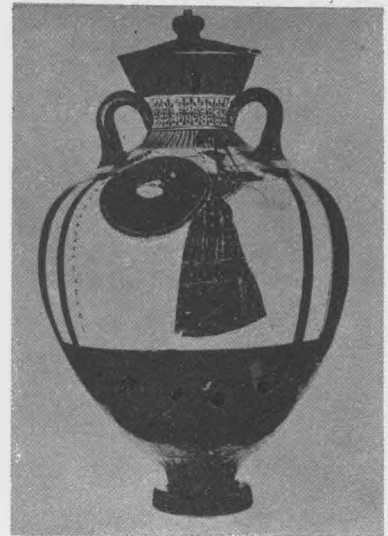
σιεύσεις αγγείων του L. Stephani (St. Petersburg), F. Poulsen (Copenhagen), J. Sieveking (Μόναχο), E. Pottier (Παρίσι), A. Furtwängler (Βερολίνο) ακολουθούν της G.M. A. Richter (New York), και των Caskey-Beazley (Boston). Αυτή ή παράδοση μνημειωδών και αντιπροσωπευτικών καταλόγων για τὰ αγγεία των μουσείων (έξαιτίας της οποίας κάποτε ή χλιδή της δημοσίευσης μετατοπίζεται σε σχετική σημασία τὸ «chef d'oeuvre») επιβιώνει και στη σημερινή εποχή στη σειρά των καταλόγων του *Corpus Vasorum Antiquorum* πού εκδίδεται με τή συνδρομή της U.A.I.

Στὸ κατώφλι τοῦ 20οῦ αἰώνα εγκαινιάζεται ἀκόμη ή στενή συνεργασία ἀνάμεσα στὸν ἔμπορο τέχνης και στὸν ἰδιώτη συλλογέα, στὸ κοινό, στὸ μουσεῖο και στὸν ἀρχαιολόγο: μιά φυσιολογική συνύπαρξη θὰ ἔλεγε κανείς, πού ἔχει ἀποδείξει τὴν ἀναμφισβήτητη χρησιμότητά της γιὰ ὄλους τοὺς συμβαλλομένους. Δέν ἔχω παρά νὰ ἀναφερθῶ στὴν δημοσίευση ἀπὸ τὸν Φουρτβένγκλερ τῶν συλλογῶν *Somzée* και *Sabouloff* σέ πολυτελέστατους καταλόγους πού κυκλοφόρησαν ἰδιωτικά, μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση αὐτῶν τῶν συλλογῶν (με δημοσία πώληση ή πρώτη και με ἰδιωτική ή δεύτερη, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους πρὸς τὸ Μουσεῖο τοῦ Βερολίνου, τὸ ὁποῖο διηύθυνε ὁ Furtwängler), γιὰ νὰ δώσω ἕνα πρῶμο παραδειγμα τῶν πλεονεκτημάτων πού ἐξασφάλιζε ή καθιέρωση αὐτῆς τῆς πρακτικῆς.

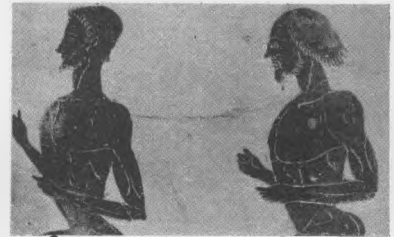
Ἡ μανία νὰ ἀποδοθεῖ τὸ κάθε αγγεῖο σέ συγκεκριμένο ζωγράφο, τὴν ὁποία θίξαμε παραπάνω, εἶναι και αὐτὴ παιδί τοῦ 19ου αἰώνα, και μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι εγκαινιάστηκε ἀπὸ τοὺς Hartwig, Klein, Hauser¹⁹ και ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν Φουρτβένγκλερ.²⁰ Στὸ ἔργο του *Die griechische Meisterschalen* (1893) ὁ Χάρτβικ ἐπιχείρησε νὰ βρεῖ ἀποδόσεις γιὰ τίς σημαντικότερες ἀρχαῖκές φιάλες πού ἦταν γνωστές τὴν ἐποχή του. Ὁ Κλάιν εἶχε ἤδη συγγράψει τὴ μονογραφία του γιὰ τὸν Εὐφρόνιο (1886), και ἔτσι ἀναδύθηκαν σύντομα ἀπὸ τὴν ἀφάνεια τὰ τρία «Ε» τῆς ἀττικῆς ἐρυθρόμορφης αγγειογραφίας (Εὐφρόνιος, Εὐθυμιάδης, Ἐπίκτητος), γιὰ νὰ τοὺς ἀκολουθήσουν οἱ ἀντίστοιχοι «masters» τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ (Ἐξηκίας, Ἄμασις, Νικοσθένης), κατὰ τὸ πρότυπο τῶν «masters» τῆς ἰταλικῆς, ὀλ-

λανδικῆς και φλαμανδικῆς ζωγραφικῆς. Ὁ τελευταῖος μάλιστα τῆς τριάδας τῶν τεχνιτῶν τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ ὀφείλει τὴν προβολή του λιγότερο στὴν ποιότητα τοῦ σχεδίου και περισσότερο στὸ γεγονός ὅτι ὁ αγγειοπλάστης Νικοσθένης – ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὀνομάστηκε και ὁ αγγειογράφος – εἶχε τὸ πάθος νὰ ὑπογράψει τὸ ὄνομά του πάνω στὰ αγγεία του.²¹ Αὐτὸ, σέ μιά ἐποχή πού ἐκτιμοῦσε τὸ «oeuvre d'art signé» (ὑπογραμμένο ἔργο τέχνης) πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τὸ ἀνυπόγραφο ἔργο, ἔχει ὀλοφάνερη σημασία. Τέλος, θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Φουρτβένγκλερ ἦταν αὐτὸς πού ἀπὸ τὴ θέση τοῦ διευθυντῆ τοῦ Μουσείου τῆς Antikensammlung τοῦ Βερολίνου χρησιμοποίησε πρῶτος κατ' ἐπέκταση τὴν ἔννοια τοῦ «ἀριστουργήματος» (*Meisterwerk*) – πού ἀρχικά κάλυπτε μόνο τὰ ἔργα τῆς γλυπτικῆς πού ξεχώριζαν (*opera nobilia*) – γιὰ νὰ χαρακτηρίσει και ὀρισμένα αγγεία. Ὁ λόγος εἶναι εὐνόητος: ή καλή ἀρχαία γλυπτική εἶχε γίνε πιά σπάνια στὴ στροφή τοῦ αἰῶνα μας· καλὰ ὁμως αγγεία ἐξακολουθοῦσαν νὰ βρίσκονται ἀκόμη σέ ἀφθονία και ἀποτελέσαν τώρα τὸν κύριο ὄγκο τῶν νέων ἀποκτημάτων τῶν μουσείων.

Ἡ μανία τῆς ἀπόδοσης αγγείων συνεχίστηκε και στὰ ἐπόμενα χρόνια, γιὰ νὰ ἀποκορυφωθεῖ με τοὺς περιφημοὺς πίνακες (*lists*) ἔργων τοῦ Μπίτλεϋ. Ὁ Sir John Beazley (1885 - 1970), μπορεί νὰ πει κανείς, χαρτογράφησε τὸ πεδίο δράσης τῶν ἑλλήνων αγγειοπλαστῶν και αγγειογράφων. Ἄν και ἔχτισε κι αὐτὸς πάνω στὰ θεμέλια πού εἶχε καταθέσει ἤδη ὁ Adolf Furtwängler – τὴν ὀφειλή του δέν δίσταζε νὰ ἀναγνωρίσει και ὁ ἴδιος – ἀπέδωσε περισσότερα ἀπὸ 30.000 αγγεία σέ σύγκριση με μιά πενηνταριά μόνο τοῦ Furtwängler (ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόλις τὸ ἕνα τρίτο ἔχει στὸ μεταξὺ ἀποδειχθεῖ σωστό). Οἱ πίνακες τοῦ Μπίτλεϋ ἔν περιλαμβάνουν ὄχι λιγότερους ἀπὸ 200 ζωγράφους τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ και σχεδόν ἄλλους τόσους τοῦ ἐρυθρόμορφου. Τὸ ταλέντο πού στὴν περίπτωσή τοῦ Μπίτλεϋ ἔκαμε δυνατὴ τὴν ἀπόδοση ἑνὸς συγκεκριμένου αγγείου σέ ἕναν εἰδικὰ ζωγράφο ἔχει παραβληθεῖ ὄχι χωρὶς λόγο με ἐκεῖνο τοῦ γραφολόγου· πρέπει ὀστόσο νὰ εἰπωθεῖ με ἄκρο σεβασμὸ ἀπέναντι στὸν Μπίτλεϋ ὅτι οἱ πίνακες, τὰ δι-

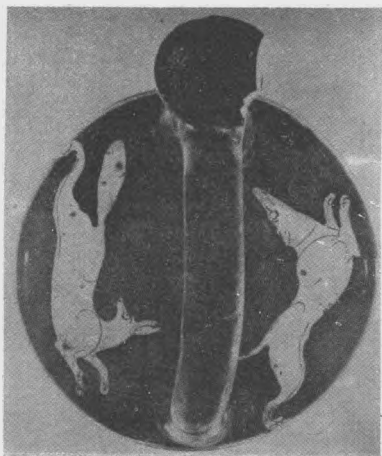
Παναθηναϊκὸς ἀμφορέας ἀπὸ τὸ *Vulci* (ἀπὸ τὴ συλλογή τοῦ L. Bonaparte), περ. 480-70. Ἔργο τοῦ λεγόμενου «ζωγράφου τοῦ Βερολίνου». J. Beazley: «ὁ πρωιμότερος ἀπὸ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ ζωγράφου τοῦ Βερολίνου».

19. Γιὰ τίς μορφές αὐτές δές τὴ ζωορή περιγραφή πού δίνει ὁ Ludwig Curtius στὸ *Deutsche und antike Welt* (Stuttgart 1950), στὸν πίνακα ὀνομάτων.

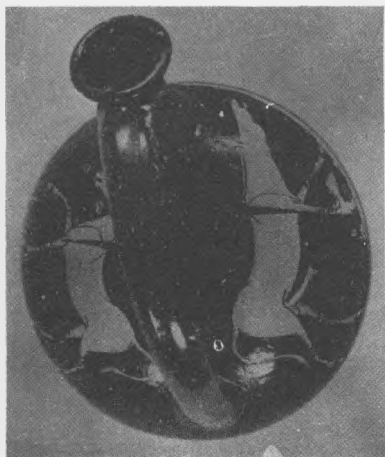
20. Ὁπ.π.

21. Πρὸβ. Beazley *ABV* 216 ἔξ. (Νικοσθένης, αγγειοπλάστης).

Ἄσκος. Σκύλος καταδιώκει ἀλεπού.
(Ἐνα ζῶο καταδιώκει τόν φυσικό του
ἐχθρό, χωρίς ποτέ νά τόν φτάνει).

Ἄσκος. Ἄρσενικός ὄνος καταδιώκει τό
ταίρι του. (Ἐρωτική καταδίωξη ζώων).

22. Select Exhibition of Sir John and Lady Beazley's Gifts to the Ashmolean Museum (Oxford 1967).

23. Δέξ M. Robertson, «Beazley and After», *Münchner Jahrbuch der Bildenden Kunst* 27 (1976), 29 ἔξ. εἰκ. 1-17: ἐπίσης τό πρόγραμμα τοῦ συμποσίου «Vasenforschung nach Beazley» 24-26 Noe. 1978 στό πανεπιστήμιο τοῦ Tübingen: *Mitteilungen des Deutschen Archäologenverbandes* 9. 2 (1978) 19 ἔξ.

βλία, οἱ κατάλογοι καί τά ἄρθρα πού ἀφιέρωσε γιά τόν καθένα ἀπό αὐτούς τούς ζωγράφους ἔχουν διαμορφώσει ὀριστικά τό πλαίσιο χωρίς τό ὅποιο θά ἀπέβαινε μάταιη ὁποιαδήποτε προσπάθεια μελέτης τῆς ἐλληνικῆς εἰκονογραφίας. Ἀκόμη, ὁ Μπίτςλεϋ ἤξερε πολύ περισσότερα ἀπό ἐκεῖνα πού τόν ἐνδιέφερε νά θίξει στό γραφτά του. Πίσω ἀπό τίς στεγνές θεματικές ἐπιγραφές καί τά μυθολογικά εὑρετήρια (Indices) τῶν *ABV* (: *Attic Black Figure Vase-Painters*, Oxford 1956, ²1963) καί *ARV* (: *Attic Red-Figure Vase-Painters*, Oxford 1963) βρίσκεται κρυμμένη μιά βαθιά καί ἴσως ἀξέπεραστη ἀκόμη γνώση τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, τῆς ἱστορίας καί τῆς θρησκείας. Αὐτά τά θέματα, ὡστόσο, δέν συνέπιπταν μέ τά στενά ἐπαγγελματικά του ἐνδιαφέροντα, καί ὑπῆρχε πράγματι ἐλάχιστη πνευματική ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στόν Μπίτςλεϋ καί σέ συγχρόνους του σάν τόν F. M. Cornford, τόν Sir James Frazer, ἤ τήν Jane Harrison. Ὁ Μπίτςλεϋ – συνειδητά ἤ ἀσυνείδητα, ἀδιάφορο – ἐξέφραζε τή φιλοσοφία ἐνός λόρδου Ράσσελ ἢ ἐνός Βικενστάιν, πού καί οἱ δύο ἦταν ἀκόμη δραστήριοι στήν Ὁξφόρδη. Ὁ «λογικός ἀτομισμός» τοῦ Ράσσελ – πού ἐπιμένει ὅτι μόνον τά ἐξατομικευμένα καί παρατηρήσιμα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ἐνδιαφέρουν καί ἀξίζει νά καταγράφονται – ἀποτελεῖ κατά κάποιο τρόπο τή φιλοσοφική ὑπόδομή πού προϋποθέτουν οἱ τόμοι τοῦ Μπίτςλεϋ μέ τίς ἀποδόσεις ζωγράφων.

Ἐχομε ὑποδείξει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς μελέτης τῆς ἐλληνικῆς ἀγγειογραφίας, ἀπό τά πρῶτα βήματά της, ἔχει συνδεθεῖ μέ τήν ἐμπορία τῶν ἀγγείων. Ποιόν ἄραγε ρόλο εἶναι δυνατό νά ἔπαιξε ὁ Μπίτςλεϋ ἐν προκειμένῳ; Κανένας ἀσφαλῶς ἀπό ἐκεῖνους πού εὐτύχησαν νά τόν γνωρίζουν προσωπικά δέν θά θελήσει νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ὁ Μπίτςλεϋ ἀποκόμισε ὁποιοδήποτε οικονομικό ὄφελος ἀπό τήν διακίνηση τῶν ἀγγείων. Δέν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὡς πρός τήν προσωπική του ἀκεραιότητα· τό σπιτικό του δέν παρουσίαζε τό παραμικρό ἴχνος ἐκζητήσης – γιά νά μὴν τό χαρακτηρίσουμε ἐντελῶς ἀσκητικό –, καί ἡ ἰδιωτική του συλλογή ἀρχαιοτήτων²² δέν περιλαμβάνει οὔτε ἓνα κομμάτι μεγάλης ἐμπορικής ἀξίας. Κι ὡστόσο ἡ ἐπίδραση τοῦ Μπίτςλεϋ πάνω στήν ἀγορά κλασικῶν ἀρχαιοτήτων, ὅσο ζοῦσε,

ἦταν βαθύτατη, σέ μιά ἀγορά πού, πρέπει νά τονιστεῖ, εὐθυνόταν τίς δεκαετίες μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο γιά τήν ἐξοδο ἐλληνικῶν ἀγγείων ἀπό τίς χῶρες τῆς καταγωγῆς τους σέ ἀριθμούς πού συγκρίνονται μόνον μέ ἐκεῖνους τῶν ἡμερῶν τοῦ Λυσιέν Μποναπάρτε. Κανένα ἀγγεῖο δέν ἦρθε στό φῶς μυστικά, τοῦ ὁποίου νά μὴν ἔλαβε ὁ Μπίτςλεϋ φωτογραφίες γιά τήν ἀπόδοση καί εἶναι γεγονός ὅτι τόν καιρό τοῦ Μπίτςλεϋ ἀγγεῖο χωρίς ἀπόδοση ἀπό τόν ἴδιο ἦταν, στήν πράξη, ἀδύνατο νά πωληθεῖ: δέξ τούς ποικίλους καταλόγους δημοπρατουμένων ἀρχαιοτήτων τῆς ἐποχῆς.

Ἀπό τόν θάνατο τοῦ Μπίτςλεϋ καί δῶθε, ἐξακολουθεῖ νά κυριαρχεῖ ὁ νεοθετικισμός στήν ἀγγλική ἀρχαιολογία, καί εἰδικότερα στή μελέτη τῆς ἀγγειογραφίας. Οἱ μαθητές καί οἱ φοιτητές τοῦ Μπίτςλεϋ, μολονότι ἀρχίζουν νά ἀναθεωροῦν μερικές ἀπό τίς ἀποδόσεις του, ἔχουν γενικά μείνει μέσα στό θεωρητικό πλαίσιο τοῦ δασκάλου τους.²³

Τό ἱστορικό πού ἔθεσα ὑπόψη σας σ' αὐτή τή σύντομη ἐπισκόπηση, ἐξηγεῖ, νομίζω, τά δύο ἱστορικά φαινόμενα πού περιέγραψα στήν ἀρχή: τήν αἰφνίδια ἀπομάκρυνση ἀπό τήν ἀναζήτησή νοήματος γύρω στό μέσα τῆς περασμένης ἑκατονταετίας, καί (σέ ἄμεση συνέχεια μ' αὐτήν) τήν κυριαρχία τῆς ἐνασχόλησης μέ ἀποδόσεις σέ ζωγράφους μέσα στόν δικό μας αἰῶνα. Ὅσο γιά τήν τρέχουσα κατάσταση: ἡ ἀναζήτησή τοῦ νοήματος δέν θεωρεῖται ἐπιωφελέης – μέ τή διπλή σημασία τῆς λέξης. Ἐνας ἐπιστήμονας πρέπει νά «παράγει» βιβλία ὀλόκληρα πινάκων (*lists*), εὑρετήρια καί καταλόγους, παρὰ νά δημοσιεύσει καί ἓνα ἔστω ἄρθρο ἐρμηνευτικό. Ἀκόμη: ἡ ὀλοένα καί περισσότερο ἐξειδικευόμενη παιδεία πού εὐνοεῖται στό πανεπιστήμιά μας εἶναι ἐχθρική πρός τήν ἔρευνα σέ βάθος τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ γιατί ἡ τελευταία ἐξυπακούει τή διεπιστημονική προσέγγιση, ἐνῶ σήμερα πέραση ἔχουν οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες καί ὄχι ὅσοι κινοῦνται ἀνάμεσα σέ περισσότερες ἀπό μία περιοχές.

Τό δηλωμένο θέμα αὐτῆς τῆς ὀμιλίας εἶναι ἡ ἀνθρωπολογική μελέτη τῆς ἐλληνικῆς ἀγγειογραφίας. Ἄς συνεχίσω, λοιπόν, μέ τόν ὀρισμό τῆς ἀνθρωπολογίας ὅπως τήν καταλαβαίνω ἐγώ, γιά νά προτείνω

στή συνέχεια πώς μπορεί να εφαρμοστεί από τη μελλοντική έρευνα στο χώρο της άγγειογραφίας.

Ο πιο χρήσιμος ορισμός της «άνθρωπολογίας» που πρόρεσα ως τώρα να βρω – ή να πω: εκείνος που ταίριασε καλύτερα με την ιδιοσυγκρασία μου; – οφείλεται στον Κλώντ Λεβί-Στρως ό οποίος τον πρόβαλε πριν από δεκαπέντε χρόνια χρησιμοποιώντας στον πρόλογο του βιβλίου του *Structural Anthropology*²⁴ ένα παράθεμα από τον Tylor. Ο ορισμός αυτός είναι ευρύτατος: «*άνθρωπολογία είναι ή μελέτη του παλιού και του σύγχρονου ανθρώπου από κάθε άποψη, την φυσική, τη γλωσσική, την πολιτιστική, τη συνειδητή και την άσυνειδητή*».

Η θεώρηση αυτή της ανθρωπολογίας πλησιάζει πολύ την θεώρηση του πολιτισμού που δέχεται ό Bronislaw Malinowski (1884 - 1942), τό έργο του οποίου θαυμάζω ιδιαίτερα. «*Ο πολιτισμός (culture), έγραψε ό Μαλινόφσκι, είναι ένα άκέραιο σύνολο, που περιλαμβάνει σύνεργα και καταναλωτικά αγαθά, καταστατικούς χάρτες για τούς ποικίλους κοινωνικούς σχηματισμούς, άκμή, ανθρώπινες ιδέες και έπιτηδεύματα, δοξασίες και έθιμα*».²⁵ Καί άλλου (στήν εισαγωγή του κλασικού έργου του: *The Argonauts of Western Pacific*) γράφει: «*κάθε ανθρωπολογική έρευνα οφείλει να στηρίζεται πάνω στή σχολαστική μελέτη συγκεκριμένων κοινωνιών και των θεσμών τους – συμπεριλαμβανομένων και των άμοιβαίων σχέσεων θεσμών και εθίμων, δοξασιών και τεχνολογίας*».²⁶ Τήν ανθρωπολογία ως μελέτη του πολιτισμού τήν θεωρεί ως τήν περιεκτικότερη από τίς επιστήμες του ανθρώπου και ίσοδύναμη προς μία ούμανιστική θεωρία του πολιτισμού. Τό πρόγραμμα είναι πράγματι ευρύτατο, γιατί συνεπάγεται μία προσέγγιση που δέν μπορεί παρά να είναι *ολική* (holist) και *συνθετική*, και άρα διεπιστημονική. Πρόκειται άκριβώς για τό αντίθετο του θετικισμού.

«*Ουτοπία*»; Ίσως. Άλλά τό προσόν, για μένα, μιάς τέτοιας προσέγγισης είναι φανερό: συνίσταται, ούτε λίγο ούτε πολύ, στήν έλπίδα να γεφυρωθεί τό χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στή ζωή ενός ανθρώπου από τή μία μεριά, και στήν επιστημονική του δραστηριότητα από τήν άλλη. Ως ειδικός μελετητής της άγγειογραφίας με τή στενότερη σημασία του όρου (δηλαδή:

άφοσιωμένος στή μελέτη των έλληνικών άγγείων καθεαυτά, σύμφωνα με τήν ψευδο-επιστημονική μεθοδολογία που εκτιμάται ιδιαίτερα σήμερα) υποχρεώνομαι καθημερινά να παραιτούμαι από τά ταλέντα μου: τήν διαίσθηση δηλαδή και τήν φαντασία μου. Διατρέχω τόν κίνδυνο να μεταβληθώ σε μία εξαιρετικά εξειδικευμένη δελτιοθήκη παραφορτωμένη με τά αισθητικά χαλάσματα ενός παλιού πολιτισμού. Αντίθετα, εφαρμόζοντας τή συνολική προσέγγιση (δηλαδή: αφιερώνοντας τίς προσπάθειές μου στήν κατανόηση της πολύπλοκης άρχαίας κοινωνίας στο σύνολό της) μπορώ να θέσω στήν υπηρεσία ενός συγκεκριμένου επιστημονικού προβλήματος δλόκληρο τό φάσμα των ειδικών ικανοτήτων και των ενδιαφερόντων μου. Για να χρησιμοποιήσω τά λόγια του Fritz Perls, του πατέρα της Gestalt Psychology: «*Η έπιμεριστική θεώρηση (particularism) είναι για τήν ολική θεώρηση (holism) ό,τι και οι φακίδες πάνω στο δέρμα σε σύγκριση με τήν τέλεια ήλιοσημένη επιδερμίδα*».²⁷

Η σύλληψη αυτής της ανθρωπολογίας από τον Λεβί-Στρως είναι, σε τελευταία ανάλυση, πολύ έλκυστικότερη γιατί λαμβάνει ύποψη δλόκληρο τό φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπου συμπεριλαμβάνεται και ή δραστηριότητα του άσυνειδητου και ή άσυνειδητη φύση των συλλογικών φαινομένων. Η λογοτεχνία τείνει να άποκτήσει τό χαρακτήρα συνειδητής δημιουργίας· με τίς εικόνες όμως της άγγειογραφίας τό πράγμα διαφέρει: τό βαθύτερο «*νόημα*», κρυπτογραφημένο, δρίσκεται «*κάτω από τό κατώφλι της συνείδησης*» (subliminal) και περιμένει τήν «*άποκρυπτογράφηση*» του μέσα στα ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενά του. Έτσι κοιταγμένη, ή μελέτη της εικονογραφίας άποκαλύπτει τίς όμοιότητες της με τή μελέτη της γλώσσας και του μύθου, και, κατά συνέπεια, ή προσέγγιση του Λεβί-Στρως, καθώς λαμβάνει σοβαρότερα ύποψη τό άλογο παρά τό συνειδητό αίτιο, ύπόσχεται πλούσια σοδειά μελετών που πάνε σε βάθος.

Άξιοποιημένη από τή μελλοντική έρευνα στο πεδίο της ελληνικής άγγειογραφίας ή άποψη της ανθρωπολογίας που προβάλλεται εδώ όδηγει αναπόδραστα στή μελέτη των συμβολικών μορφών, με άλλα λόγια σ'έκείνη τή φάση της ιστορίας της κεραμογραφικής

Άσκος. Σάτυρος παίζει με ταύρο. (Ο άνθρωπος-ζώο σε επαφή – εδώ – με ένα ζώο).

24. C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale* (Παρίσι 1958), μτφρ. από τούς C. Jacobsen και B.E. Schoepf ως *Structural Anthropology* (Harmondsworth 1968) 18.

25. B. Malinowski, *A Scientific Theory of Culture* (U. of North Carolina 1944) 36.

26. Ίδ. *The Argonauts de Wistern Pacific*, with a Preface by Sir James Frazer (Ney York 1922, 1961) 23.

έρευνας όπου διακόπηκε τό νήμα κατά τά μέσα τής περασμένης εκατονταετίας. Ο Μπαχόφεν άποκτά για άλλη μία φορά ενδιαφέρον²⁸, όπως και ο Usener²⁹ και ο Cassirer.³⁰ Μέ τόν Λεβί-Στρως (στήν ουσία, ήδη μέ τή σχολή του Warburg) ή συμβολική άνθρωπολογία επιστρέφει στήν πρώτη γραμμή του επιστημονικού ενδιαφέροντος.

Η συμβολική άνθρωπολογία³¹ βλέπει τά στοιχεία του νοήματος – στήν περίπτωσή μας τίς παραστάσεις ή τό θεματικό ρεπερτόριο – ως ένα λειτουργικό σύστημα που μπορεί νά μελετηθεί σωστά μόνο μέ context του τό σύνολο. Από τή στιγμή που θά δεχτούμε τήν έννοια του συστήματος ως πρωταρχικής σημασίας άξίωμα³² (και οι άρχαίοι "Έλληνες ήταν πεπεισμένοι γι' αυτό: βλ. τό 5ο βιβλίο τής πλατωνικής Πολιτείας), τό περιεχόμενο τής έρευνας δέν μπορεί νά θεωρηθεί πλέον ότι εξαντλείται μέ τήν άπλή ταξινόμηση των έμπειρικών δεδομένων. Από τή στιγμή που ή «πραγματικότητα» που άποτυπώνεται πάνω στα έλληνικά άγγεια είναι συμβολική και συγκροτημένη «κοινωνικά», τό νά θεωρούμε τίς παραστάσεις αυτές ανεξάρτητες και άπομονωμένες από τήν πολιτιστική πραγματικότητα που τίς παρήγαγε κανεντά χωρίς νόημα και ενδιαφέρον.

Στήν αναζήτηση τοή «νοήματος» υπάρχουν πολλές κατευθύνσεις που θά μπορούσε νά ακολουθήσει ή προβαλλόμενη εδώ προσέγγιση στήν έλληνική άγγειογραφία. Μιά τέτοια κατεύθυνση, που έμένα προσωπικά πάντοτε μέ ενδιαφερε, μάς φέρνει στίς παραστάσεις ζώων. Τά ζώα πάνω στα άγγεια έχουν μελετηθεί στο παρελθόν προπάντων ως έξαρτήματα (attributa) τής μιάς ή τής άλλης θεότητας, άλλοτε πάλι έχουν παραμεριστεί ως άπλό στολίδι (ornamentum), είτε τέλος ως άδιάφορη διακοσμητική σύμβαση. Τό γεγονός είναι ότι μπορεί νά άποδειχτεί πώς ή εμφάνισή τους πάνω στα άγγεια συνιστά ένα καθόλου άπλό ταξινόμικό σύστημα, τό οποίο μέ τή σειρά του άποτελεί αναπόσπαστο τμήμα τής έλληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Οι κανόνες που διέπουν τή σχέση τής ανθρώπινης συμπεριφοράς άπέναντι σέ όρισμένες κατηγορίες ζώων είναι τυπικά όμολογοί προς τούς κανόνες που κατευθύνουν τήν ανθρώπινη συμπεριφορά άπέναντι στα (σύστοιχα προς τά ζώα αυτά)

άνθρώπινα πλάσματα. Η έλληνική φιλολογική παραγωγή από τόν Όμηρο και δώθε είναι γεμάτη από τέτοιες έξισώσεις άνθρώπων/ζώων. Ός προς τό δίδυμο θέμα τής «καταδίωξης και τής θυσίας» έχω δείξει σέ πρόσφατο άρθρο μου³³ ότι ή άγγειογραφία κατασκευάζει μία συστοιχία ανάμεσα στήν καταδίωξη που καταλήγει στή θυσία και στήν καταδίωξη που οδηγεί στήν έρωτική δλοκλήρωση· άλλου πάλι δείχνω ότι ή τυπική όμολογία³⁴ ανάμεσα στήν ανθρώπινη συμπεριφορά και στή συμπεριφορά των ζώων χρησιμοποιείται συχνά από τούς Έλληνες άγγειογράφους ως «παράδειγμα».

Ένας άλλος έλυστικός δρόμος που άνοίγεται στήν έρευνα έχει σχέση μέ τίς λεγόμενες «τελέτες τής μετάβασης» (rites de passage), ή σημασία των όποιων για τήν ιστορία τής έλληνικής κοινωνίας έχει καταδειχτεί έντελώς πρόσφατα από τόν Pierre Vidal-Naquet.³⁵ Η θεωρία (ύποστηριγμένη ένθερμα κάποτε από τόν Durkheim και αξιοποιημένη σέ ένα κλασικό πλέον βιβλίο ενός από τούς λαμπρότερους συνεργάτες του),³⁶ έχει σέ γενικές γραμμές ως έξης: ειδικές τελετές (οί λεγόμενες rites de passage) έξασφαλίζουν τό όμαλό πέραςμα από τή μία κοινωνική ή μεταφυσική κατηγορία στήν άλλη, όπως είναι οί γάμοι (άπό τήν παρθενία στή μητρότητα), ή οί μύσεις (άπό τήν παιδική στήν άνδρική ήλικία) ή κηδείες (άπό τόν κόσμο των ζωντανών στο βασίλειο των νεκρών προγόνων). Έφόσον τό περιεχόμενο όλων αυτών των μεταβάσεων είναι ουσιαστικά τό ίδιο: (θάνατος τής μιάς κατάστασης και άναγέννηση μιάς άλλης) μπορεί νά δείχτεί ότι τό τυπικό του γάμου, τής κηδείας και τής μύσης είναι για όλα «έσωτερικά» κοινό σέ πολλά σημεία. Τά σύμβολα ή οί παραστάσεις αυτών των τελετών επίσης βρίσκονται σέ στενή σχέση μεταξύ τους· στήν πραγματικότητα, συχνά είναι πανομοιότυπα: είκονογραφία θανάτου και άναγέννησης για μύσεις, είκονογραφία γάμου και μύσης για κηδείες, κ.ο.κ. Καί τούτο άκριβώς έξηγεί γιατί παριστάνεται πάνω σέ ρωμαϊκές σαρκοφάγους ό γάμος του Βάκχου και τής Άριάδνης.³⁷ Παρόμοιος συμβολισμός άπαντά συχνότατα και στήν έλληνική άγγειογραφία, και ή συνολική άποτίμηση τής σημασίας του παραμένει ένα από τά ζητούμενα τής έρευνας.

27. F. S. Perls, *Ego, Hunger and Aggression* (New York 1947, 1969).

28. J. J. Bachofen, *Gesammelte Werke*, μέ έπιμέλεια του Karl Meuli (Basel Stuttgart 1958), ιδιαίτερα τόμ. 4 και 7.

29. H. Usener, *Götternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung* (Λειψία 1896).

30. E. Cassirer, *Die Philosophie der Symbolischen Formen* (Hamburg 1925· Darmstadt 1953). Δές ιδιαίτερα τόν 2

Μία άλλη κατεύθυνση που έπίσης υπόσχεται πολλά συνεπάγεται την θεωρητική υποδομή της σημειολογίας. Ο Pierre Bourdieu³⁸ έχει πετύχει να δείξει ότι ο χώρος μέσα και όλογρα στο σπίτι του Βερβερίνου οργανώνεται συμβολικά με ένα σύστημα σημείων απίστευτα πλούσιο και πολύπλοκο. Η οργάνωση του χώρου, δείχνει ο Πιέρ Μπουρντιέ, συνιστά ένα δίχτυ συμβόλων. Η διαπίστωση συμφωνεί, όπως ανέφερα και παραπάνω, με τον αρχαίο ελληνικό τρόπο σκέψης, και κάτι ακόμη σημαντικό: παραπέμπει ευθέως στο «σημειωτικό σύστημα» που βρίσκουμε αποτυπωμένο στις παραστάσεις των ελληνικών αγγείων και που μοιάζει να είναι οργανωμένο με τον ίδιο, εν πολλοίς, τρόπο. Ο Jean-Louis Dugand και ο François Lissarague ασχολούνται τώρα μ' αυτή την πλευρά της αθηναϊκής αγγειογραφίας σε άρθρο τους για τον συμβολισμό της αίματηρης θυσίας.³⁹

Οι δυνατότητες ανθρωπολογικής έρευνας στο πεδίο της ελληνικής αγγειογραφίας είναι απείρως περισσότερες από αυτές που υποδείχνουν τα λιγοστά αυτά ένδεικτικά παραδείγματα: η πρόκληση όμως είναι μεγάλη: χωρίς την έξοχιστική μελέτη της ελληνικής θρησκείας, λογοτεχνίας, των εθίμων και της γλώσσας και, ακόμη, της ιστορίας, ή ανθρωπολογία της ελληνικής αγγειογραφίας (όπως τη φαντάζομαι) καθίσταται αδύνατη. Γιατί, αν ο Πιέρ Μπουρντιέ δεν κατείχε έναν πλούτο πληροφοριών για τη ζωή των Βερβερίνων, για τις τελετές, ακόμη και για τις παροιμιακές εκφράσεις τους, δε θα έφτανε ποτέ στην ανακάλυψη που αναφέραμε.

Μήπως τό μέγεθος του έργου θα έπρεπε να μάς αποκαρδιώνει; Δεν τό νομίζω και οι πρόσφατες επαφές μου με συναδέλφους στη Γαλλία και άλλου μέ οδηγούν προς την ίδια απάντηση: υπάρχουν βάσιμοι λόγοι να είναι κανείς αισιόδοξος. Συλλογικά προγράμματα εργασίας, όπως αυτό που προωθείται τώρα για την εικονογραφία της αθηναϊκής θυσίας στο Centre de recherches Comparées sur les sociétés Anciennes (10, Rue Monsieur le Prince, 75006 Paris) υποδεικνύουν έναν από τους δρόμους που οφείλει να ακολουθήσει ή έρευνα στο πεδίο της ελληνικής αγγειογραφίας μετά τό θάνατο του Μπίτλεϋ.

Οι ειδικοί που μελετούν αποκλειστικά την τεχντροπία (style) έχουν επιβληθεί στον τομέα της κλασικής τέχνης και αρχαιολογίας εδώ και πενήντα περίπου χρόνια, και έχουν καθιερώσει ως μόνο επισημονικό τον κώδικα που αυτοί θεωρούν κατάλληλο. Νομίζω ότι είναι καιρός να πάψουν να σφετερίζονται τό μονοπώλιο ακαδημαϊκού κύρους και γοήτρου, και να ανοιχτούν οι πόρτες και πάλι διάπλατα στην ελεύθερη ακαδημαϊκή αναζήτηση και συζήτηση για την κοινωνική και θρησκευτική βάση της ελληνικής τέχνης. Τούτο συνεπάγεται την κατάργηση των διαχωριστικών μεσοτόχων που ορίζουν τούς τομείς της ιστορίας της τέχνης, της ιστορίας, της θρησκευτολογίας, της φιλολογίας και της αρχαιολογίας, ώστε να ξανατεθούν τά ανεπίλυτα (μέσα στα σημερινά στενά όρια της εξειδίκευσης) προβλήματα μέσα από μία βαθύτερη ανθρωπολογική προοπτική.

Τελειώνοντας – και για να μή θεωρηθώ υποστηρικτής μίας θεωρητικής προσέγγισης προς την ελληνική τέχνη που απομονώνει την τελευταία από την υλική της βάση – θά ήθελα να υπογραμμίσω εδώ τη σημασία που έχει να στηρίζεται κάθε έρευνα αυτού του είδους σε υλικό συγκεκριμένο και απόλυτα τεκμηριωμένο, σε ένα corpus υλικού, ως ποῦμε. Έδώ είναι που οι Brommer, οι Bothmer και οι άλλοι συμπληρητές καταλόγων θά μάς φανούν ανεκτίμητοι. Οι πίνακές τους μπορούν να παίξουν για μάς τό

Άσκος. Έρως (μέ ταινίες;) και Νίκη (μέ φιάλες) κομίζουν νεκρικές προσφορές. (Άπό τον συμβολισμό της τελετής).

τόμο: «Η μυθική σκέψη». Αγγλική μετάφραση από τον R. Manheim. *The Philosophy of Symbolic Forms* (New Haven /Λονδίνο 1975).

31. Μερικοί πιο πρόσφατοι τίτλοι μέ πιθανό ενδιαφέρον για τούς μελετητές της συμβολικής ανθρωπολογίας: V. Turner, *The Forest of Symbols* (Cornell 1967). — M. Douglas, *Natural Symbols: Explorations in Cosmology* (Harmondsworth 1970). — E.R. Leach, «Magical Hair», στο βιβλίο του J. Middleton (έκδ.) *Myth and Cosmos* (New York 1967). — ιδ., «The Structure of Symbolism», στο βιβλίο του J.S. La Fontaine (έκδ.) *The Interpretation of Ritual* (Λονδίνο 1972). — ιδ., «Two Essays Concerning the Symbolic Representation of Time», στον τόμο *Rethinking Archaeology* (Λονδίνο 1973). — R. Needham (έκδ.), *Right and Left: Essays on Dual Symbolic Classification* (Chicago 1973). — R. Firth, *Symbols Public and Private* (London 1973). — D. Sper-

ber, *Rethinking Symbolism* (Cambridge Studies in Social Anthropology 1975). — M. Douglas, *Implicit Meanings* (Λονδίνο 1975). — I. Lewis (έκδ.), *Symbols and Sentiments: Crosscultural studies in Symbolism* (Λονδίνο 1977). — J. L. Peacock, *Consciousness and Change. Symbolic Anthropology in Evolutionary Perspective* (Λονδίνο 1979). — Για μία πρόσφατη «δομική» (structuralist) προσέγγιση πρβ. T. Todorov, *Symbolisme et Interpretation* (Παρίσι 1978).

32. Τό «καθολικό κοινωνικό γεγονός» του Emile Durkheim (1858-1917) και οι συγγραφείς του *L' Année Sociologique* σχεδόν αναπαράγουν αυτή την άποψη. Δές ένα από τά σημαντικότερα έργα του Durkheim: *Les Règles de la methode sociologique* (Παρίσι 1895), μεταφρασμένο άγγλικά από τον S. A. Solovay και τον J.H. Müller (New York 1966). Ο Alain Schnapp μου επισημαίνει ότι ή «όλική θεωρία» (holism) σίς

ρόλο που υπηρετούν οι επιτόπιες σημειώσεις (field notes), χωρίς τις οποίες δεν κάνει θήμα ο ανθρωπολόγος. Μάλιστα, τό έργο τής παρατήρησης πρέπει νά συνεχιστεί καί ή τεκμηρίωση καί ή συμπίληση, αλλά σέ μιά διαρκή πορεία από τό μερικό στό γενικό καί αντίστροφα. Σάν τόν καλό εθνογράφο, πρέπει νά αφήνουμε τό υλικό νά μάς οδηγεί μέσα στόν υπό μελέτη πολιτισμό καί πρέπει νά έθιστούμε νά διαισθανόμαστε τά στερεότυπα στοιχεία καί τούς κοινούς τόπους, ώστε νά μπορούμε στό τέλος νά αναγνωρίζουμε τίσ παραλλαγές μέσα σέ όλην αυτήν τήν πολυμορφία τών φαινομένων. Πρέπει νά διδάχτοϋμε τόν κατεξοχήν ελληνικό τρόπο σκέψης καί αίσθησης, πού συνοδεύει τούς ελληνικούς θεσμούς καί τίσ παραδόσεις. Μόνον τότε θά μπορούμε νά φτάσουμε σέ έρμηνείες, μέ τό ούσιαστικότερο νόημα τού δρου. Καί έτσι, ίσως θά καταφέρουμε τελικά νά «δοϋμε τό σχέδιο» (όπως θά έλεγε ο Λεβί-Στρών) στίς παραστάσεις τών αγγείων μας.

άρχαιολογικές σπουδές, όπως τήν έχω διατυπώσει, θεωρούνταν τό έτος 1850 ακόμη αυτόνοχη καί δεσμευτική γιά τούς γερμανούς αρχαιολόγους. Οί «Αρχαιολογικές θέσεις» (=«Archäologische Thesen») πού δημοσιεύτηκαν τήν ίδια χρονιά στόν *Archäologischer Anzeiger* (σελ. 204 έξ.) προβλέπουν, ανάμεσα σέ άλλα, καί τά έξής: «Τό έργο τής αρχαιολογίας είναι νά παρουσιάσει όχι μόνον μιά επιλογή μνημείων τής τέχνης, αλλά τό σύνολο τού σχετικού υλικού (καθραυτό καί στήν επίδραση πού ασκησε πάνω στίς λογοτεχνικές, θρησκευτικές αρχαιότητες καί στόν ιδιωτικό βίο) τό σύνολο τής φιλολογικής έρευνας καί τής συνολικής θεώρησης τού αρχαίου βίου».

33. *Sexual and Asexual Pursuit: a Structuralist Approach to Greek Vase Painting with a Foreword by Sir Edmund Leach* (Occasional Papers of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, no 34, 1977).

34. *Révue Archéologique* n.s. 2, 1974, σσ. 195 έξ., εικ. 1-21 (γιά τό συμβολισμό τής ελληνικής κοκκορομαχίας).

35. M.M. Austin καί P. Vidal - Naquet, *Economies et sociétés en Grèce ancienne* (Παρίσι 1972), μεταφρασμένο αγγλικά από τόν M.M. Austin (Λονδίνο 1977), στό εύρετήριο: «rite de passage», «ephebes, κρυπτεία».

38. A. Van Gennep, *Les Rites de Passage* (Παρίσι 1908), μεταφρ. αγγλ. (Λονδίνο 1960).

37. Πρβ. R.O. Rubinstein, «A Bacchic Sarcophagus in the Renaissance», *British Museum Year book* i (1976) 103 έξ.

38. P. Bourdieu, «The Berber House, or the World Reversed», *Mélanges C. Lévi-Strauss* (Mouton 1971). Γιά τούς γερμανούς μελετητές: πρβ. P. Bourdieu, *Zur Soziologie der Symbolischen Formen* (1970).

39. Πρβ. J. L. Durand / F. Lissarrague, *Les entrailles de la cité, Hephaistos* 1 (1979) 92-108.

Μέ τή δημοσίευση αυτού τού άρθρου συμπίπτει ή είδηση από τήν Αγγλία ότι ο βος μαρκήσιος τού Northampton (αδυνατώντας νά συντηρήσει καί τό Castle Ashby καί τό πατρικό του στό Compton Wynnyates) δημοπρατεί στίς 2 Ιουλίου τή συλλογή αρχαίων ελληνικών, έτρουσκικών καί κατωιταλιώτικων αγγείων τής οικογενείας του. Η συλλογή αυτή, πού σχηματίστηκε στή δεκαετία τού 1820 από τόν δεύτερο μαρκήσιο, είναι ή πλουσιότερη ιδιωτική συλλογή αγγείων τής Βρετανίας, καί μιά από τίσ σημαντικότερες στόν κόσμο. Τά περισσότερα αγγεία προέρχονται από τό γνωστό μας Vulci καί είναι διακοσμημένα από μερικούς από τούς διασημότερους αγγειογράφους τής άριστης έποχής τής αγγειογραφίας. (Ενδεικτικά αναφέρεται μόνον ότι ένας παναθηναϊκός άμφορέας τού λεγομένου «ζωγράφου τού Βερολίνου» υπολογίζεται νά άποφέρει περίπου 1,5 εκατομ. δολάρια). Ας σημειωθεί ακόμη ότι ένας από τούς πρώτους μελετητές τής συλλογής ήταν ο Gerhard, ότι ή καλύτερη μελέτη τής όφείλεται στόν J. Beazley (1924), ότι τό 1979 δημοσιεύτηκε στό σύνολό τής από τήν Βρετανική Ακαδημία στή σειρά τού CVA καί ότι ο κατάλογος (sale catalogue) - πού τήν εισαγωγή του έγραψε ο μαθητής τού Μπίτλεϋ - ο J. Boardman - στήν ούσία αντιγράφει, μέ περικοπές, αυτή τήν έκδοση τής Βρετ. Ακαδημίας.

Από αυτή τή συλλογή προέρχονται όλες (πλήν πέντε) οι άπεικονίσσεις αγγείων στό άρθρο τού Πολίτη.

I.N.K.

Οἱ ζωγράφοι τοῦ Μακρυγιάννη

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
Προσωπογραφικές καί ἐργογραφικές διευκρινίσεις

τῆς Ἀγγελικῆς Φενερχλή

Ἀπό τήν ὡς τώρα ἱστοριογραφία ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος εἶναι γνωστός σάν ἀποκλειστικός ζωγράφος τῶν πινάκων τοῦ Μακρυγιάννη καί ἄμεσα συνδεδεμένος μέ τήν κύρια δουλειά εἰκονογράφησης τοῦ Ἀγώνα. Σύμφωνα μέ τούς παλαιότερους, ἀλλά καί νεότερους ἱστορικούς, ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος ὑπῆρξε ὁ βασικός καλλιτέχνης πού ὑλοποίησε εἰκονογραφικά τήν «σκέψη» τοῦ Μακρυγιάννη. Ἀντίθετα ὁ Δημήτριος, λιγότερο γνωστός, θεωρεῖται νεότερος σέ ἡλικία, γιός τοῦ Παναγιώτη, ἀλλά σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀποδείχτηκε περισσότερο ἐπιδέξιος ἀπό τόν πατέρα του, γιατί σάν μεταγενέστερος σχεδίασε σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς νεότερης ζωγραφικῆς.¹ Τά ἐπιχειρήματα αὐτά δέν θά ἔβαζαν φυ-

σικά κανενός εἶδους πρόβλημα ἂν οἱ ἀλλεπάλληλες ἐνδείξεις «χείρ Δ. Ζωγράφου» δέν κυριαρχοῦσαν σέ ὅλα σχεδόν τά ἀντίγραφα τῶν ξύλινων πινάκων, καί ἂν εἶχαν βρεθῆ ὡς τώρα βιογραφικά στοιχεῖα γιά τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο ζωγράφο τοῦ Μακρυγιάννη.

Τό πρόβλημα, λοιπόν, τῆς σχέσης ἀνάμεσα στά ἀρχικά ἔργα² καί στίς εἰκονογραφίες τῆς κάθε σειρᾶς ἀπ' ἀφορμή τίς διαφορές στήν τεχνολογία ἀπασχόλησε γιά ἕνα μεγάλο χρονικό διάστημα τούς εἰδικούς τῆς τέχνης.³ Δύο διαδικασίες χρησιμοποίησε ἡ ἔρευνα: τήν ἐξαντλητική μελέτη τῶν γραπτῶν πηγῶν, τήν ἀναγωγή σ' αὐτές, ἰδιαίτερα βέβαια τοῦ Ἀπομνημονεύματος Μακρυγιάννη, καί τή μελέτη τῆς τεχνολογίας τῶν ἔργων. Ἔτσι, μέ βάση τά παραπάνω,

1. Μαρίνου Καλλιγᾶ, «Καινουργία στοιχεῖα γιά τίς εἰκονογραφίες τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου» περ. *Ζυγός*, τεύχ. 3, 4, Ἀθήνα 1956.

2. Ὀκτώ ξύλινα ἔργα τῆς ἀρχικῆς σειρᾶς σώζονται σήμερα στό Ἐθνικό καί Ἱστορικό Μουσείο τῆς Ἀθήνας. Τά ἔργα αὐτά δέν φέρουν καμία ἀπολύτως ὑπογραφή. Ἀπό τήν ἀρχική σειρά, μέρος τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν τά ὀκτώ κάδρα τοῦ Ἐθν. καί Ἱστορ. Μουσείου, προήλθαν οἱ τέσσερις σειρές τῶν εἰκονογραφιῶν πού ὁ Μακρυγιάννης προσέφερε στόν Ὀθωνα καί ἀνά μία στούς πρεσβευτές τῶν Μ. Δυνάμεων. Δύο μόνο ἀπό τίς παραπάνω σειρές διατηροῦνται ἀκέραιες, ἡ σειρά τῆς Γενναδείου καί ἡ σειρά τοῦ Πύργου Οὐίνδσορ στό Λονδίνο. Μία μεμονωμένη ὑδατογραφία ὑπάρχει στό Μουσείο Μπενάκη.

3. Ἡ μελέτη καί ἐκδοση τῶν ἔργων ἔχει ἀποσπολήσει πολλούς ἐρευνητές. Μιά λεπτομερειακή *διβλιογραφία* γιά τόν Μακρυγιάννη καί τόν Παναγιώτη Ζωγράφο παραθέτει στή μελέτη του ὁ Σπύρος Ἀσδραχᾶς, «Μακρυγιάννης καί Πα-

ναγιώτης Ζωγράφος, τό Ἱστορικό τῆς Εἰκονογραφίας τοῦ Ἀγώνα». *Οἱ Ἕλληνες Ζωγράφοι*, Ἐκδόσεις Μέλισσα, τ. Α. σελ. 14 κε. Συμπληρωματικά, ἀναφέρουμε μερικές μελέτες πού κυκλοφόρησαν μετά τήν ἐκδοση τῆς διβλιογραφίας τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ: Μαρίνου Καλλιγᾶ «Ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος καί ὁ Δ. Ζωγράφος». *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* Ἀθῆνῶν Ἀθ. 1977, τ. Π', σ. 532-534. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα «Στοχασμός Μακρυγιάννη χεῖρ Παναγιώτη Ζωγράφου», *Ἡμερολόγιο τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης*, Ἀθήνα 1976. Νικολάου Β. Δρανδάκη, «Ὁ Μακρυγιάννης καί οἱ ζωγράφοι του», *Ἐπίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τ. 22, 1977-1978. Χρήστου Κ. Λούκου, «Ὁ Μακρυγιάννης προσφέρει στήν Βασίλισσα τῆς Ἀγγλίας Βικτωρία τίς εἰκονογραφίες τοῦ Εἰκοσιένα», Περ. *Μνήμων*, Ἀθήνα 1975. Κατερίνα Σπετσιέρη-Beschi: «Ἀλέξανδρος Ἡσαῖας, ὁ προδότης τῆς Ἰδεολογίας τοῦ Μακρυγιάννη», *Στήλη*, τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, Ἀθήνα 1978. Κώστα Λάλπα, «Γύρω ἀπό τόν Ἀλέξανδρο Ἡσαῖα καί τίς λιθογραφίες του», περ. *Μνήμων*, Ἀθήνα 1979.

Ὁ πόλεμος τῆς Τροπολιτσᾶς.

τά ἀνυπόγραφα ξύλινα ἀποδόθηκαν ἐξ ὀλοκλήρου στὸν Παναγιώτη, σύμφωνα σέ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Μακρυγιάννης παρέδιδε, καί οἱ ἄλλες σειρές τοῦ πύργου Οὐίνδοςορ καί τῆς Γενναδείου, παρὰ τὴν κραυγαλέα ὑπογραφή «χείρ Δημητρίου Ζωγράφου» ἀποδόθηκαν στὸν Παναγιώτη γιατί σάν ἀντίγραφα τῶν ξυλίνων ἀνήκαν «δικαιωματικά» στὸν ἀρχικό καλλιτέχνη. Μὲ ἐξαιρέση κάποια τμήματα, πού ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τεχνοτροπίας ἀποδεικνύονταν πιὸ σχεδιασμένα καί γι' αὐτὰ εἶχαν γίνῃ διαφορετικὲς ὑποθέσεις.⁴ Γενικότερα ὅμως, στὴ μακριὰ ἰστορία τοῦ προβλήματος τῶν προδρόμων τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ζωγραφικῆς ἐγενε σχεδὸν ἀπὸ ὅλους ἀποδεκτὴ ἢ ἀποψη, ὅτι ὁ Παναγιώτης πρωταγωνιστεῖ καί ὁ Δημήτριος σάν γιὸς παίξει δευτερεύοντα ρόλο μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀντιγράφου ἢ βοήθου κ.λπ. Παρ' ὅλα αὐτὰ, τὸ πρόβλημα τοῦ Δημητρίου καί Παναγιώτη Ζωγράφου δέν ἔχει λυθεῖ ὀριστικά ἐφόσον ἡ ἐγκυρότητα τῶν ὑπογραφῶν «χείρ Δ. Ζωγράφου» ἀναιρεῖται κάθε στιγμὴ ἀπὸ τὴν ἐγγραφή μαρτυρία τοῦ Μακρυγιάννη γιὰ τὸν Ἀγωνιστὴ Παναγιώτη Ζωγράφο.⁵ Κι ἐνῶ ἀπὸ τὴν τεχνοτροπικὴ πλευρὰ ἡ ἐρευνα προχωροῦσε, ἐντοπίζοντας μὲ ἀκρίβεια τὰ πιὸ προωθημένα στοιχεῖα τῆς τέχνης τῶν σει-

ρῶν Γενναδείου καί πύργου Οὐίνδοςορ, τὸ τμήμα τῶν Ἀπομνημονευμάτων μὲ τίς πληροφορίες ὅτι ὁ Παναγιώτης ἦταν ἀγωνιστὴς, ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὴν Σπάρτη [= Λακωνία] καί ὅτι ἦρθε μὲ τὰ δύο του παιδιὰ στὴν Ἀθήνα⁶ ἀντεχε, καί ἀπομάκρυνε τοὺς ἐρευνητὲς ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἀναζήτησης βιογραφικῶν δεδομένων ἐκεῖνου, πού ὑπέγραφε τὸ ἔργο του: «χείρ Δ. Ζωγράφου». Ἡ ἀναγκαστικὴ, λοιπόν, προσήλωση στὶς βιογραφικὲς πληροφορίες, πού ἀνέφερε ὁ Μακρυγιάννης, καί οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ ξύλινα καί στὶς ὕδατογραφίες ὁδήγησαν τοὺς ἐρευνητὲς πρὸς ἓνα μόνο ἄξονα ἀντλησης βιογραφικῶν στοιχείων τοῦ Παναγιώτη, τὰ Ἀπομνημονεύματα. Σ' αὐτὴ τὴ μονόπλευρη ἀναφορὰ συνετέλεσε καί τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐρευνα δέν μπόρεσε νὰ βρεῖ συμπληρωματικὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Παναγιώτη σάν ἀγωνιστὴ, μέσα στὶς πηγές τοῦ ἀγῶνα. Ἀλλὰ οὔτε πάλι τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα Παναγιώτης καί Δημήτριος ταυτίστηκαν μὲ κάποιους, πού ἔζησαν στὴν μετεπαναστατικὴ ἢ στὴν περίοδο τῆς εἰκονογράφησης 1836-1839.⁷

Ἡ ἀρχικὴ ἐκκίνηση, «Παναγιώτης ἀγωνιστὴς», λειτούργησε ἀπαγορευτικὰ γιὰ τὴν ταύτιση μὲ κάποιον Παναγιώτη Ζωγράφο, πού σπουδάζει ζωγραφικὴ στὰ 1839-1840 στὸ Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν. Τὸ παραπάνω στοιχεῖο ἀναφέρει τὸ 1956 ὁ Κ. Μπίρης στὴν Ἱστορία

4. Μαρίνου Καλλιγᾶ, «Καινούργια στοιχεῖα γιὰ τίς εἰκονογραφίες τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου», Περ. Ζυγός τεύχ. 3, 4, Ἀθήνα 1956.

5. Ι. Βλαχογιάννη, «Ἀπομνημονεύματα τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη», τ. Β', Ἀθήνα 1907, σελ. 349, ὑποσημ. α'.

6. Ὁ παρ., σελ. 349, ὑποσημ. α'.

7. Ὁ παρ., σελ. 339.

του *Πολυτεχνείου*.⁸ ὁ ὁποῖος καί δημοσιεύει δύο ἔγγραφα⁹ ἀπὸ τὸ Ἄρχειο τοῦ Πολυτεχνείου,¹⁰ ὅπου καί ὑπάρχει τὸ ὄνομα τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου μαθητῆ τοῦ Σχολείου. Ἀλλὰ καί ὁ ἴδιος ὁ Κ. Μπίρης δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀπόλυτα πεισμένος ἀπὸ τὴ διαπίστωση του, ὅτι ὁ ὑπότροφος μαθητὴς Παναγιώτης εἶναι ὁ «καλλιτέχνης τῶν πινάκων τοῦ Μακρυγιάννη». Βέβαια οἱ ἀναστολές του ἦταν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ διακαίολογημένες, γιατί τὰ στοιχεῖα πού προέκυπταν ἀπὸ τὰ δύο ἔγγραφα τοῦ Πολυτεχνείου ἦταν ἀποσπασματικά. Τὰ ἔγγραφα δὲν περιείχαν καμιά ἐνδειξη γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ Παναγιώτη καί ταυτόχρονα ἡ μαθητικὴ ιδιότητά του στὰ 1839-1840 ἔβαζε σὲ ἀμφισβήτηση τὴν ιδιότητα τοῦ ἀγωνιστῆ, πού ἦταν ἤδη διαδεδομένη ἀνάμεσα στοὺς εἰδικούς καί στὸ κοινό.

Συγχρόνως, καί ὅσοι μεταγενέστερα χρησιμοποίησαν τὸ βιβλίον τοῦ Μπίρη δὲν πείστηκαν ἀπὸ τὴν ἐνδεικτικὴ δημοσίευση τῶν ἔγγραφων, καί τὴν ἀτονὴ ἀναφορά στὸ ζωγράφο τοῦ Μακρυγιάννη. Ὁ Κ.Β. Δρανδάκης στὴν τελευταία μελέτη τοῦ 1977-78 γιὰ τοὺς «Ζωγράφους τοῦ Μακρυγιάννη»,¹¹ ἐνῶ πλησίασε τὸ πρόβλημα περιλαμβάνοντας ὅλες τὶς πληροφορίες τῆς προεπαναστατικῆς καί μετεπαναστατικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀγιογράφου Δ. Ζωγράφου, δὲν διέριξε κι αὐτὸς τὸ ἀπροσπέλαστο φράγμα τῆς «ἀντικειμενικότητος» μιᾶς ἱστορικῆς πηγῆς, ἐννοῶ τῶν *Ἀπομνημονευμάτων*.

Στὸ λαβύρινθο τῆς μονῆς κατεύθυνσης ὑποθέσεων, ἀνήρθεσαν καί καταφάσεις σὲ σχέση μὲ τὸ ρόλο τῶν ζωγράφων τοῦ Μακρυγιάννη, μιὰ πρόσφατη ἔρευνα στὰ Γενικά Ἄρχεια τοῦ Κράτους ἔφερε γιὰ πρώτη φορά στὴν ἐπιφάνεια τὸν «ἐκ Σπάρτης» Παναγιώτη Ζωγράφο, ὑπότροφο τοῦ Σχολείου τῶν Τεχνῶν. Ἐννέα ἔγγραφα καί σχέδια ἔγγραφων τοῦ Ὁθωνικοῦ Ἄρχειου (Ἰπουργεῖο Ἑσωτερικῶν Φακ. 211) καί ἓνα ἔγγραφο τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως (Φακ. 23 τῆς περιόδου 1839-1843) ἀναφέρονται στὸν ὡς τώρα θεωρούμενο ζωγράφο τοῦ Μακρυγιάννη Παναγιώτη, γιὸ τοῦ Δημητρίου Ζωγράφου.

Ἡ ἐπίσημη μαρτυρία τῆς Γραμματείας τῶν Ἑσωτερικῶν, ὅτι ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος κατάγεται ἀπὸ τὴν Σπάρτη,¹² εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ φωτίσει τὴν ἀντίστοιχη πληροφορία τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* τοῦ Μακρυγιάννη. Μιὰ σημείωση ἐπίσης πού ὑπάρχει ἐπάνω στὸ ἔγγραφο τῆς 26ης Φεβρουαρίου 1841¹³ ἀναφέρει ὅτι ἐπισυνάπτεται προσωπικὸ πιστοποιητικὸ τοῦ Δ. Ζωγράφου, συνδέοντας γιὰ μᾶς τὸν Παναγιώτη μὲ τὸν Δημήτριο. Ἡ ἐνδειξη αὐτὴ εἶναι

γραμμὴν μὲ μολύβι καί προφανῶς ἔχει τοποθετηθεῖ ἀπὸ κάποιον ὑπάλληλο τῆς Γραμματείας τοῦ Ὁθωνα γιὰ νὰ διαλευκάνει τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔγγραφου, πού ἔχει συνταχθεῖ στὰ ἑλληνικά, καί νὰ διευκολύνει τὴ διαδικασία ἀπάντησης στὴν πρόταση τῆς Γραμματείας τῶν Ἑσωτερικῶν. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ὑποτροφίας τοῦ Παναγιώτη, τὸν ὁποῖο συσταίνει ἡ Γραμματεία Ἑσωτερικῶν «ὡς ἐπιμελὴ εἰς τὰ χρεῖα του, χρησιμοθητῆ, καί ἱκανῶς προοδεύοντα» κρίνοντάς τον ἔτσι «ἄξιον τῆς Β. Εὐνοίας», γιὰ τὸ ἐπόμενο σχολικὸ ἔτος 1841-1842. Ἐκτός ὁμως ἀπὸ αὐτὰ τὰ προσόντα, γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ὑποτροφίας ἀπαιτεῖται καί πιστοποιητικὸ¹⁴ τοῦ τεχνίτη, στὸν ὁποῖον ὁ ὑπότροφος κάνει τὴν πρακτικὴ του ἐξάσκηση. Σ' αὐτὸ τὸ πιστοποιητικὸ πού σήμερα δὲν περιλαμβάνεται στὸ φάκελο ἀναφέρεται ἴσως ἡ σημείωση. Συνδέεται ἐπίσης μὲ τὸ περιεχόμενον μιᾶς ἐκ πρώτης ὄψεως ἀκατανόητης φράσης στὸ ἔγγραφο τοῦ 1839¹⁵ (ΓΑΚ), ὅπου ἀναφέρονταν ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς: «Περὶ δὲ τῶν ἄλλων τεσσάρων Νικολετοπούλου, Δ. Στρατηγοῦ, Π. Ζωγράφου, καί Α. Ἰωαννοπούλου θέλει γνωμοδοτήσῃ ἡ Γραμματεία ἂν δέν δύναται νὰ παραδεχθῶσιν ὡς μαθητευόμενοι εἰς τὰ ἐργαστήρια τῶν στρατιωτικῶν τεχνιτῶν». Ἀντίθετα φαίνεται σὲ ὅσα ἴσχυαν γιὰ ἄλλες εἰδικότητες ὅπου ἡ πρακτικὴ ἐξάσκηση γινόταν σὲ κρατικὰ ἐργαστήρια, ἐπετράπη τελικὰ στὸν Παναγιώτη Ζωγράφο νὰ διδαχθεῖ «ἐνταῦθα πλησίον ἀξίου τεχνίτου τὴν ζωγραφικὴν». Ὁ ἄξιος, λοιπὸν, τεχνίτης ἦταν ὁ Δημήτριος Ζωγράφος, τοῦ ὁποῖου τὸ πιστοποιητικὸ συνόδευε τὸ ἔγγραφο τῆς 26ης Φεβρουαρίου 1841. Παράλληλα ἡ παραπάνω σημείωση ἀποδεσμεύει καί μιὰ δευτέρη σημαντικὴ πληροφορία, ὅτι στὰ 1841 ὁ Δημήτριος ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσχολεῖται ἐπαγγελματικὰ μὲ τὴν τέχνη του στὴν Ἀθήνα.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ μπαίνει φυσικὰ τὸ ἐρώτημα πῶς ὁ Μακρυγιάννης ὑπέπεσε σὲ μιὰ τέτοια ἀνακρίβεια, ὡς πρὸς τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου του;

Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἐπανεξεταστῆ ἡ ἀντικειμενικότητα τῆς πηγῆς μὲ βάση τὴ φύση τοῦ ἀπομνημονεύματος αὐτοῦ καθ' ἑαυτὸ. Ἄν καί τὸ εἶδος περιέχει πολλὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἐπειδὴ δὲν συντάσσεται ταυτόχρονα μὲ τὴ διεξαγωγὴ τῶν γεγονότων, ὑπόκειται σὲ παραλείψεις τῆς μνήμης, σὲ ἀλλοιώσεις συναισθηματικῶν καταστάσεων, σὲ ἀναχρονισμούς κ.λπ. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα διστακτικῆς καί ἀμφίβολης μνήμης ἀντανακλάται στὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Μακρυγιάννη, ὅταν σ' ἓνα σημεῖο ἀναφέρει ὅτι ὁ Παναγιώτης «ἔστειλε καί ἤφερε τὰ δύο του παιδιά καί τοὺς εἶχα εἰς τὸ σπίτι»,¹⁶ καί ἄλλοῦ ὅτι «εἶχα δύο ζωγράφους ὅπου ἐδούλευαν». ¹⁷ Τὴν ὥρα τῆς συγγραφῆς τοῦ ἀπομνημονεύματος ἡ ἴδια διστακτικὴ μνήμη ἐπηρεασμένη ἀπὸ μιὰ ἐντονὴ τάση ἐξαρσης τῆς συμβολῆς τῶν ἀγωνιστῶν στὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας, καθοδηγεῖ τὸ θυμικὸ του, θολώνει τὴ σκέψη του. Τότε τὸ κυρίαρχο

8. Κ. Μπίρη, *Ἱστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου* Ἀθήνα 1956 σελ. 29.

9. *Ὁ. παρ.*, σελ. 29 καί σελ. 65.

10. Σύμφωνα μὲ ὅσα ὁ Κ. Μπίρης ἀναφέρει στὸ Ἄρχειο τοῦ Πολυτεχνείου ὑπῆρχαν πιστοποιητικὰ σπουδῶν καί ἄλλα πολὺτιμα ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τοὺς πρώτους μαθητές. Μιὰ σχολαστικὴ ἔρευνά μου στὸ Πολυτεχνεῖο τὸ 1979 δὲν μοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐντοπίσω αὐτὸ τὸ ἀρχειο πού ὁ Κ. Μπίρης εἶχε συμβουλευτεῖ τὸ 1956.

11. Ν.Β. Δρανδάκης, «Ὁ Μακρυγιάννης καί οἱ ζωγράφοι του». *Ἐπίσημοι λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τ. 22 (1977-1978), σσ. 135-169.

12. Βλ. Ἐγγραφο ἀριθμ. 2.

13. Βλ. Ἐγγραφο ἀριθμ. 3.

14. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικῶν Ἄρχειον. Ἰπουργ. Ἑσωτ. Φακ. 211. Ἡ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματεία πρὸς τὴν ΑΜ τὸν Βασίλεια. Ἀθήνα 23 Μαρτίου 1839. Πβλ. καί Κ Μπίρη, ὁ. παρ., σελ. 29.

15. Βλ. Ἐγγραφο ἀριθμ. 1.

16. Ι. Βλαχογιάννη ὁ. παρ., σελ. 349.

17. Ι. Βλαχογιάννη ὁ. παρ., σελ. 339.

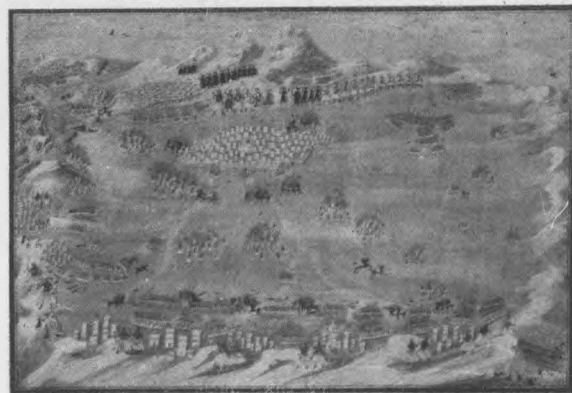
δέν είναι ίσως ή καταγραφή του ονόματος, αφού άλλωστε αυτό έχει σφραγίσει τις ίδιες τις ύδατογραφίες, αλλά ή κατοχύρωση της ιδιότητας του αγωνιστή στο παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον, πρόβλημα ενός ευρύτερου κοινωνικού στρώματος της εποχής, των αγωνιστών, τούς όποιους ό Μακρυγιάννης έχει κατά καιρούς αναλάβει υπό τήν προστασία του. Ίσως μάλιστα όταν στά 1844¹⁸ ό Μακρυγιάννης συντάσσει τό αντίστοιχο τμήμα των *Απομνημονευμάτων* με μία ύποσυνείδητη άναγωγή νά κάνει ένα lapsus άντικαθιστώντας τό βαπτιστικό όνομα του πατέρα με κείνο του γιου, μία και ό Παναγιώτης θά είχε βοηθήσει στην είκονογράφηση. Ίδιαίτερος λόγος γιά νά αισθάνεται ύπεύθυνος απέναντι στην άκριδή μετάδοση μιας πληροφορίας σχετικά με τό όνομα του καλλιτέχνη δέν έτίθετο, με τήν έννοια των σημερινών δεδομένων, ούτε άντιστοιχούσε στή νοοτροπία του ίδιου του Μακρυγιάννη και στις άνάγκες της νεότερης ελληνικής κοινωνίας εκείνη τήν στιγμή, έφόσον ό απομνημονευματογράφος μάλιστα θεωρούσε ότι δημιουργός της είκονογραφίας είναι ό ίδιος και ό ζωγράφος εκτελεστής. Όσοσο ό Μακρυγιάννης δέν είχε κάνει τίποτα τό συνειδητό γιά νά ύποτιμήσει τήν δουλειά του επιδέξιου τεχνίτη, πού με τόν αυθορμητισμό μιας συνηθισμένης πράξης στή φάση της είκονογράφησης (1836-1839) είχε σημειώσει στις ύδατογραφίες παρουσία του Μακρυγιάννη ό,τι στά απομνημονεύματα παρελείφθη: «χείρ Δ. Ζωγράφου εκ Βορδώνιας».¹⁹ Όταν, λοιπόν, ό Δημήτριος υπέγραφε τις σειρές των ύδατογραφιών μπροστά στο Μακρυγιάννη, δέν υπήρχε καμιά παρανόηση ως προς τόν αυθεντικό δημιουργό τους, τόν Δημήτριο Ζωγράφο. Τό άδιέξοδο δημιουργήθηκε άργότερα, όταν ό ίδιος ό Μακρυγιάννης προσπάθησε νά βάλει σέ τάξη τις άναμνήσεις του, γιά νά τις καταγράψει.

Γιά μία άνασύνθεση της βιογραφίας του Δημητρίου

Βέβαια και σήμερα ακόμη παρά τά νέα στοιχεία των ΓΑΚ ή άνασύνθεση της βιογραφίας του Δ. Ζωγράφου παρουσιάζει δυσκολίες, έφόσον ή ιστοριοδιφική έρευνα δέν έχει έπεκταθεί στο σύνολο των πιθανών πηγών της προεπαναστατικής, επαναστατικής και μετέπειτα δραστηριότητάς του.

Κάποια ίχνη κοινής τεχντροπίας άνάμεσα στις είκονογραφίες και σέ μία είκόνα με τήν ένδειξη «1811 Σπάρτη, Βορδώνια»²⁰ διέκρινε τελευταία ό Μ. Καλλιγιάς και τήν απέδωσε στο «ζωγράφο» του Μακρυγιάννη Παναγιώτη. Πρόκειται γιά τήν Ζωοδόχο Πηγή, πού τεχντροπικά συγγενεύει με τόν Παντοκράτορα στή «Δίκαια άπόφαση του Θεου» και πού πολλά στοιχεία της, δυτικής προέλευσης, έχουν χρησιμοποιηθεί στά έργα του άγώνα. Ή χρονολογημένη

έπιγραφή της 1811 μάς επιτρέπει νά ύπολογίσουμε κατά προσέγγιση τήν ηλικία του Δημητρίου Ζωγράφου: Έφόσον στά 1811 δραστηριοποιείται επαγγελματικά, σημαίνει ότι έχει ξεπεράσει τό στάδιο της μαθητείας. Και έχει άποκτήσει μία ώριμότητα, ώστε νά του εμπιστευονται τήν εκτέλεση κάποιας παραγγελίας. Σύμφωνα με τήν παραπάνω συλλογιστική ό Δημήτριος πρέπει νά ήταν στά 1811 15-20 χρονών. Με τήν έναρξη της Έπανάστασης θά είχε συμπληρώσει τά 25-30, ηλικία κατάλληλη γιά νά καθοδηγήσει στον άγώνα μερικούς συγγενείς ή συχωριανούς του. Φαίνεται ότι ό Δημήτριος ήταν ένας από τούς δύο καπετανούς της Βορδώνιας (ό δεύτερος ήταν ό παπά Καλομοίρης Οικονόμος²¹). Στις 30 Μαΐου 1821 οι

όπλαρχηγοί της περιοχής Λακωνίας συγκεντρώνονται στο στρατόπεδο των Βερθένων και υπγράφουν ένα συμφωνητικό «γιά όμόνοια, άδελφική αγαπή... [] εναντίον των Τούρκων». Στή συμφιλίωση αυτή παίρνει μέρος και ό Δημήτριος Ζωγράφος. Έκει άνάμεσα στους άλλους Λακεδαιμόνιους αγωνιστές ό Δημήτριος ύπογράφει²² όλογράφως μαζί με τόν Π. Κρεββατά, Άγαλόπουλο, παπά Καλομοίρη, Π. Γιατράκο κ.λπ. Όπως προκύπτει από τήν επισκόπηση των γεγονότων, στά όποία ό Δημήτριος πήρε μέρος στή συνέχεια του άγώνα, ό ζωγράφος του Μακρυγιάννη παρατάχθηκε με τόν Π. Κρεββατά, προύχοντα και όπλαρχηγό της Λακωνίας. Στο άλλο στρατόπεδο τοπικών διαιρέσεων, του Μανιάτη προεστού Π. Γιατράκου, ύπηρέτησε ό παπά Καλομοίρης²³ με τό γιο του Γεώργιο παπά Καλομοίρη Οικονόμου. Στο ύπόμνημα της μάχης στην Τριπολιτσά ύπάρχει

21. Δ.Γ. Καλλιάνη, «Ποικίλα Λακωνικά», περ. *Λακωνικά* έτος ΙΓ', τεύχ. 76, Άθήναι 1976, σελ. 106.

22. Γ. Άναγνωστόπουλου, «Κρεββατάδες και Λακεδαιμόνων», *Λακωνικά* τ. 1 (1932), σελ. 227.

23. Στο Άρχείο Άγωνιστών της Έθνικής Βιβλιοθήκης Φακ. 56 ύπάρχει αίτηση (2 Μαΐου 1846) του Γεωργίου Καλομοίρη «πρός τήν επί των Στρατιωτικών Έξεταστικών Έπιτροπήν» σύμφωνα με τήν όποία ό Γεώργιος Καλομοίρης γιος του παπά Καλομοίρη Οικονόμου ύπηρέτησε υπό τις οδηγίες του Π. Γιατράκου. Άν πράγματι αυτές οι δύο οικογένειες Καλομοίρη και Ζωγράφου ήταν άντίπαλες, όπως άναφέρεται από τόν Δ.Γ. Καλλιάνη, πδλ. ύποσημ. 21, τότε ό Δ. Ζωγράφος δέν είχε άλλη λύση παρά νά παραταχθεί με τόν Π. Κρεββατά.

18. Ι. Βλαχογιάννη δ. παρ., σελ. 347.

19. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, «Στοχασμός Μακρυγιάννη χείρ Παναγιώτου Ζωγράφου», *Ήμερολόγιο της Έθνικής Τραπέζης*, Άθήναι 1976, σελ. 2. Πβλ. Γ. Πετρού «Μακρυγιάννης και Παν. Ζωγράφος», *Ήριδανός*, Άθήναι 1975, σελ. 108 όπου ή έπιγραφή στή ράχη της είκόνας αριθμ. 2 της σειράς Πύργου Ουίνδσορ «Έξωγραφίσθησαν διά χειρός Δημητρίου Ζωγράφου Λάκωνος εκ του δήμου Βορδώνια».

20. Μαρίνου Καλλιγιά, «Ό Παναγιώτης και ό Δ. Ζωγράφος», *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σσ. 532-534.

ὅπως είναι ἤδη γνωστό, τὸ ὄνομα κάποιου Δ. Ζωγράφου,²⁴ ὁ ὁποῖος ἐπειδὴ ἔθεωρειτο ὄπλαρχηγὸς τοῦ ἀγώνα δὲν εἶχε ταυτιστὴν μετὰ τὸν ὑπογράφοντα τὴν εἰκονογραφίαν. Στὸ ἀντίστοιχο ἐπίσης ὑπόμνημα τῆς μάχης στὰ «Δερβενάκια, Ἄργους, Κόρθου» ἐπαναλαμβάνεται τὸ ἴδιο ὄνομα.²⁵ Καί στίς δύο περιπτώσεις ὁ ὑπομνηματισμὸς μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Δ. Ζωγράφου ἐντοπίζει στὴν εἰκόνα τῆς κάθε μάχης τὸν ἀγωνιστὴ στὴν ἴδια σειρά χονδρικὰ μετὰ ὄσους ὑπέγραψαν τὸ συμφωνητικὸ τῶν Μυστριωτῶν στὰ Βέρβεννα, τοὺς Λακεδαιμόνιους καπετανεῖς Γ. Ἀγαλόπουλο, Π. Κρεββάτα, Π. Γιατράκο καὶ λοιπούς. Χωρὶς καμιά πιά ἀμφιβολία ὁ Δημήτριος Ζωγράφος ἀπὸ τὴν Βορδώνια, ὁ ζωγράφος τῶν πινάκων τοῦ Μακρυγιάννη, εἶναι ὁ ἀγωνιστὴς, πού πήρε μέρος στὴν πολιορκία τῆς Τριπολιτσᾶς τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1821. Ἔτσι ὅταν ἐκτελεῖ τὴν παραγγελία τοῦ Μακρυγιάννη στὰ 1836-1839 θὰ καταγράψει καὶ αὐτὸς τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ εἰκαστικὰ, ζωγραφίζοντας τὸν ἑαυτὸ του, ἕναν δυσδιάκριτο φουστανελοφόρο στὴν ἴδια γραμμὴ μετὰ τὴν Μπουμπουλίνα, τὸν Ὑψηλάντη, τὸν Μαυροκορδάτο καὶ ἄλλους σημαντικοὺς ἀγωνιστὴς.

Τὴ συνέχεια τῆς δράσης τοῦ Δημητρίου μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς περιγράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Δ. Δημητρακάκης²⁶ σημειώνοντας ὅτι μιὰ ομάδα ἀπὸ καμιά σαρανταριά Ἑλληνες, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους διακρίνουμε τὰ γνωστὰ μας ὀνόματα ἀπὸ τὸ συμφωνητικὸ τῶν Μυστριωτῶν στὰ Βέρβεννα, μπήκαν στὸ σπικί τοῦ μπέτη τῆς Κορίνθου Κιαμῆλ. Ἄναφερόμενος, λοιπόν ὁ Δημητρακάκης στὸ περιστατικὸ τῆς σύλληψης τοῦ Κιαμῆλ, λέει: «Μολονότι κατέστη αἰχμάλωτος τῶν εἰσελθόντων, μολαταῦτα τοῖς ἐπέβαλε διὰ μόνου τοῦ βλῆματος σέβας καὶ πάντες ἐκάθησαν ἐν ἡσυχίᾳ. Διέταξεν ἀμέσως τοὺς ὑπηρέτας νὰ φέρωσιν πρὸς τοὺς ἐλθόντας γλυκίσματα καὶ ποτὰ. Μετὰ τὴν περιποίησιν ταύτην ἔφερον εἰς τὸ μέσον Αἰθίοπα, ὅστις γονατίσας ἐτραγουδῆσε τὸ «τραγούδι τῆς σκλαδιᾶς» ὃ ἐστὶ, τὸ μοιρολόγι τῆς αἰχμαλωσίας. Οἱ πλείστοι ἐδάκρυσαν, ὁ Κιαμῆλ Μπέης ὁμοίως, δὲν ἐδάκρυσεν, ἀλλὰ κατέστη σύνοφρος καὶ ἐκ τῆς κινήσεως τῶν χειλέων του ἐφαίνετο μεμψιμοιρῶν ἐν ἑαυτῷ. Τότε εἰς τῶν παρεστώτων ὁ ἐκ Βορδωνίας Ζωγράφος τῷ εἶπεν: «Αἱ Μπέη μου, αὐτὰ εἶναι τοῦ Θεοῦ ἀποφασίς καὶ δὲν πρέπει νὰ βλασφημῶμεν».²⁷ Ἀκόμα καὶ ἐν αὐτῇ ἡ φράση τοῦ Δ. Ζωγράφου δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἀνταναντικᾶ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν εἰκόνα, πού ὁ Δημητρακάκης συνέλαβε γι' αὐτὸν εἶτε ἀπὸ ἀφηγήσεις εἶτε ἀπὸ μιὰ πολὺ μεταγενέστερη γνωριμία μαζί του. Πρόκειται γιὰ μιὰ τυπικὴ περιήγηση ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μετὰ ἕνα βιβλικὸν τρόπο ἔκφρασης, πού στὴν περίπτωσιν τοῦ Κιαμῆλ ἀνατρέχει στὴ θεία βούλησιν, γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν τραγικότητα τῶν στιγμῶν. Ἀνάλογες ἀπόψεις, ὅπως σωστὰ διαπίστωσε ὁ Γ. Πετρή,²⁸ κατέχουν καὶ τὴ σκέψιν τοῦ Μακρυγιάννη στὸν ἀντίστοιχο πίνακα «Δικαία ἀπόφασιν τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν

τῆς Ἑλλάδος». Οἱ ἀποσπασματικὲς αὐτὲς φράσεις, κοινὲς στὸν Μακρυγιάννη καὶ τὸν Ζωγράφο, ἀποτελοῦν ταυτόχρονα ἀποφθέγματα μιᾶς βαθύτερης νοοτροπίας καὶ πρακτικῆς ἀπέναντι στίς καιρίες ἀλλαγῆς καὶ κατῆυθναν σ' ἕνα μεγάλο βαθμὸ τὴν συμπεριφορὴν τοῦ νεότερου ἑλληνισμοῦ.

Ἄς προσπαθήσουμε ὁμοίως, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν συνέχεια τῆς βιογραφίας του μέσα ἀπὸ τὴν εἰκονογραφίαν. Τὸ 1822 συμμετέχει στὴν καταστροφὴ τοῦ Δράμαλη, στὰ Δερβενάκια, καὶ ὅπως ἦταν ἐπόμενον θὰ ζωγραφίσῃ πάλι τὸν ἑαυτὸ του ἀνάμεσα στοὺς ὄπλαρχηγούς τοῦ στρατοπέδου τῶν Βερβένων. Ἀπὸ κεῖ καὶ ἐπειτα δὲν θὰ τὸν συναντήσουμε νὰ παίρνει μέρος σὲ καμιά ἀπὸ τὴν μάχης πού ἐπακολούθησαν. Ἡ ἐξέλιξις τῶν γεγονότων, ὅπως διαγράφηκε ἀργότερα μέσα ἀπὸ τὸν ἐμφύλιον, ὑποχρέωσε ἴσως τὸν Δημήτριον σὲ κάποιον ἀναδίπλωσιν ἢ σὲ ἀποχώρησιν ἀπὸ τὸ πεδὸν διεξαγωγῆς τοῦ ἀγώνα. Ὅπως εἶναι ἤδη γνωστὸ, ὁ Π. Κρεββάτας τὸ 1822 παρατάχθηκαί μετὰ τὸ μέρος τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, ἀντίθετα πρὸς τὸν Π. Γιατράκο πού ὑποστήριξε τὸν Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Διενέξεις πού συνδέθησαν μετὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐμφυλίου ἀπέβησαν γιὰ τὸν Κρεββάτα ἀποφασιστικῆς, γιατί ὀδήγησαν εἰς τὴν δολοφονία του στίς 16 Νοεμ. 1822.²⁹ Ἡ συνέχεια τῆς ζωῆς τοῦ Δημητρίου θὰ δεβιωθεῖ ἀπὸ μιὰ ἐνυπόγραφη καὶ χρονολογημένη ἀγιογραφία: τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1824 ζωγραφίζει τὴν Βρεφοκρατοῦσα στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Μυστράς.³⁰ Φαίνεται ὅτι ἔχει ξαναγυρίσει εἰς τὴν Βορδώνια καὶ ξαναρχίζει νὰ δραστηριοποιεῖται ἐπαγγελματικὰ. Ἀπὸ τὸ 1825 ὡς τὰ 1828 δὲν διαθέτουμε καμιά χρονολογημένη εἰκόνα τοῦ Δημητρίου, ἴσως νὰ λείπει ἀπὸ τὴν Βορδώνια καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς γενικότερα. Δὲν ἀποκλείεται διότι οἱ ἀχρονολογητὲς καὶ ἀνυπόγραφες εἰκόνες πού τοῦ ἀποδίδονται νὰ ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν περίωδον. Ὑπάρχει ὁμοίως τὸ ἐνδεχόμενον νὰ μετακόμισεν προσωρινὰ κάπου ἄλλου, ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε ἀργότερα, στὰ 1836. Τεχνίτες τῆς εἰδικότητάς του εὐκόλως μετακινοῦνται ἐκεῖ ὅπου οἱ δυνατότητες εὐρέσεως ἐργασίας εἶναι μεγαλύτερες. Στὰ 1829 θὰ τὸν συναντήσουμε πάλι στὴν Λακωνία νὰ ὑπογράφῃ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς μονῆς Καστρῶν στὴν Καστρία.³¹ Στὰ 1831 ἀσχολήθηκε μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν μιᾶς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνα τῆς ὁμώνυμης ἐκκλησίας στὴν Βορδώνια.³² Τὸ 1831, ἔχουμε τὴν τελευταία ἐνδειξιν γιὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Δημητρίου εἰς τὴν Βορδώνια. Ὡς τὰ 1836 τὰ ἴχνη του δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ, μόνο λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πρόσκλησιν τοῦ Μακρυγιάννη ξέρουμε ὅτι ζοῦσε στὴν Λακωνία.

Τὸ σύνολον τῶν ἀγιογραφῶν πού ζωγράφησε φτάνει ὡς τώρα τὸν ἀριθμὸν πέντε, τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἐνυπόγραφες καὶ χρονολογημέναι καὶ δύο τοῦ ἀποδόθησαν σὲ βάση τεχνοπτικῶν κριτηρίων. Ἄν δὲν ἔφθασε ὡς ἐμᾶς τὸ σύνολον τῆς παραγωγῆς τοῦ Δημητρίου, ἢ ἀπὸ τὰ 1811 ὡς τὰ 1831 θητεία καὶ ἀσκηση στὴν ἀγιογραφίαν ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε, ὅτι κατ' αὐτὴν τὴν μακρὰν περίωδον ἦταν ἐπαγγελματικὰ καθιερωμένος, προϋπόθεσιν πού δημιουργοῦσε πολλὰς δυνατότητες γιὰ μιὰ ἐπαγγελματικὴ ἀναγνώρισιν εἰς τὸ

24. Ι. Βλαχογιάννη, «Ἀπομνημονεύματα Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη», τ. Β', Ἀθήνα 1907, σελ. 512.

25. Ι. Βλαχογιάννη ὁ. παρ. σελ. 515.

26. Δ. Ἀστερινού. «Δ.Γ. Δημητρακάκη. Στιγμιότυπα ἀπὸ ἀνέκδοτα Ἀπομνημονεύματα τοῦ 1821», Περ. Ἱστορία τευχ. 34, Ἀπρίλιος 1971, σελ. 117-118.

27. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἔχει ἐπίσης δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Πετρή, ὁ. παρ. σελ. 92. Ἡ ὑπογράμμισις εἶναι δική μου.

28. Γ. Πετρή, ὁ. παρ., σελ. 93.

29. Γ. Ἀναγνωστόπουλος, ὁ. παρ., σελ. 260 κε.

30. Ν.Β. Δρανδάκης, ὁ. παρ., σελ. 149.

31. Ν.Β. Δρανδάκης, ὁ. παρ., σελ. 150.

32. Ν.Β. Δρανδάκης, ὁ. παρ., σελ. 150.

περιορισμένο περιβάλλον της Βορδώνιας, ίσως μάλιστα και σε μία πιο εκτεταμένη γεωγραφικά κλίμακα.

Ἡ γνωριμία του με τόν Μακρυγιάννη

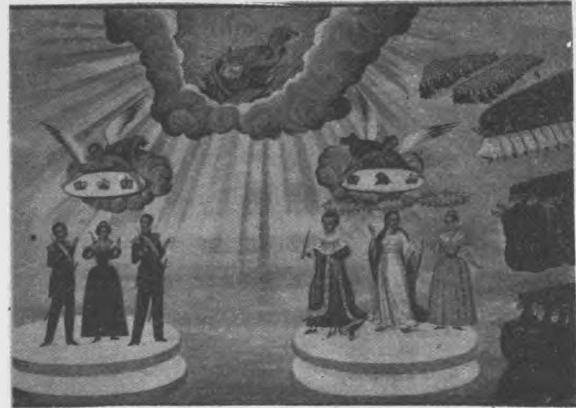
Μέσα ἀπό αὐτήν τή διάσταση θά πρέπει νά δοῦμε καί τή γνωριμία του με τόν Μακρυγιάννη. Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Μακρυγιάννης ὑπῆρξε κατεξοχὴν θρησκευόμενο άτομο καί ὅτι μιά ἀπό τίς κύριες καθημερινές του ἀσχολίες ἦταν οἱ προσευχές μπροστά στά εἰκονίσματα. Στό σπίτι του εἶχε μάλιστα ἰδιαιτέρο δωμάτιο μέ εἰκόνες καί σχεδίαζε νά μετατρέψει μιά ἀπό τίς δύο σπηλιές τοῦ κήπου του σέ ἐκκλησία.³³ Πολλοί ἱερωμένοι τόν ἐπισκέπτονται στήν Ἀθήνα καί εἶναι πιθανόν μέσα ἀπό αὐτό τό περιβάλλον νά ἔφτασε σ' αὐτιά του κάποια φήμη γιά τόν ἀξιόλογο ἀγιογράφο τῆς Βορδώνιας. Ἔτσι ἔστειλε καί τόν ἔφερε καί τοῦ ἀνέθεσε στά 1836 τήν εἰκονογράφηση. Ἡ διστακτική ἴσως κι ἐδῶ μνήμη του μάς ἀφῆσε δύο διαφορετικές ἐκδοχές γιά τόν ἀριθμό τῶν παιδιῶν, πού συνόδευαν τό ζωγράφο στήν Ἀθήνα, ἀλλά καί τά ἔγγραφα τῶν ΓΑΚ δέν προσφέρονται γιά τήν συμπλήρωση τοῦ κενοῦ.

Ἡ συμφωνία τους στό ἐπίπεδο τῆς ἀμοιβῆς τοῦ Δημητρίου προέβλεπε παροχή στέγης, τροφῆς καί τήν ἐξόφληση τοῦ ζωγράφου γιά κάθε κομμάτι χωριστά. Πέρα ὅμως ἀπό τήν τυπική συμφωνία, μιά σύμπτωση ἀπόψεων στό πολιτικό – ἰδεολογικό ἐπίπεδο φαίνεται ὅτι ἔδενε τόν ζωγράφο μέ τόν «ἐργοδότη του». Τεκμήριο τῆς ἀτυπῆς συμφωνίας ἀναμεταξύ τους ἀποτελεῖ ἡ ἐκτέλεση τοῦ πίνακα μέ τήν παράσταση τῆς Ἑλλάδας καί τοῦ Ἀρμανσπεργκ, πού τῆς «δγάνει μέ τό χέρι του ματωμένο τήν καρδιά».³⁴ Ἡ ὀπτική ἀναπαράσταση μιᾶς ἐπίκαιρης πολιτικά στάσης ἀπέναντι στήν Καγκελαρία ὑπέπεσε στήν ἀντίληψη τοῦ Ἀρμανσπεργκ, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μέ τόν Μακρυγιάννη τόν «κατέτρεχε», καί «γιά νά μήν ἀκολουθήσει τίποτας ἦρθαν φίλοι στό σπίτι καί σύμφωνος καί ὁ ζωγράφος ὅτι θά τόν παιδεύαν... χωρίς νά ἤμουν ἐκεῖ τόκαψαν».³⁵ Τόσο ἡ ἐκτέλεση αὐτοῦ τοῦ ἔργου ὅσο καί ὁ ἐσπευσμένος τρόπος καταστροφῆς του ἀφήνει νά διαφαίνονται μέ ἀρκετή σαφήνεια τά ἴχνη τῆς σύμπτωσης ἀπόψεων ἀνάμεσα στό Δημήτριο καί τόν Μακρυγιάννη καί σ' ἓνα ποσοστό στό εὐρύτερο πολιτικό περιβάλλον τοῦ δευτέρου ἀπέναντι στήν διακυβέρνηση τοῦ Ἀρμανσπεργκ. Κάτω ἀπό τίς δυσκολίες τῶν περιστάσεων, πού ταυτόχρονα ἐπιτείνονται ἀπό τήν ἀπουσία τοῦ βασιλιά στή Βαυαρία (1836-1837), ἓνα γεγονός θά τοῦς ἀναπτέρωσει τό ἠθικό, θά σημάνει τήν ὁμαλότητα: Ὁ γάμος τοῦ Ὄθωνα, ἀφετηρία τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς, πάγωση τῆς βασιλείας. Στήν ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί εἰδικότερα στήν «σκέψη» τοῦ Μακρυγιάννη, οἱ ἀλλαγές τοῦ 1837 θά ἔχουν θετικές ἐπιπτώσεις στό μέλλον τῆς χώρας καί θά συνδεθοῦν μέ τήν ἀνευθείας διακυβέρνησή της ἀπό «Αὐτόν» πού «Ἡ δικαία ἀπόφασις τοῦ Θεοῦ» ἐπέλεξε. Ὅπως, λοιπόν, στά παραμύθια, ὁ Δημήτριος θά ἐκφράσει τίς ἐλπίδες καί προσδοκίες ἐκείνης τῆς στιγμῆς ζωγραφίζοντας τήν

Ἑλλάδα πλαισιωμένη ἀπό τό βασιλικό ζευγάρι μέ τόν Θεό ἀπό πάνω τους νά ἀποκαθιστᾷ «τό βασιλεῖον», τήν Ἑλλάδα «βασιλευομένη ἀπό τόν Ὄθωνα καί τήν Ἀμαλία».

Ἔτσι τά δύο ἔργα, «Ἡ Ἑλλάς... Ἀρμανσπεργκ» καί ἡ «Δικαία ἀπόφασις τοῦ Θεοῦ», ζωγραφισμένα σχεδόν ταυτόχρονα μέ τήν διεξαγωγή τῶν γεγονότων ἀποτελοῦν μιά ἕμμεση μαρτυρία γιά τίς ἀπόψεις τοῦ Δημητρίου Ζωγράφου ἀπέναντι στήν Βαυαροκρατία καί κατά δεύτερο λόγο ἀπέναντι στόν «θεόπεμπτο» βασιλιά Ὄθωνα.

Τήν ἴδια χρονιά (1837) ὁ Δημήτριος ἐκτελοῦσε γιά λογαριασμό τοῦ Διονυσίου Πύρρου πάνω σέ ἓνα ἀντιμνησίο, πού σήμερα διατηρεῖται στόν Ἅγιο Σπυ-

Οἱ μάχες τοῦ Ἀργου Κορίνθου (Καταστροφή τοῦ Δράμαλη).

ρίδωνα τῆς Βορδώνιας, «τόν Ἐπιτάφιο θρήνο».³⁶ Προφανῶς τό ἔργο αὐτό εἶναι λιθογραφημένο³⁷ καί ἡ τυπογραφική του ἐργασία ἔχει γίνει στό βασιλικό Λιθογραφεῖο, τό μοναδικό στήν Ἑλλάδα αὐτή τήν ἐποχή. Κατά συνέπεια ὁ «Ἐπιτάφιος θρήνος» ἀποτελεῖ ἓνα ἀντίτυπο ἀπό ὄσα πιθανόν κυκλοφόρησαν στά 1837 καί τά ἄλλα του δέν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπιστεῖ. Παρ' ὅλα ταῦτα καί μόνος ὁ γεγονός ὅτι ὁ Δημήτριος μέσα σ' ἓνα χρόνο ἀπό τήν ἀφιξή του στήν Ἀθήνα ἔχει ἀποκτήσει ἐπαγγελματικές σχέσεις μέ κάποιον ἄλλον ἔξω ἀπό τόν Μακρυγιάννη, εἶναι ἀρκετό γιά νά δείξει τήν ταχύτητα ἀξιοποίησης τῶν γνώσεών του, τή διαθέσιμότητά του ἀπέναντι στήν προσφερόμενη ἐργασία, πράγμα πού προϋπέθετε ἓνα πλιό ὀργανωμένο ἐργαστήριο. Μέ τήν ἴδια λογική θά ἔπρεπε ἴσως νά ἀντιμετωπίσουμε τήν ἐκτέλεση τοῦ σχεδίου τοῦ Ἐπιταφίου θρήνου, πού ἡ λιθογράφησή του ἄνοιγε στό Δημήτριο νέες δυνατότητες δραστηριότητας γιά τήν τυπωμένη ἀναπαραγωγή τους. Σύμφωνα μέ τίς παραπάνω σκέψεις θά ἦταν ἴσως δυνατόν μέσα ἀπό τό πλῆθος δημοσιευμένων ἤδη ἔργων, θρησκευτικοῦ κυρίως περιεχομένου, νά ἐντοπίσουμε τό χέρι τοῦ ἀγιογράφου Δ. Ζωγράφου.

36. Ν.Β. Δρανδάκης, ὁ. παρ., σελ. 152.

37. Στό ἴδιο συμπέρασμα ὀδηγεῖ καί ἡ προφορική πληροφορία πού συνέλεξε ὁ Γιαν. Γκίκας, ὅτι πρὶν μερικά χρόνια σωζόταν στήν Ὑπαπαντῆ τῆς Βορδώνιας ἓνα παρόμοιο ἀντιμνησίο, πού ἀποδιδόταν στόν Π. Ζωγράφο. Βλ. Γιάννη Γκίκα, «Βορδώνια στήν πατρίδα τῶν Ζωγράφων τοῦ 1821». Ἀθήναι 1976, σελ. 113.

33. Ι. Βλαχογιάννη, Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, τ. Α'. Εἰσαγωγή Βλαχογιάννη, Ἀθήνα 1907 σελ. 75.

34. Ι. Βλαχογιάννη, Ἀπομνημονεύματα τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, τ. Β', σελ. 350.

35. Ι. Βλαχογιάννη, ὁ. παρ., σελ. 350 καί 351.

Ἡ παραγγελία τοῦ Δ. Πύρρου θέτει ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ Δημητρίου μετὰ τὸ εὐρύτερο περιβάλλον τοῦ Μακρυγιάννη, γιατί ὁ Πύρρος συνδέεται μαζί του· ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὸν Δ. Δημητρακάκη καὶ ἀφορᾷ μιὰ ἐπίσκεψη τοῦ Μακρυγιάννη τὸ 1840 στὸ σπίτι τοῦ Πύρρου.³⁸ Θὰ ἦταν ἔτσι φυσικὸ νὰ σκεφτοῦμε, ὅτι ὁ Μακρυγιάννης συνέστησε τὸ Δημήτριο στὸν Πύρρο ἀλλὰ ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω μᾶλλον συνέβη τὸ ἀντίθετο. Ὁ Δ. Πύρρος συνδεόταν στενά μετὰ τὸν Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη «ὦν ἀρχαῖος φίλος»³⁹ του. Διατηροῦσε ἐπίσης σχέσεις μετὰ τὸν Π. Κρεββάτᾶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκρηξη τῆς Ἐπανάστασης, καὶ καθὼς λέει ὁ ἴδιος τότε «εἰς τὸν Μυσθρᾶν εἶχον θεραπεύσει τὸν Κρεββάτᾶ ἀπὸ δηλητηρίον φάρμακον».⁴⁰ Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα δὲν ἀπομακρύνθηκε πολὺ οὔτε ἀπὸ τὸ περιβάλλον οὔτε ἀπὸ τὸ χωρὸν πού κινήθηκε ὁ Δημήτριος Ζωγράφος. Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς ἐπιδημία πανώλης προσέβαλε τὸν ντόπιον πληθυσμὸ καὶ ὁ Δ. Πύρρος προσπαθοῦσε νὰ θεραπεύει τοὺς Χριστιανούς «διότι οὐδεὶς ἰατρός εὐρίσκειτο τότε εἰς τὴν Τρίπολιν».⁴¹ Ὅταν ἐπειτα, τὸ 1822, ὁ στρατὸς τοῦ Δράμαλι εἰσβάλλει ἐπὶ τὴν Πελοπόννησο ὁ Πύρρος βρίσκεται στὸ Ἄργος.⁴² Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1822, ἐποχὴ πού ξεσποῦν τὰ πρῶτα συμπτώματα τοῦ ἐμφυλίου, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος «ὑπῆγον εἰς Σπάρτην τὴν νῦν Μυσθρᾶν διδάσκων καὶ παρακινῶν τὸν Κρεββάτᾶ καὶ Ἰατράκον νὰ τρέξουν εἰς τὸν πόλεμον, κατὰ τὴν ὁμωσιν, ἐφόνευσαν τὸν ἀρχοντα Κρεββάτᾶν... αὐτοῦ ἔμεινα ἐν ἔτος»⁴³ ὡς τὸν Νοέμβριον δηλαδὴ τοῦ 1822. Μιὰ δλόκληρη σχεδὸν ζωὴ εἶχε συνδέσει τὸν Πύρρο μετὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν περιοχὴν.

Τὰ ἴχνη τοῦ Δημητρίου χάνονται μετὰ τὸ 1840, ὅταν περίπου τελείωσε τὸ ψηφιδωτὸ ἐπὶ τὴν αὐτὴν τοῦ Μακρυγιάννη. Μιὰ ἐνδειξη ἐπίσης, ὅτι ζεῖ στὰ 1843, μὴ ἐπιβεβαιωμένη ὡς τώρα, γιατί θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ὁ γιὸς τοῦ Παναγιώτη ἢ ἕνας Ἀθηναῖος⁴⁴ φίλος τοῦ Μακρυγιάννη μιὰ καὶ τὸ βαπτιστικὸ ὄνομα τοῦ Ζωγράφου δὲν ἀναγράφεται, εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ὀνομάτων ὄσων συνεργάστηκαν μετὰ τὸν Μακρυγιάννη ἐπὶ τὴν Ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843.⁴⁵

Μιὰ περισσότερο σχολαστικὴ ἀρχαιοδιφικὴ ἐρευνα μετὰ βάση τὰ καινούρια στοιχεῖα τῶν ΓΑΚ ἐνδέχεται νὰ ἐφερνε ἐπὶ τὴν ἐπιφάνεια νέες πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη τοῦ ζωγράφου τοῦ Μακρυγιάννη.

38. Δ. Ἀστερινοῦ, *δ. παρ.*, σελ. 118.

39. Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θεταλοῦ, *Περιήγησις Ἱστορικὴ καὶ Βιογραφία*. Ἀθήναι 1848, σελ. 121.

40. Διον. Πύρρου, *δ. παρ.*, σελ. 102.

41. Διον. Πύρρου, *δ. παρ.*, σελ. 103.

42. Διον. Πύρρου, *δ. παρ.*, σελ. 104.

43. Διον. Πύρρου, *δ. παρ.*, σελ. 106.

44. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀθηναῖο Ἀγωνιστὴ Παναγὴ Ζωγράφο, πού πολέμησε μετὰ τὸ Μακρυγιάννη ἐπὶ τὴν μάχη τῶν Μύλων. Ἀργότερα τὸ 1828 καὶ 1829 ὑπηρετήσε «ὡς ἀξιωματικὸς τῆς πολιτικῆς φρουρᾶς τῆς Πελοποννήσου» ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ Μακρυγιάννη. Ὁ Παναγὴ Ζωγράφος ἐξῆσε ἐπὶ τὴν Ἀθήναι ὡς τὰ 1865. Στὸ Ἀρχεῖο Ἀγωνιστῶν τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ὑπάρχει καὶ ἰδιόγραφο πιστοποιητικὸ τοῦ Μακρυγιάννη σχετικὸ μετὰ τὰ παραπάνω. Φυσικὰ δὲν ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὸν Παναγιώτη Ζωγράφο ἀπὸ τὴν Σπάρτη.

45. Ι. Βλαχογιάννη, *Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη*, τ. Α', Ἀθήναι 1907, σελ. 344 καὶ 347.

Ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος

Ὁ γιὸς τοῦ Δημητρίου Παναγιώτης παρακολούθησε μαθήματα ζωγραφικῆς στὸ Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν ἀπὸ τὰ 1839. Τὸ Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν ἰδρύθηκε στίς 15 Ὀκτωβρίου 1837⁴⁶ μετὰ βασιλικὸ διάταγμα, ἀλλὰ ἀνεπίσημα λειτουργοῦσε ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τῆς ἴδιας χρονιάς, τὴς Κυριακῆς καὶ τὴς γιορτῆς μετὰ δάσκαλο⁴⁷ τοῦ Σχεδίου τὸ λοχαγὸ Τσέτνερ. Ἀρχικὰ προβλέπονταν τρεῖς κλάδοι ἐκπαίδευσης: Στοιχειώδη μαθηματικά, Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ Ἰχνογραφία, μετὰ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νὰ ἐτοιμάσει ἐξειδικευμένους τεχνίτες, γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας ἐπὶ τὸν τομέα τῆς οἰκοδομικῆς ἀνάπτυξης καὶ «βιομηχανίας».⁴⁸ Οἱ μαθητὲς παρακολουθοῦσαν τὰ μαθήματα τὴς Κυριακῆς καὶ γιορτῆς καὶ τὴς ἐργασίμων ἡμερῶν ἔκαναν πρακτικὴ ἐξάσκηση σὲ κάποιο κρατικὸ ἢ ἰδιωτικὸ ἐργαστήριον, ἀνάλογα μετὰ τὴν ἐιδικότητα πού εἶχαν διαλέξει καὶ τὴς δυνατότητες πού προσέφερε ἡ Ἀθήνα. Μετὰ αὐτὸ τὸν τρόπο λειτουργοῦσε τὸ Σχολεῖο τῶν τεχνῶν ὡς τὸ Μάιο τοῦ 1842 τουλάχιστον.

Ἡ κατάρτιση τῶν μαθητῶν ἀντιστοιχοῦσε στὸ ἐπίπεδο τοῦ Δημοτικῶν Σχολείων. Ἀνάμεσα ἐπὶ διδασκόμενα μαθήματα π.χ. περιλαμβανόταν ἡ γραφὴ καὶ ἡ ἀνάγνωση.

Ἀπὸ τὸ 1837 μετὰ βασιλικὸ διάταγμα ἀρχισε νὰ ἰσχύει ὁ θεσμὸς τῶν ὑποτροφίων, βάσει τοῦ ὁποῦ παραχωρήθηκαν 14 ὑποτροφίες⁴⁹ γιὰ ὅλη τὴν Ἐπικράτεια σὲ νέους μετὰ κάποια κλίση ἐπὶ τὴς τέχνης, καὶ μετὰ τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν εἶχαν ἀρκετοὺς οἰκονομικοὺς πόρους. Ἐνα ἀκόμα κριτήριον γιὰ τὴν ἀπόκτηση ὑποτροφίας, ἢ σύνταξης σύμφωνα μετὰ τὴν ὁρολογία τῆς ἐποχῆς, ἀποτελοῦσε ἡ προέλευση τῶν μαθητῶν. Λαμβανόταν ἰδιαίτερα ὑπόψη ἂν οἱ ὑποψήφιοι ἦταν παιδιὰ ἀγωνιστῶν, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὁρολογία «σύνταξις»⁵⁰ ἢ ὅποια τὸν πρῶτον καιρὸ συνόδευε διαζευκτικὰ τὴ λέξη ὑποτροφία. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ θεσμὸς ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι δημιουργοῦσε κίνητρα σὲ μερικοὺς νέους νὰ σπουδάσουν, εἶχε χαρακτῆρα οἰκονομικοῦ βοηθηματός, γι' αὐτὸ ἄλλωστε τὸ λόγο λαμβανόταν «ἰδιαίτερα ὑπόψη» τὰ παιδιὰ τῶν ἀγωνιστῶν, τὰ ὀρφανὰ καὶ ὅσα γενικότερα προέρχονταν ἀπὸ φτωχὰ στρώματα. Φυσικὰ καὶ ἐδῶ ἡ συμβολὴ τοῦ Μακρυγιάννη ἐπὶ τὴν προώθηση τοῦ Παναγιώτη δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀμελητέα.

Στὰ πλαίσια, λοιπόν, αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ ἡ Γραμματεία τῶν Ἐσωτερικῶν μετὰ μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ὄθωνα τῆς 23 Μαρτίου 1839 εἰσηγείται τὴν ἐγκριση χορηγήσεως ὑποτροφίας σὲ «πέντε νέους» ἀπὸ τὴς ἐπαρχίαις «Ἀχαΐας, Μαντινείας, Λακεδαιμονίας». Πρόκειται γιὰ τὸν Νικολετόπουλο, Δ. Στρατηγὸ, Π. Ζωγράφο,⁵¹ Ν. Δασκαλόπουλο καὶ Α. Ἰωαννόπουλο. Σύμφωνα μετὰ τὸ ἐγγραφο τῆς Γραμμ. Ἐσωτ.⁵²

46. Κ. Μπῆρη, *Ἱστορία τοῦ Πολυτεχνείου*, Ἀθήναι 1956, σσ. 25-28.

47. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικῶν Ἀρχείων Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν Φ. 211.

48. Βιομηχανία = βιοτεχνία.

49. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικῶν Ἀρχείων Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν Φ. 211. Ἡ Γραμμ. τῶν Ἐσωτερικῶν πρὸς τὴν Α.Μ.Β. 23 Μαρτίου 1839.

50. Ὁ ἴδιος ὁρος χρησιμοποιήθηκε γιὰ τοὺς ὑποτρόφους ἐξωτερικοῦ, πού ἦταν καὶ αὐτοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον παιδιὰ ἀγωνιστῶν.

51. Ἐγγραφο ἀριθ. 1.

52. Ὁ. παρ. ὑποσ. 49.

οί παραπάνω ύποψήφιοι «έχουν κλίση» στην τέχνη και μερικοί από αυτούς κάνουν ήδη πρακτική εξάσκηση σε τεχνίτες της Αθήνας. Όλοι τους έχουν έρθει στην πρωτεύουσα για να σπουδάσουν, αλλά επειδή οί οικογένειές τους άδυνατούν να τούς παρέχουν τά έξοδα διατροφής καταφεύγουν στή βοήθεια τής κυβέρνησης. Παρόλο που στο έγγραφο δέν αναφέρεται ή χρονολογία άφιξης τους στην Αθήνα, από τίσ διαδικαστικές ενέργειες αναλόγων περιπτώσεων μπορούσε να συμπεράνουμε, ότι πριν από τήν εισήγηση τής Γραμμ. Έσωτ. (23 Μαρτίου 1839) είχε ήδη μεσολαβήσει ένα εύλογο χρονικό διάστημα, στο οποίο οί παραπάνω ύπότροφοι παρακολούθησαν τά μαθήματα στο Σχολείο τών Τεχνών. Διάστημα απαραίτητο για να κριθούν ίκανοί και να τύχουν ύποτροφίας ανάμεσα στους 150⁵³ συμμαθητές τους. Ως προς τόν Παναγιώτη τό χρονικό διάστημα παραμονής και προύπηρεσίας σ' έναν τεχνίτη τής Αθήνας, πρέπει να συμπλίπει μέ τήν περίοδο τής εικονογράφησης του Άγώνα, 1836 - 1839, περίοδο κατά τήν οποία ό Μακρυγιάννης αναφέρει ότι είχε δύο ζωγράφους. Έκει φαίνεται, στο έργοστήρι του πατέρα του παραδοσιακά, όπως συνήθως συνέβαινε, μαθαίνει τήν τέχνη τής ζωγραφικής, τόσο πριν από τήν είσοδό του στο Σχολείο τών Τεχνών όσο και κατά τήν πρώτη περίοδο τών σπουδών του.

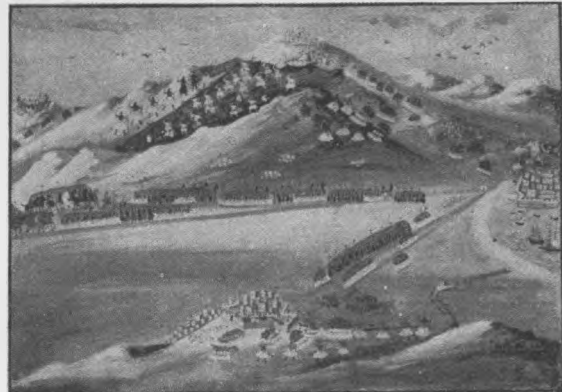
Τήν παραπάνω εισήγηση συμπληρώνει μία ευνοϊκή επιστολή του Τσένερ,⁵⁴ διευθυντή πιά, μέ ήμερομηνία 27 Ιουνίου 1839 προς τόν Όθωνα, συνοδευόμενη από 28 φύλλα Ίκονογραφικών Σχεδίων, ένα ρολόι κατασκευασμένο από τόν ύπότροφο μαθητή Π. Φωτεινό και μία μηχανή, έργο του Γ. Τερζάκη και Δ. Αντωνάρου, συμμαθητών του Παναγιώτη, άσκειμένων στο Βασιλικό Νομισματοκοπείο. Μερικά από αυτά τά σχέδια έγιναν και από τόν Παναγιώτη και αποστέλλονται στον Όθωνα σαν δείγματα τής προόδου και επιδεξιότητας τών ύποψηφίων ύποτρόφων.

Αν ή σύντομη φοίτηση του Παναγιώτη, 1838 - 1839, στο Σχολείο τών Τεχνών συντέινε στην από μέρους του άφομοίωση και άναπαραγωγή τών δυτικών στοιχείων⁵⁵ που στα 1956 ό Μ. Καλλιγιάς διέκρινε στή σειρά τών εικονογραφιών τής Γενναδείου καθώς επίσης και στο σχέδιο που δρίσκειται στην πίσω πλευρά του ύπ' αριθ. 23 πίνακα, «Μάχη τής Κρήτης και Σάμου», και γι' αυτό τό λόγο τά απέδωκε στον τρίτο γιό του Ζωγράφου, δέν είμαστε σε θέση ν' άποδείξουμε. Άλλωστε ό παραπάνω έρευνητής στην πιο πρόσφατη μελέτη του σχετικά μέ τήν εικόνα τής Ζωοδόχου Πηγής⁵⁶ στή Βορδώνια, αναφέρει ότι ό άρχικός καλλιτέχνης του Μακρυγιάννη χρησιμοποιούσε από τά 1811 ήδη στοιχεία δυτικής τέχνης. Τό μόνο που θά μπορούσαμε ίσως να παρατηρήσουμε είναι ότι ή συγκυρία τής εγκατάστασης τών Ζωγράφων

στην Αθήνα από άφορμή τήν εικονογράφηση, 1836 - 1839, άνοιξε τόν δρόμο στον Παναγιώτη για να έπωφεληθεί από τίσ καινούριες συνθήκες, που δημιουργούνται εκείνη τήν εποχή στην όργάνωση τής Παιδείας.

Δάσκαλός του στην πρώτη αυτή φάση τής σταδιοδρομίας του ύπήρξε ό Δανός άρχιτέκτονας Χριστιανός Χάνσεν,⁵⁷ ό οποίος δίδασκε ελεύθερο και γραμμικό σχέδιο. Από τόν Ιανουάριο του 1839, έν όψει του αύξημένου αριθμού μαθητών, διορίζεται ένας ακόμη δάσκαλος, ό Θεόφιλος Χάνσεν.⁵⁸

Τό χαμηλό επίπεδο γνώσεων τών μαθητών του Τεχνικού Σχολείου επέβαλε λίγο αργότερα, στα 1840, τήν πρόσληψη του Άλεξάνδρου Ίωαν. Σούτσου⁵⁹

Η δικαία απόφασις Θεού για τήν άπελευθέρωση τής Ελλάδας.

δάσκαλου στην καλλιγραφία, γραμματική και νεοελληνική γλώσσα.⁶⁰ Η έλλειψη εξειδικευμένου προσωπικού για τό μάθημα τής ζωγραφικής αντιμετώπιστηκε άρχικά εκ τών ενόντων, μέ τή χρησιμοποίηση άρχιτεκτόνων, αλλά δέν ήταν ή μοναδική άνωμαλία στή λειτουργία τής πρώτης περιόδου του Τεχνικού Σχολείου· μία σειρά από άδυναμίες τό χαρακτηρίζαν ως τή στιγμή που μπήκε σε μία πιο πειθαρχημένη μορφή λειτουργίας. Τά ύλικά τής διδασκαλίας και πρακτικής εξάσκησης σπάνιζαν, τά κτίρια δέν έπαρκοῦσαν για να στεγάσουν τόν δλοένα αύξανόμενο αριθμό μαθητών. Παρ' όλα αυτά ό Παναγιώτης Ζωγράφος προχωρεί σταθερά, παρακολουθεί τά μαθήματά του και στις 29 Φεβρουαρίου 9 Μαρτίου 1840⁶¹ ζητάει, μέσω τής γραμματείας τών Έσωτερικών, άνανέωση τής ύποτροφίας του. Η αίτησή του θά γίνει δεκτή, μέ τήν χορήγηση στον «νέον Παναγιώτην Ζωγράφου εκ Σπάρτης»⁶² 30 δραχμών τό μήνα.

Οί χαρακτηρισμοί νέος ή μαθητής άποδίδονται επανειλημμένα τόσο στον Παναγιώτη όσο και στους ύπόλοιπους μαθητές του Σχολείου τών Τεχνών από

53. Γ.Α.Κ. Όθωνικών Άρχείων Έπουργείον Έσωτ. Φαν. 211. Έγγραφο 10 Όκτ. 1839 (τό πρωτότυπο είναι γραμμένο Γαλλικά).

54. Ό. παρ., ύποσημ. 53.

55. Μαρίνου Καλλιγιά, «Καινούργια στοιχεία για τίσ εικονογραφίες του Παναγιώτη Ζωγράφου, Περ. Ζυγός, τεύχ. 3 - 4 Αθήνα 1956.

56. Μαρίνου Καλλιγιά, «Ό Παναγιώτης και ό Δ. Ζωγράφος», Ίστορία του Έλληνικού Έθνους, Αθήνα, τ. ΙΓ', σσ.: 532-534.

57. Κ. Μπίρη δ. παρ., σελ. 35.

58. Ό. παρ., σελ. 40, πβλ και Γ.Α.Κ. Όθων. Άρχείων.

Έπουρ. Έσωτ. Φαν. 211 Έγγραφο 22 Ίαν. / 3 Φεβρ. 1839.

59. Κ. Μπίρη, δ. παρ. σελ. 44.

60. Γ.Α.Κ. Όθωνικών Άρχείων, Έπουργείον Έσωτ. Φαν. 211. Έγγραφο, 28 Άπριλ. / 10 Μαΐου 1840 (τό πρωτότυπο είναι γραμμένο Γαλλικά).

61. Έγγραφο αριθ. 2.

62. Έγγραφο 2 αριθ. 2.

τήν Γραμματεία του Ὁθωνα ἢ τῶν Ἑσωτερικῶν, πού χρησιμοποιοῦν τήν ὁρολογία τοῦ ἰσχύοντος ἀπό τό 1838 Κανονισμοῦ⁶³ τῆς Σχολῆς. Ὁ Κανονισμός αὐτός περιελάμβανε ὑποδείξεις, ὁδηγίες, καί ποινές σχετικές μέ τή συμπεριφορά ἀτόμων μικρῆς ἡλικίας. Ἡ διαπίστωση, ὅτι δηλαδή στό Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν συχνάζον νεοί ἡλικίας κάτω τῶν 20 ἐτῶν τουλάχιστον, ἐνισχύεται ἐπίσης καί ἀπό τά σύντομα βιογραφικά σημειώματα τῶν συμμαθητῶν τοῦ Παναγιώτη, πού σώζονται στά ΓΑΚ.⁶⁴

Ἀπό ἀφορμή τά παραπάνω θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τή γέννηση τοῦ Παναγιώτη γύρω στά 1820 ἢ καί λίγο ἀργότερα ἴσως. Ὄταν, λοιπόν, ὁ πατέρας του ἀρχίζε τίς εἰκονογραφίες στοῦ Μακρυγιάννη, ὁ Παναγιώτης, μαθητευόμενος τότε, δέν πρέπει νά ἦταν περισσότερο ἀπό 15-16 χρονῶν, πράγμα πού δέν τοῦ επέτρεπε, ἔστω καί ἂν βοηθοῦσε, νά βάλει τήν ὑπογραφή του.

Στό ἴδιο ἔγγραφο (26 Φεβρ. / 9 Μαρτ. 1840)⁶⁵ ἡ Γραμματεία τῶν Ἑσωτερικῶν ἐπαναλαμβάνει, ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένος νά δουλεύει κατά τό διάστημα τῆς παράτασης τῆς ὑποτροφίας του σ' ἕναν τεχνίτη τῆς Ἀθήνας. Ὁ τρόπος αὐτός τῆς διπλῆς μαθητείας, πρακτικῆς καί κατά ἕνα τρόπο θεωρητικῆς, στό Σχολεῖο τῶν Τεχνῶν ἐφαρμόστηκε κατά τό πρότυπο ἀντίστοιχων Σχολῶν στά κρατίδια τῆς Γερμανίας καί ἐξυπηρετοῦσε γιά τήν Ἑλλάδα τῆς μεταβατικῆς περιόδου ποικίλες ἀνάγκες: Ἐκσυγχρόνιζε τήν ἐκπαίδευση τῶν διαφόρων τεχνιτῶν ἐπιτρέποντας στούς μαθητευόμενους νά σπουδάζουν χωρῆς νά ἀπομακρύνονται ἀπό τόν παραδοσιακό τρόπο ἐκμάθησης μιάς τέχνης, καί παράλληλα ἐπέτρεπε τήν καθημερινή ἀξιοποίηση τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος τεχνικοῦ δυναμικοῦ γιά τίς ἀνάγκες τῆς πρωτεύουσας. Κάτω ἀπ' αὐτή τήν ὀπτική γωνία θά πρέπει νά δοῦμε τό διπλό ρόλο τοῦ Παναγιώτη, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε συνελῆς στίς καθημερινές ὑποχρεώσεις του ἀπέναντι στον πατέρα του καί ταυτόχρονα σύχναζε «ἐπιμελῶς εἰς ὅλας τάς παραδόσεις χωρῆς ἐξαίρεσιν, ἐργαζόμενος εἰς τήν ἰχνογραφίαν».⁶⁶

Τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1840 μιά σημαντική πρόοδος θά σημειωθεῖ στό Τμήμα τῆς Ζωγραφικῆς: Μέ πρωτοβουλία τῆς Δούκισσας τῆς Πλακεντίας θά κληθεῖ ἀπό τό Παρίσι ἕνας καινούριος δάσκαλος, ὁ Pierre Bonirotte, γιά νά διδάξει καί τελειοποιήσει «εἰς τήν τέχνην ταύτην δώδεκα νέους... τούς ὁποίους αὐτός ἤθελε ἐπιλέξει».⁶⁷ Ὁ Pierre Bonirotte⁶⁸ ἦταν ζωγράφος ὁ ἴδιος καί μαθητής τοῦ Ingres καί Flandrin. Ἀπό τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1840 θά ἀναλάβει τήν ὁργάνωση καί διδασκαλία τῆς ζωγραφικῆς. Ἔτσι, ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος θά ἀρχίσει νά διδάσκεται τά πρῶτα στοιχεῖα τῆς δυτικῆς τέχνης καί τούς κανόνες τῆς νεότερης ζωγραφικῆς ἀπό ἕνα μαθητή τοῦ Ingres.

Τρεῖς πρέπει νά εἶναι οἱ ἐπιλεκτοί μαθητές τοῦ P.

Bonirotte, ὁ Παναγιώτης «διδασκόμενος τήν Ζωγραφικὴν», ὁ Κυριάκος Θεοδώρου «Ἰχνογραφίαν», ὁ Δ. Κούμπης «Ἰχνογραφίαν καί Ζωγραφικὴν».

Ξαφνικά ὅμως ἕνα ἀπροσδόκητο γεγονός θά θυθῆσει στό σκοτάδι τῆ συνέχεια τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Παναγιώτη στή ζωγραφική. Στίς 19 Ἰανουαρίου 1843⁶⁹ ἡ Γραμματεία Ἑσωτερικῶν θά ζητήσει ἀπό τή Γραμματεία τοῦ Ὁθωνα τήν ἀνανέωση τῆς ὑποτροφίας τῶν τριῶν μόνο ἀπό τοὺς παραπάνω μαθητές τῆς Σχολῆς, Κ. Θεοδώρου, Δ. Κούμπη καί Ἀλεξ. Δαμῆρη. Ὁ Παναγιώτης Ζωγράφος σύμφωνα μέ τό ἴδιο ἔγγραφο «λαβὼν ἀπό τοῦ παρελθόντος Ἰουνίου δῆμιον ἄδειαν, ἔνεκα ἀναρρώσεως, δέν ἐπανῆλθε εἰς τά χρέη του».

Ὁ τακτικός ρυθμός ἀνανέωσης ὡς τά 1843 τῶν ὑποτροφῶν τοῦ Παναγιώτη καί ἡ ὁμαλότητα διεξαγωγῆς τῆς ἀλληλογραφίας ἀνάμεσα στήν Γραμ. Ἑσωτ. καί τήν Γραμμ. Ὁθωνα δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση, ὅτι τίποτα δέν ἀνέκοψε τήν ροή τῆς φοίτησής του στό ἐπίπεδο τῶν τυπικῶν σπουδῶν ὅσο καί στήν πρακτικὴ ἐξάσκηση. Ὁ Παναγιώτης ἀνταποκρίνεται ὁμαλὰ δουλεύοντας στό ἐργαστήρι τοῦ πατέρα του, δέν φέρεται ὡς ὀρφανός, ἔτσι, πού νά εἶναι σχεδόν αὐτονόητο ὅτι ὁ Δημήτριος Ζωγράφος ζεῖ ὡς τά 1843 τουλάχιστον. Σ' αὐτό συνηγορεῖ καί ἡ συνεχιζομένη ἐπαγγελματικὴ σχέση τοῦ Δημητρίου μέ τόν Μακρυγιάννη πού δέν διακόπηκε τό Μάρτιο τοῦ 1839 μέ τήν ἀποπεράτωση τῶν εἰκονογραφῶν ἀλλὰ ἀντίθετα παρατάθηκε μέ τήν κατασκευή τοῦ ψηφιδωτοῦ ὡς τό τέλος τοῦ 1839 ἢ ἴσως ἀκόμη ἀργότερα. Δέν ἀποκλείεται δέβαια ἀπό μιά στιγμή κι ἔπειτα ὁ Δημήτριος νά μὴν συνδεόταν τόσο στενά μέ τόν Μακρυγιάννη. Ἡ παραμονή του στήν Ἀθήνα ὡς τά τέλη τοῦ 1839, πού συμπύπτει μέ τήν ἀνθιση τῆς ἀνοικοδόμησής της, δημιουργοῦσε πολλές δυνατότητες ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης καί ὀριστικότερης ἐγκατάστασης στήν πρωτεύουσα.

1

Πρός τήν ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν¹
Γραμματεῖαν
Ἐν. Ἀρ. 3145 Γρ. Ἑσ.
Περί χορηγήσεως βοηθείας
εἰς πέντε νέους Ἑλλήνας
διά νά διδαχθῶσιν
τέχνας τινάς

¹ Ὁθων κ.τ.λ.

63. Κ. Μπίρης, *δ. παρ.*, σελ. 31-32.

64. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Φαν. 211.

65. Ἐγγραφο ἀριθμ. 2.

66. Κ. Μπίρης, *δ. παρ.*, σελ. 30.

67. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικόν Ἀρχεῖο, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Φακ. 211 πβλ. καί Μπίρη, *δ. παρ.*, σελ. 59 κε.

68. E. Benezit, *Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs, Dessinateurs et Graveurs*. Paris 1976, τ. II, σελ. 154.

69. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικόν Ἀρχεῖον LII. Δημοσία Ἐκπαίδευσις (1843-1849) Φακ. 23.

¹ Ἐπί τῆ ἀπό 23 Μαρτίου τ.ε. ἀναφορᾶ (προτάσει) τῆς ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείας ἐγκρίνομεν τό νά χορηγῶνται κατ' ἔτος εἰς (ἕκαστον τῶν ἐνταῦθα σημειουμένων νέων Νικολετοπούλου, Δ. Στρατηγοῦ, Π. Ζωγράφου, Ν. Δασκαλοπούλου καί † Α. Ἰωαννοπούλου τριακόσια Δραχμαί) + διά δύο ἔτη διά νά διδαχθῶν ἐνταῦθα πλησίον ἀξίου τεχνίτου τήν ζωγραφικὴν τήν (λεπτοουργικὴν καί τήν ἀμαξοποιαν). Ἡ δέ ποσότης αὐτῆ θέλει ληφθῆ ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς ἰδίας Γραμματείας ἀπὸ τό ἐπί τούτω κεφάλαιον. Ἡ ἐπί τῶν ἐσωτερικῶν Γραμ-

ματεία επιφορτίζεται τήν εκτέλεσιν τού παρόντος διατάγματος.

Ἐν Ἀθήναις τῆ..... 1839
Γ. Γλαράκης

+ Εἴκοσι πέντε δρ. κατά μῆνα ἐνόσω προχωρεῖ εἰς τὰ μαθήματά του.

+ Περί δέ τῶν ἄλλων τεσσάρων Νικολετοπούλου, Δ. Στρατηγοῦ, Π. Ζωγράφου καί Α. Ἰωαννοπούλου θέλει γνωμοδοτήσει ἡ Γραμματεία ἂν δέν δύνανται νά παραδεχθῶσιν ὡς μαθητευόμενοι εἰς τὰ ἐργαστάσια τῶν στρατιωτικῶν τεχνιῶν.

2

Ἀπόσπασμα

ἀρ. 435
Πρός τήν Γρ[αμματεῖαν]
τῶν Ἐσωτερικῶν²

Ἔθων κ.λ.

Ἐπί τῆ προτάσει κ.λ. ἐγκρίνομεν νά δίδεται κατά μῆνα ἡ ποσότης τριάκοντα Δραχμῶν εἰς τόν νέον Παναγιώτην Ζωγράφον ἐκ Σπάρτης δι' ἕν ἔτος ἀπό τῆς σήμερον διά νά διδαχθῆ τήν ζωγραφικὴν, προσκολλούμενος εἰς τινα ἀξιόν τοιοῦτον τεχνίτην ἐνταῦθα, περί οὗ θέλει ληφθῆ φροντίς καί παρά τῆς ἰδίας Γραμματείας.

Ἡ ἐπί τῶν Ἐσωτερικῶν Γραμματεία κ.λ.

Ἀθήναι τῆ 26 Φεβρ./9 Μαρτ. 1840

Ἔθων

3

Πρός τήν Αὐτοῦ
Μεγαλειότητα
τόν Βασιλέα

Ἡ ἐπί τῶν Ἐσωτερικῶν³
Γραμματεία τῆς
Ἐπικρατείας.

Ἐν Ἀθήναις τήν 26 Φεβρουαρίου
1841.

Περί τοῦ Συνταξιούχου⁴
Παναγ. Ζωγράφου

Διά τοῦ ἀπό 26 Φεβρουαρί[ου] π.ε. Υ.Β. Διατάγματος ἠδύδωκεν ἡ Υ.Μ. νά ἐγκρίνη τήν ὑπέρ τοῦ Παναγιώτου Ζωγράφου τοῦ ἐκμανθάνοντος τήν ζωγραφικὴν τέχνην προτανθεῖσαν μηνιαίαν σύνταξιν, τριάκοντα δραχμῶν δι' ἕν ἔτος ὀλόκληρον.

Ἡ προθεσμία αὕτη ἤδη λήγει, ὁ δέ Διευθυντής τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, τήν ὅποιαν συχνάζει τακτικώτατα σπουδάζων τήν ζωγραφικὴν, συσταίνει αὐτόν ὡς ἐπιμελῆ εἰς τὰ χρέη του, χρηστοθήκη καί ἱκανῶς προοδεύσαντα, καί ἐπομένως τόν κρίνει ἀξιόν τῆς Β. Εὐνοίας, ὅπως ἐξακολουθήσῃ νά λαμβάνῃ τήν διορισθεῖσαν σύνταξιν, ἄνευ τῆς ὁποίας δέν θέλει δυνηθῆ ν' ἀκολουθήσῃ τό στάδιον τῶν σπουδῶν του.

Ἐκτιμῶν πρεπόντως τὰς συστάσεις τοῦ Διευθυντοῦ, Μεγαλειότατε, τολμῶ νά παρακαλέσω τήν Υ.Μ. ὅπως εὐαρεστηθῆ νά παρατείνῃ τήν σύνταξιν ταύτην ἐπί ἕξι ἐτι

μήνας ἀπό τήν ἐκπνευσιν τῆς πρώτης προθεσμίας, ἥτις λήγει κατά μνησθέν Β. Διάταγμα τῆ 25 Φεβρ./18 Μαρτ. τ.ε.

Ἐπ' αὐτῷ λαμβάνω τήν τιμὴν νά καθυποβάλλω ὑπὸ τήν Β. Ἐγκρίσιν τό ἐπισυναπτόμενον Σχέδιον Διατάγματος. Ὑποσημειοῦμαι μέ σέβας βαθύτατον τῆς Ὑμετέρας Μεγαλειότητος.

Εὐπειθέστατος ὑπηρέτης καί πιστός ὑπῆκοος.

Ὁ ἐπί τῶν ἔσωτερικῶν Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας.

Ν.Γ. Θεοχάρης

Ν. Σκοῦφος.

4

Πρός τήν ἐπί τῶν
Ἐσωτερικῶν Γραμματείας⁵
ἕν. Ἄρ. 638
Περί τοῦ Συνταξιούχου
Παναγιώτου Ζωγράφου

Ἔθων κ.λ.

Ἐπί τῆ 26 Φεβρουαρίου τ.ε. προτάσει τῆς Ἑμετέρας ἐπί τῶν Ἐσωτερικῶν Γραμματείας, καί λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὰς καλὰς συστάσεις, τὰς ὁποίας ὁ Διευθυντής τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς καθυπέβαλεν ὑπέρ τοῦ σπουδάζοντος τήν ζωγραφικὴν τέχνην Παναγιώτου Ζωγράφου, παρατείνομεν τήν διδομένην αὐτῷ μηνιαίαν σύνταξιν ἐκ τριάκοντα Δραχμῶν ἐπί ἕξι ἐτι μήνας μετὰ τήν λήξιν τῆς πρώτης προθεσμίας, διά νά εὐκολύνωμεν εἰς αὐτόν τήν σπουδὴν τῆς ζωγραφικῆς τέχνης.

Ἐν Ἀ[θήναις]...

Ν.Γ. Θεοχάρης

1. Γ.Α.Κ. Ἔθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν Φακ. 211. Σχέδιο Ἐγγράφου. Μέσα σέ παρενθέσεις τὰ τμήματα τοῦ ἐγγράφου, ποῦ ἔχουν διαγραφῆ. Πλάγια στήν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς σελίδας, μέ ἄλλη γραφὴ σημειώνονται δύο προτάσεις σέ ἀντικατάσταση τῶν διαγραμμένων τμημάτων τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου, ποῦ ἔπρεπε νά τοποθετηθοῦν στή θέση τῶν σταυρῶν. Ἡ ἀντικατάσταση ἀπὸ τίς παραπάνω προτάσεις παρουσιάζει συντακτικὴ ἀσάφεια, ἀλλὰ δέν ἀλλάζει τό νόημα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. Ἀκολουθοῦν σημειώσεις μέ μολύβι στά γερμανικά. Ἡ θέση τῆς ἡμερομηνίας ἔχει μείνη κενή. Τό ἔγγραφο ἔχει συνταχθῆ μετὰ τίς 23 Μαρτίου 1839.

2. Γ.Α.Κ. Ἔθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν Φακ. 211. Ἀπόσπασμα Ἐπισήμου ἐγγράφου.

3. Γ.Α.Κ. Ἔθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο. Στό ἐπάνω μέρος τοῦ ἐγγράφου σημειώνεται μέ μολύβι μιὰ γερμανικὴ ἐπιγραφή: *Pers Akt D Zographos liu(;)gt u(;)n*. Ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς παρουσιάζει δυσκολίες, γιατί ἔχουν χρησιμοποιηθῆ ταυτόχρονα γερμανικοὶ καί γοθτικοὶ χαρακτήρες. Τό ὄνομα ὁμῶς τοῦ Δ. Ζωγράφου εἶναι εὐδιάκριτο. Μετάφραση καί ἀνάπτυξή τῆς ὑπάρχει στήν μελέτη.

4. Συνταξιούχος = ὑπότροφος.

5. Γ.Α.Κ. Ἔθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, Φακ. 211. Σχέδιο ἐγγράφου, χωρὶς ἡμερομηνία καί χρονολογία ἐκδοσης. Πρέπει νά ἔχει συνταχθῆ μετὰ τήν 26 Φεβρ. 1841, σύμφωνα μέ τήν ἐνδειξη 26 Φεβρ. τοῦ ἴδιου τοῦ σχεδίου καί τήν χρονολογία τοῦ προηγουμένου ἐγγράφου.

5

Πρός τήν Γραμματείαν
τῶν Ἑσωτερικῶν⁶
Περί συντάξεως εἰς τοὺς
μαθητάς τῆς Ἱχνογραφίας
καί Ζωγραφικῆς.

*Ὁθων κ.τ.λ.

Ἐπί ταῖς ὑπ' ἀρ. 636637 καί 638 ἀναφοραῖς τῆς Γραμματείας τῶν Ἑσωτερικῶν περὶ τῆς σημειουμένης υποθέσεως, ἐγκρίνομεν εἰς τὸν μαθητὴν Ἀλέξανδρον Δαμήρην καί εἰς τὸν Ὀρφανὸν Δημήτριον Κούμπην πρὸς μάθησιν τῆς Ἱχνογραφίας καί Ζωγραφικῆς ἐν τῷ Πολυτεχνικῷ Σχολείῳ μηνιαίαν σύνταξιν ἐκ τριάντα δραχμῶν εἰς ἑκαστον αὐτῶν προσωρινῶς ἐπὶ ἕξ μῆνας. Ὡσαύτως ἐγκρίνομεν καί εἰς τὸν Μαθητὴν Παναγιώτην Ζωγράφον πρὸς ἐξακολουθήσασιν τῶν σπουδῶν του εἰς τὴν Ζωγραφικὴν παράτασιν τῆς εἰς αὐτὸν ἐγκριθείσης μηνιαίας συντάξεως τριάκοντα δραχμῶν, ἐπὶ ἄλλους ἕξ μῆνας ἀρχομένην ἀφ' ἧς ἡμέρας αὕτη ἔπαυσε.

Athena der 12/24 April 1841
Othow.

6

ἀριθ. 1116
Πρός τήν Αὐτοῦ
Μεγαλειότητα
Ἡ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν⁷
Γραμματεία τῆς
Ἐπικρατείας.
Ἐν Ἀθήναις τὴν 30 Σεπτεμ[βρίου] 1841.
Περί τῶν Ὑποτρόφων τοῦ
Τεχνικοῦ Σχολείου.

Μεγαλειότατε

Ἡ διὰ τοῦ 12/24 Ἀπριλίου τ.ε. Β. Διατάγματος ἐγκριθεῖσα βοήθεια τῶν 30 δραχμῶν κατὰ μῆνα ὑπὲρ τῶν ἐνδεῶν μαθητῶν τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου Ἀλεξάνδρου Δαμήρη, Δημητρίου Κούμπη καί Π. Ζωγράφου, πλησιάζει νὰ τελειώσῃ. Ὁ δὲ Διευθυντὴς τοῦ Σχολείου τούτου, θεωρῶν τὴν πρόδοον καί ἐπιμέλειαν, τὴν ὁποίαν οἱ εἰρημῆνοι δεικνύουσιν εἰς τὰ μαθήματά των, προτείνει εἰς τὴν Γραμματείαν διὰ τῆς ὑποβαλλομένης ἐσωκλείστως ἀναφορᾶς του, νὰ παραταθῇ ἡ διδομένη εἰς αὐτοὺς βοήθεια.

Κατὰ συνέπειαν τούτου, λαμβάνω τὴν τόλμην νὰ παρακαλέσω τὴν Υ.Μ. νὰ παρατείνῃ τὴν βοήθειαν ταύτην ἐπὶ ἕξ μῆνας ἀκόμη κατὰ τὸ ὑποβαλλόμενον σχέδιον Διατάγματος.

Ὑποσημειοῦμαι μὲ σέβας βαθύτατον.

Εὐπειθὴς καί πιστὸς Ὑπὴκόος ὁ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματεῦς τῆς Ἐπικρατείας.

(Ὑπογραφή δუსανάνγνωστη)

Σπηλιωτάκης

7

Ἐν ἀρ. 11116 Γρ. Ἑσ.
Εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν⁸
Γραμματείαν.
Περί τῶν Ὑποτρόφων τοῦ
Τεχνικοῦ Σχολείου

*Ὁθων κ.τ.λ.

Ἐπὶ τῇ ὑπ' ἀριθ. 11116 προτάσει τῆς Ἡμετέρας ἐπὶ

τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείας, παρατείνομεν ἐπὶ ἕξ μῆνας ἀκόμη τὴν διδομένην βοήθειαν τῶν 30 δραχμῶν κατὰ μῆνα εἰς τοὺς Ὑποτρόφους τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου Ἀλεξάνδρον Δαμήρην, Δημήτριον Κούμπην καί Παναγιώτην Ζωγράφον, κατὰ συνέπειαν τοῦ ἀπὸ 12/24 Ἀπριλίου τοῦ Ἡμετέρου Διατάγματος, ἀρχομένην ἀφ' ἧς ἔπαυσεν ἡ πρώτη ἐξαμηνία.

Ὁ Ἡμέτερος ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματεῦς ἐπιφορτίζεται τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ παρόντος Διατάγματος.

Ἐν Ἀθήναις τὴν 13/25 (λέξη δუსανάνγνωστη) 1841

*Ὁθων.

8

Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα
τὸν Βασιλέα.

Ἡ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας.⁹

Ἐν Ἀθήναις τὴν 7 Μαΐου 1842

Περί τῶν Ὑποτρόφων μαθητῶν τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου

Μεγαλειότατε.

Πολλῶν ἐκ τῶν ὑποτρόφων μαθητῶν τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου ἔληξεν ἡ προθεσμία τῆς διδομένης συντάξεως, τινῶν δὲ ἐκ τούτων λήγει κατ' αὐτάς, καί εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀνανεωθῇ διότι ἅπαντες δὲν ἔχουν ἄλλον πόρον ζωῆς καί ὑποφέρουν δεινὰς στερήσεις.

Ἡ Γραμματεία πρὶν ἢ ὑποβάλλει προτάσεις εἰς τὴν Υ.Μ. ἐθεώρησαν ἀναγκαῖον νὰ πληροφορηθῇ παρὰ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου περὶ τῶν προόδων καί τῆς ἐπιμελείας, τὴν ὁποίαν ἔδειξαν οἱ εἰρημῆνοι ὑπότροφοι εἰς τὰ μαθήματά των. Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου ἐκπληρῶν τὴν πρόσκλησιν τῆς Γραμματείας δίδει τὰς πλέον καλὰς πληροφορίας περὶ ἑνὸς ἐκάστου τῶν νέων τούτων, καί τοὺς συνιστᾷ εἰς τὴν πρόνοιαν τῆς Κυβερνήσεως διὰ νὰ ἀνανεωθῇ ἡ σύνταξις των.

Οἱ νέοι περὶ ὧν πρόκειται καί τοὺς ὁποίους συνιστᾷ ὁ Διευθυντὴς τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

1. Παναγιώτης Ζωγράφος, διδασκόμενος τὴν Ζωγραφικὴν.

2. Κυριάκος Θεοδώρου, τὴν Ἱχνογραφίαν.

3. Δ. Κούμπης, τὴν Ἱχνογραφίαν καί τὴν Ζωγραφικὴν.

4. Ἀλέξανδρος Δαμήρης τὴν Ἱχνογραφίαν καί Ζωγραφικὴν ὡς ἀνωτέρω.

Ἄπαντες οἱ εἰρημῆνοι λαμβάνουν κατὰ μῆνα τριάκοντα δραχμὰς, ἀλλὰ ἐν τοσοῦτω, ἐπειδὴ διωρίσθησαν ὑπότροφοι εἰς διαφόρους ἐποχάς, ἡ προθεσμία τῆς συντάξεως των δὲν λήγει εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν, καί ἡ Γραμματεία ἠναγκάζεται νὰ ἀναφέρῃ περὶ ἑνὸς ἐκάστου εἰς τὴν Υ.Μ., διὰ νὰ τῷ ἀνανεωθῇ ἡ σύνταξις, τὸ ὁποῖον ἐφερεν πολλὴν σύγχισιν εἰς τὰς ἐργασίας τῆς Γραμματείας. Ἐπομένως θεωρῶ κατὰλληλον, ὥστε ἡ σύνταξις τῶν ἀνωτέρω νὰ παραταθῇ μέχρι τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1843, ἀρχομένη ἀφ' ἧς ἔληξεν ἡ πρώτη, εἰς τὸν ὅσον ὥστε ὅλοι οὗτοι νὰ ἔχουν τὴν αὐτὴν χρονολογίαν.

Ἐάν ἡ Υ.Μ. ἐγκρίνῃ τὴν πρότασίν μου ταύτην τὴν παρακαλῶ νὰ περιβάλῃ μὲ τὴν Βασιλικὴν ὑπογραφήν τῆς τὸ ἐν σχεδίῳ ὑποβαλλόμενον Βασιλικὸν Διάταγμα.

Ὑποσημειοῦμαι σὲ σέβας βαθύτατον.

Τῆς Υ. Μεγαλειότητος εὐπειθεὶς καί πιστὸς Ὑπὴκόος.

Ὁ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματεῦς τῆς Ἐπικρατείας.

(Ἐπογραφή δუსανάνγνωστη).

9

Πρός τήν ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματειῶν¹⁰
Περί τῶν Ὑποτρόφων μαθητῶν τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου
Ἰθων κτλ.

Ἐπί τῆ ὑπ' ἀριθ. 5894 προτάσει τῆς Ἡμετέρας ἐπί τῶν
Ἑσωτερικῶν Γραμματείας ἀπεφασίσασμεν καί διατάττω-
μεν.

Ἄριθμ. 1

Ἡ κατά συνέπειαν Ἡμετέρου Διατάγματος Χορηγου-
μένη βοήθεια τῶν 30 δραχμῶν κατὰ μῆνα εἰς τούς Ὑπο-
τρόφους μαθητάς τοῦ Τεχνικοῦ Σχολείου Παναγιώτην
Ζωγράφον, Κυριάκον Θεοδώρου, Δημήτριον Κούμπη καί
Ἀλέξανδρον Δαμήρη θέλει ἐξακολουθήσει μέχρι τῆς 1ης
Ἰανουαρίου τοῦ 1843.

Ἄριθ. 2

Ἡ Ἡμετέρα ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματεία ἐπιφορ-
τίζεται τήν ἐκτέλεσιν τοῦ παρόντος Διατάγματος. Ἐν
Ἀθήναις τῆ 18/30 Μαΐου 1842.

Ἰθων.

10

Πρός τήν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τόν Βασιλέα
Ἡ ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας.¹¹
Ἐν Ἀθήναις τῆ 19 Ἰανουαρίου 1843
Περί παρατάσεως τῆς εἰς τούς ὑποτρόφους τῆς Πολυτε-
χν[νικῆς] Σχολῆς χορηγουμένης συντάξεως.

Μεγαλειότητα

Ἐκ τῆς ἐπισημασμένης ἐν τῇ παρούσῃ ἀναφορᾷ
τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς καί τοῦ ὀνο-
μαστικοῦ ἐλέγχου τοῦ ἐν τῇ Σχολῇ ταύτῃ διδασκομένου
ὑποτρόφων παρατηρεῖ ἡ Ὑ.Μ. πόσοι τόν ἀριθμόν εἰσίν
οὔτοι, ποῖα μαθήματα ἀκολουθοῦσι, κατὰ πόσον
προώδευσαν καί κατὰ πόσον πρέπει νά ἐξακολουθήσῃ ἡ
σύνταξις αὐτῶν. Ἡ Γραμματεία μή ἔχουσα νά κάμῃ ἐν-
αντίας παρατηρήσεις ἐπί τῆς ἐκθέσεως τοῦ Διευθυντοῦ,
παρακαλεῖ, σύμφωνα μέ τήν ἐκθεσιν τούτην, νά ἐγ-
κρίνη ἡ Ὑ.Μ. ὥστε νά ἐξακολουθήσῃ ἡ μηνιαία σύνταξις
μόνον τῶν τριῶν ὑποτρόφων Κυριάκου Θεοδώρου, Δη-
μητρίου Κούμπη καί Ἀλεξάνδρου Δαμήρη τῶν μέ πρώ-
του καί δευτέρου δι' ἐξ ἑξ ἑξ μῆνας τοῦ δέ τρίτου δι' ἕν
ἔτος, ὄλων δέ ὁμοῦ ἀπό τῆς 1ης τοῦ τρέχοντος μηνός
ὄτε δηλαδή ἔπαυσεν ἡ διά τοῦ ἀπό 18 Μαΐου 1842 ὑπ'

ἀριθ. 1157 Διατάγματος χορηγουμένη εἰς αὐτούς βοήθεια
τριάκοντα δραχμῶν κατὰ μῆνα.

Περί δέ τῶν σημειουμένων ἐν τῷ ὀνομαστικῷ ἐλέγχῳ
Γ. Τερζάκη, Π. Ζωγράφου δέν ἀνεφέρθη, διότι δέν ἔκαμεν ὡς ἀνε-
φερεν εἰς τήν Γραμματείαν προόδους ἐλλείψει τοῦ ἀναγ-
καίου καταστήματος διά νά διδάσκηται τό πρακτικόν μέ-
ρος ὁ δέ Π. Ζωγράφος λαβῶν ἀπό τόν παρελθόντα Ἰου-
νιον δέμηνον ἀδειαν ἀπουσίασε ἐνεκα ἀναρρώσεως δέν
ἐπανήλθεν εἰς τά χρέη του. Περί τούτου ἐζητήθησαν αἱ
ἀναγκαῖαι πληροφορίες καί θέλω λάβει (λέξεις δυσανά-
γνωστες) νά ἀναφέρω ἐγκαίρως εἰς τήν Ὑ.Μ. τό ἀποτέ-
λεσμα.

Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τούς τρεῖς ὑποτρόφους τῆς Βασι-
λικῆς Λιθογραφίας, οἵτινες συμπαραελήφθησαν εἰς τόν
κατάλογον τῶν τῆς Σχολῆς ἀνεφερα διά τῆς ὑπ' ἀριθ.
17220 ἀναφορᾶς μου καί ἐνεκρίθη ἡ μηνιαία σύνταξις
αὐτῶν διά τοῦ ὑπ' ἀριθ. 62 Διατάγματος.

Ὑποσημειοῦμαι σέ σέβας θαυτάτον τῆς Ὑ. Μεγαλειότη-
τος.

Εὐπειθῆς καί πιστός Ὑπήκοος

Ὁ ἐπί τῶν Ἑσωτερικῶν Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας
(ὑπογραφή δυσανάγνωστη)

6. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερι-
κῶν Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο. Τό δημοσιευμένο ἐγ-
γραφο ἀποτελεῖ τό μεταφρασμένο τμήμα τοῦ ὀλικοῦ ἐγ-
γράφου, πού συντάσσεται καί ὑπογράφεται στά γερμα-
νικά. Ἡ ὑπογραφή, τόπος ἐκδόσεως, ἡμερομηνία, χρονο-
λογία ἔχουν ληφθεῖ ἀπό τό γερμανικό τμήμα τοῦ ἐγγρά-
φου.

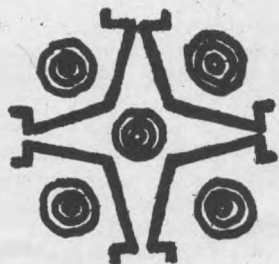
7. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερι-
κῶν Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο.

8. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερι-
κῶν Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο.

9. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερι-
κῶν Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο.

10. Ὁθωνικόν Ἀρχεῖον, Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν.
Φακ. 211. Ἐπίσημο ἔγγραφο.

11. Γ.Α.Κ. Ὁθωνικόν Ἀρχεῖον L. II. Δημοσία Ἐκπαί-
δευσις (1843-1849) Φακ. 23.

συνεργατικῆ
βιβλία αφίσσες

συνα 7αθηνα τηλ. 3615493

ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ

ή άλλη όψη του πραγματικού

του Γιάννη Πανούση

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η σοβαρότητα του θέματος

Άνοιγουμε στην τύχη μία εφημερίδα. Πηχναίοι τίτλοι.

«Τά ναρκωτικά μπήκαν στο σχολείο. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος που απειλεί τη νεολαία και την επιδίωξη του τόπου μας – 90% των ναρκωτικομανών στην Ελλάδα είναι ηλικίας κάτω των 30 ετών – Τό 40% των παιδιών στα αστικά κέντρα έχουν δοκιμάσει κάποιο ναρκωτικό – Έκστρατεία κατά του άργου θανάτου – Ο θανατηφόρος αυτός θρόγγος που τυλίγεται στο λαμό των παιδιών μας, ξεκίνησε από τον άκρατο μοντέρνο εϋδαιμονισμό, τό κύμα τής άμφισβήτησης τών αξιών και τά περίπλοκα ψυχολογικά προβλήματα που δημιουργεί στους νέους ό διαλυμένος πιά θεσμός τής οικογένειας».

Νάμαστε λοιπόν από την πρώτη κιόλας στιγμή στην καρδιά του θέματος. «Ναρκωτικά» «Θάνατος» «Νεολαία» «Άμφισβήτηση». Όροι, έννοιες, συνειρμοί παραστάσεων που τό μέγεθος και ή σοβαρότητα τους δέν αφήνουν κανέναν αναγνώστη αδιάφορο.

Δέν είναι όμως μόνο οι εφημερίδες – ή επιδερμική πολλές φορές επικαιρότητα – που δημιουργούν αυτό τό ενδιαφέρον. Διαλέξεις, συνέδρια, βιβλία, διδακτορικές διατριβές, συζητήσεις στρογγυλής τραπέζης «φορτίζουν» μέ ακόμη περισσότερη συναισθηματική ένταση τό θέμα. Κι έτσι, μυημένοι κι άμύητοι, διαπιστώνουμε πώς ή πρώτη μας αντίδραση στο άκουσμα τής λέξης «ναρκωτικά» είναι ένα αίσθημα φόβου κι άπώθησης.

Ό θόρυβος κι ή δραματοποίηση γύρω από «τόν άργό αυτό θάνατο» είναι τόσο μεγάλοι που όχι μόνο καλύπτουν τίσ αντίθετες – και συχνά βάσιμες – γνώμες αλλά παραποιούν κι αυτήν ακόμη τήν «πραγματικότητα» που θάπρεπε πιστά νά καθρεφτίζουν.

2. Η όριοθέτηση τής άνάλυσης

Στεκόμαστε λοιπόν διστακτικοί ανάμεσα στή μία όψη του πραγματικού – τήν ύπαρξη, διάδοση και χρήση τών ναρκωτικών – και σέ μία δεύτερη όψη – τήν άνάγκη

να απομυθοποιήσουμε μερικά στατιστικά δεδομένα ή γρατούσες άπόψεις και νά προσεγγίσουμε όχι μόνο τό ναρκωτικομανή-θύμα, αλλά και τό ναρκωτικομανή-σύμβολο, τήν ύπαρξιακή διάστασή του.

Αυτή άκριβώς τήν άποστολή – τήν άκροβατική τάλαντευση ανάμεσα στίς δύο όψεις του πραγματικού – θά επιχειρήσουμε στήν άνάλυση που άκολουθεί.

Κι άρχίζουμε από τά κοινώς παραδεκτά, τό ΛΟΓΟ.

II. Ο ΛΟΓΟΣ

1. Τό πρόβλημα

α) Ποιά είναι τά ναρκωτικά

Τό φαινόμενο φυσικά δέν είναι καινούριο. Από πολύ παλιά, ό άνθρωπος δοκίμαζε τά άποτελέσματα όρισμένων φυτικών ουσιών πάνω στή διάθεσή του, τήν ψυχική του συμπεριφορά, τήν όργανική του δύναμη και τή μεταβολή τών σχέσεών του μέ τό περιβάλλον του · π.χ. οι Αιγύπτιοι γνώριζαν τό όπιο, που οι Σουμέριοι τό όνόμαζαν «φυτό τής χαράς» και ό Όμηρος τό άποκαλούσε «θανατερό ύπνωτικό».

Μέ μία πρακτική, γενική κατάταξη, οι ουσίες που σήμερα άποκαλούμε ναρκωτικά, είναι:

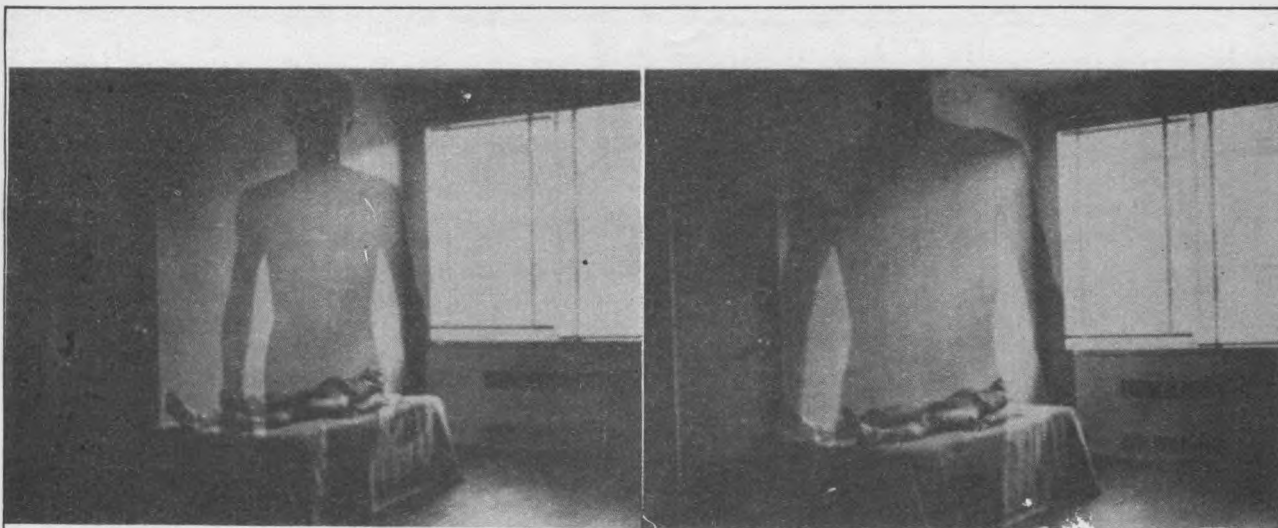
1) Έχεινες που δημιουργούν κατάσταση χαλαρώσεως, λήθης, ύπνου, θεραπεύουν ή ανακουφίζουν ή προλαβαίνουν τόν πόνο, τήν ένταση και τό άγχος (μορφίνη, όπιο, ήρωίνη, βαρβιτουρικά, άπλά ήρεμιστικά και σύνθετα παυσίπονα).

2) Οι ψυχοτονικές, που προκαλούν ευφορία, διεύγερση, ψυχοκινητική δραστηριότητα, καταργούν τήν αίσθηση τής κοπώσεως και βελτιώνουν, φαινομενικά, τήν άποτελεσματικότητα (άμφεταμίνες, κοκαΐνη).

3) Αυτές που προκαλούν χαρακτηριστική μέθη, καταστάσεις όνειρισμού και παραισθήσεων (μαριχουάνα, L.S.D.).

4) Η άλκοόλη ή «ή μείζων όρώγη» (λόγω τής ποσοτικής σημασίας), μέ άρχική διεύγερση και άργότερα μέ παρενέργειες όμοιες μέ τών ύπνογόνων, ήρεμιστικών και άναλγητικών.

5) Τό τσιγάρο, μέ τήν ευρύτερη έννοια του όρου ναρκωτικό, σαν ουσία που όπωδότητε προκαλεί έθισμό και έχει χαρακτηριστικά ήπιότερα μέν, αλλά όχι άμελητέα.

Από την παραπάνω κατάταξη γίνεται φανερό, πώς τα ναρκωτικά δέν είναι πάντα «ναρκωτικά». Είναι καλύτερα επομένως νά μιλάμε γιά «ουσίες πού προκαλούν έθισμό».

Σέ μία προσπάθεια ορισμού του έθισμού σάν συνέπεια τής χρήσης όλων αυτών των ουσιών, θά μπορούσαμε νά πούμε πώς τοξικομανία είναι ένα είδος συμπεριφοράς πού μέ τήν προσφυγή σέ τεχνητά μέσα (τοξικές ουσίες – ναρκωτικά) στοχεύει είτε στήν ανακούφιση των πόνων είτε στήν αναζήτηση ήδονών. Πρόκειται δηλαδή γιά μία κατάσταση ψυχο-συγκινησιακή πού οδηγεί τό άτομο σέ μία εϋφορία και του προσφέρει ικανοποιήσεις πού δέν βρίσκει στήν καθημερινή του ζωή.

Κοινά χαρακτηριστικά των τοξικών ουσιών είναι:

1) Δημιουργούν στό χρήστη άκατανίκητη επιθυμία ή επιτακτική ανάγκη νά καταναλώνει τέτοια προϊόντα και νά τά προμηθεύεται μέ κάθε μέσο.

2) τάση νά αυξάνει τίς δόσεις.

3) μία εξάρτηση ψυχολογική ή και φυσική από τίς συνέπειες – επιδράσεις των ουσιών αυτών στό ναρκωτικομανή.

Πρέπει στό σημείο αυτό νά κάνουμε τή διάκριση ανάμεσα στήν εξάρτηση από ναρκωτικά και τήν τοξικομανία. Σάν εξάρτηση θεωρούμε τήν προοδευτική υποδούλωση των ατόμων πού έπέρχεται μέ τή χρήση όποιωνδήποτε ουσιών (ήρεμιστικών, αναλγητικών, ύπνωτικών), αλλά όχι αναγκαστικά ναρκωτικών. Αντίθετα τοξικομανία, δηλ. χρονία δηλητηρίαση του οργανισμού, ύπάρχει, όταν ή ροπή πρós τά ναρκωτικά έχει προσλάβει δύναμη ένστίκτου, όπου τό άτομο δέν μπορεί πιά μέ τή βούλησή του νά σταματήσει τήν απόλαυση τής ουσίας αυτής.

Τώρα πού γνωριστήκαμε κάπως μέ τόν εχθρό μας, είδαμε δηλ. πού μπορεί νά μάς βλάψει, άς στραφούμε σέ ένα εξίσου ενδιαφέρον στοιχείο. Πόσα είναι τά θύματα των ναρκωτικών μέχρι σήμερα. Πόσοι «νικημένοι», «έθισμένοι», «ναρκωτικομανείς» ύπάρχουν στήν Ελλάδα και σέ άλλες, ευρωπαϊκές ή μή, χώρες.

β) Στατιστικά στοιχεία σχετικά μέ τούς ναρκωτικομανείς

Η περισσότερη πληττόμενη χώρα, από κάθε είδους ναρκωτικά, είναι ή Αμερική. Σύμφωνα μέ τά ύπάρχοντα στοιχεία, ή διάδοση των ναρκωτικών στήν

Αμερική, έχει πάρει χαρακτήρα τραγωδίας: 20 εκατ. Αμερικανοί έχουν χρησιμοποιήσει κατά καιρούς τή μαριχουάνα, 2 εκατομ. είναι τακτικοί καταναλωτές της, 500 χιλ. κάνουν κατάχρηση βαρβιτουρικών και άμφεταμινών και 300 χιλ. είναι τοξικομανείς.

Αλλά και ή Ευρώπη δέν ύστερει στήν κατανάλωση ναρκωτικών. Μέσα στά τελευταία χρόνια, τό ποσοστό των τοξικομανών αυξήθηκε κατά 300%, ενώ σέ όρισμένες ψυχιατρικές κλινικές, π.χ. του Βερολίνου, ό άριθμός των κλινών πού καταλαμβάνουν οί τοξικομανείς αυξήθηκε κατά 90%.

Σέ πρόσφατη σύσκεψη των άρμοδίων εκπροσώπων στό Στρασβούργο αναφέρθηκε ότι 1.000 περίπου άτομα χάνουν τή ζωή τους κάθε χρόνο στίς χώρες – μέλη τής ΕΟΚ από ύπερβολική χρήση ναρκωτικών.

Στή χώρα μας, τό πρόβλημα «ναρκωτικά», δέν είναι τόσο μεγάλο, συγκριτικά μέ άλλες χώρες. Τούτο όμως δέ σημαίνει, βέβαια, ότι πρέπει νά εφησυχάζουμε.

Τό 1979 ό άριθμός των σεσημασμένων τοξικομανών σέ σύγκριση μέ τό 1978 αυξήθηκε κατά 74,9%. Σημειώνεται επίσης ότι τό 1976 είχαν δηλωθεί στήν Ίντερπόλ 2.780 Έλληνες πού έκαναν χρήση χασίς ενώ φέτος δηλώθηκαν 3.377. Σύμφωνα μέ τά ίδια στοιχεία στήν Ελλάδα τό 1976, 20 άτομα έπαιρναν όπιούχα ναρκωτικά, 2.780 χασίς, 3 LSD και 85 βαρβιτουρικά. Τό 1977 οί ναρκωτικομανείς αυξήθηκαν αντίστοιχα σέ 80-3.377-5 και 364.

Όσον άφορά τίς καταδίκες, στήν Ελλάδα καταδικάστηκαν γιά χρήση, έμπορία και κατοχή ναρκωτικών 281 άνδρες και 13 γυναίκες (κατά μέσον όρο στήν εξαετία 1970-75) και ό άριθμός των έγκλημάτων αυτών φαίνεται νά ακολουθεί κάποια άνοδική πορεία και κατά τά επόμενα χρόνια χωρίς βέβαια νά πλησιάζει τά «ευρωπαϊκά» δεδομένα.

Τέλος σχετικά μέ τήν κοινωνιολογική σύνθεση των τοξικομανών, δηλ. όχι πιά μέ τό «πόσοι είναι» αλλά μέ τό «ποιοί είναι», μπορούμε νά πούμε πώς στήν κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται άτομα από όλα τά κοινωνικά στρώματα. Παιδιά πού ξεκοψαν από τήν οίκογένειά τους, μετανάστες, εϋποροι νέοι πού άναζητούν πρωτόγνωρες απολαύσεις, άτομα πού άρνούνται νά ένταχθούν στήν κοινωνία και περιθωριο-

ποιούνται χωρίς όμως να προβάλλουν ιδεολογικά κίνητρα.

Όλοι αυτοί, είτε συγκροτούνται σε ομάδες είτε όχι, θέλουν να πιστεύουν πώς απορρίπτουν την καταναλωτική κοινωνία. Τί ψευδαίσθηση!

Η χρήση κι η κυκλοφορία των ναρκωτικών υπακούει στους ίδιους οικονομικούς νόμους που διευθύνουν κάθε σπάνιο εμπόρευμα και μ' αυτή την έννοια ή καμπάνια για την ελεύθερη διάθεση της μαριχουάνας στίς ΗΠΑ αποδεικνύει την κατάληψη από το καπιταλιστικό κερδοσκοπικό σύστημα ακόμα «μιάς αγοράς» που αφορά τους νέους.

Κοινός λοιπόν υποκινητικός παρονομαστής για τους ναρκωτικομανείς: ένα κλίμα κοινωνικής (και ψυχολογικής) ανασφάλειας. Κοινό αποτέλεσμα: η εκμετάλλευσή τους από τους ίδιους που έχουν προκαλέσει αυτό το κλίμα.

Αυτά είναι λοιπόν τά ναρκωτικά κι αυτοί οι ναρκωτικομανείς. Κι ανάμεσά τους στέκει τό μεγάλο έρωτηματικό, ή ζητημένη αιτιώδης συνάφεια, μ' άλλα λόγια τό «γιατί».

2. Τά αίτια

Θά προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σε δύο ερωτήματα άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους: (i) πώς και γιατί αρχίζει τό άτομο να χρησιμοποιεί ναρκωτικά; (ii) ποιά είναι ή αληθινή μορφή του πολυδιάστατου προβλήματος;

Σέ μία κοινωνία τόσο σύνθετη όσο ή σημερινή, θά πρέπει να δεχθεί κανείς πώς στή διαδικασία της δημιουργίας ενός ανθρώπου εξαρτημένου από τά ναρκωτικά ή έστω κι ενός που κάνει μικρή χρήση, εμπλέκονται πολλοί παράγοντες. Σημασία έχει και ή ιδιοσυστασία του ατόμου και ή ευχέρεια έξευρέσεως ναρκωτικών και οι κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις μέ άτομα που χρησιμοποιούν ναρκωτικά.

Άς δούμε όμως από πλιό κοντά τους παράγοντες αυτούς: τόν πολιτικό, τόν οικονομικό και τόν κοινωνικό - ψυχολογικό.

α) Πολιτικά αίτια

Η πολιτική όψη των προβλημάτων που έχουν καθοριστεί ως κοινωνικά ή ιατρικά αναφαιίνεται πολλές φορές καθαρότερα στήν παλαιότερη ιστορία παρά στήν εποχή τους. Θά ήταν συνακόλουθα πολύ ενδιαφέρον να αρχίσουμε από μία σύντομη ανάλυση της ιστορίας της άγγλικής πολιτικής αναφορικά μέ τό όπιο.

Η άγγλική «East India Company», στήν προσπάθειά της να αγοράσει τσάι από την Κίνα, δυσκολεύτηκε πολύ να βρει τά κατάλληλα αγαθά που θά μπορούσαν να ανταλλαγούν μέ τό προϊόν αυτό. Άν χρησιμοποιούσε άσημι και χρυσό, σήμαινε ότι θά υπονόμεινε τή βάση της ίδιας της οικονομίας της. Τό όπιο αποδείχτηκε ή πλιό κατάλληλη λύση για τό οικονομικό αυτό άδιέξοδο. Άρχικά ή άγγλική Έταιρεία αγόραζε όπιο από τους παραγωγούς των Ινδιών και τό έστειλε στήν Κίνα, αλλά αργότερα ή «East India Company» απέκτησε τόν έλεγχο του μογγολικού μονοπώλιου της παραγωγής. Η Κίνα είχε επιβάλει πολλούς περιορισμούς στο εμπόριο, και τό μόνο λιμάνι όπου επιτρέπονταν εισαγωγές ήταν ή Καντών. Γι' αυτό και ή άγγλική Έταιρεία χρησιμοποίησε τό ακό-

λουθο τέχνασμα: εφοδίαζε και χρηματοδοτούσε ένα στόλο από «ντόπια καράβια» που μετέφεραν λαθραία όπιο από τις Ινδίες στήν Κίνα, μέσω Μακάο. Άντίδραση της Κίνας στο όλοένα έντεινόμενο πρόβλημα του έθισμού στο όπιο, ήταν να τιμωρεί τούς όπιομανείς και να προσπαθεί μέ κάθε τρόπο να αναχαιτίσει τήν εισροή του όπιου στή χώρα. Τά περιοριστικά μέτρα των Κινέζων δέν έκαναν τίποτ' άλλο παρά να χειροτερέψουν τήν κατάσταση των όπιομανών και να αυξήσουν τά κέρδη των λαθρεμπόρων, άνεβάζοντας τή λιανική τιμή του όπιου.

Στίς προσπάθειες των Κινέζων να άντιδράσουν, οι Άγγλοι απάντησαν μέ δία. Έστειλαν έναν ισχυρό στόλο και στά 1840 άρχισε ό Πρώτος Πόλεμος του Όπιου. Ο πόλεμος αυτός κατέληξε στήν παράδοση άνευ όρων των Κινέζων, στά 1842. Οι Κινέζοι αναγκάστηκαν να δεχτούν τήν εισαγωγή ινδικού όπιου για τό όφελος των Άγγλων. Η κατάσταση αυτή βάσταξε ως τήν εποχή όπου ό νέος Αυτοκράτορας (1850) έξέδωσε ένα καινούριο διάταγμα ενάντια στο όλοένα και έντονότερο πρόβλημα της όπιομανίας. Αυτό δόηγηση στο Δεύτερο Πόλεμο του Όπιου, που ανάγκασε τούς Κινέζους να δεχτούν τήν εισαγωγή του όπιου περιλαμβόνοντας το στο «ελεύθερο εμπόριο». Και μέ τούτα τά μέσα - τή δωροδοκία, τόν εκβιασμό και τή στρατιωτική δύναμη - οι Άγγλοι έδραιωσαν τό μεγαλύτερο, τό πλιό άποτελεσματικό και τό πλιό προσοδοφόρο εμπόριο ναρκωτικών που υπήρξε ποτέ στήν ιστορία της ανθρωπότητας.

Ο Δεύτερος Πόλεμος του Όπιου είχε σαν άποτέλεσμα τήν τεράστια άνοδο των εσόδων. Η πώληση του όπιου αυξήθηκε σημαντικά: Από 60.000 κιβώτια στά 1860, έφτασε 90.000 στά 1870 και 105.000 στά 1880. Όπως γίνεται σήμερα μέ τά τέλη πάνω στήν πώληση του καπνού, τά έσοδα που προέρχονταν από τό όπιο άπέτελεσαν τή μεγαλύτερη πηγή πλούτου για τήν Κυβέρνηση.

Διατηρώντας τό προσωπείο του ενδιαφέροντος για τό κοινό, ένω ταυτόχρονα εξασφάλιζε ιδιωτικά όφελή, ή Άγγλία εξακολουθούσε να παραμένει εκείνη που κυρίως έπωφελούνταν από τό εμπόριο του όπιου, ώσπου στά 1930 ή Μεγάλη Οικονομική Κρίση προκάλεσε σοβαρή κάμψη στο εμπόριο των ναρκωτικών. Μ' όλο που αρκετά σύντομα τό εμπόριο και οι τιμές σημείωσαν σημαντική άνοδο, ό Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και οι πολιτικές αλλαγές στίς Ινδίες και στήν Κίνα έβαλαν τέρμα στήν πλιό πολιτικά άνέντιμη και οικονομικά προσοδοφόρα έπιχείρηση της άγγλικής άποικιοκρατίας.

β) Οικονομικά αίτια

Άπό τά παραπάνω γίνεται φανερό πώς κινούμαστε μέσα σε ένα σύστημα άνομολόγητων οικονομικών συμφερόντων.

Υπάρχει βάση υποψία, ότι ή κατανάλωση ναρκωτικών ή επιβάλλεται πολλές φορές από έπίσημες αρχές ή χρησιμοποιείται, όπου υπάρχει, για τήν έξυπνότερη των εκάστοτε συμφερόντων, κρατικών ή ιδιωτικών.

Η ήρωίνη δόθηκε στο εμπόριο για άντικατάσταση της μορφίνης, που είχε αποδειχτεί ότι ήταν ουσία που προκαλούσε έθισμό και είχε άποσυρθεί από τό έπίσημο εμπόριο. Η ήρωίνη κυκλοφόρησε έπίσημα τό 1898 και άπαγορεύτηκε τό 1923, δηλ. μετά από 25 χρόνια, όταν είχε έπιτελέσει τό έργο της. Δημιουργ-

γούνται δικαιολογημένα ερωτήματα για το πώς μία ουσία με αποδεδειγμένα τρομερή δράση σε βάρος της ανθρωπότητας, χωρίς κανένα θετικό σημείο, έμεινε στο εμπόριο 25 ολόκληρα χρόνια ανενόχλητη (πλουτίζοντας βέβαια τους παραγωγούς κι εμπόρους).

Στό έγκλημα αυτό συνεργάστηκε δυστυχώς και η ιατρική επιστήμη. Τό ιατρικό επάγγελμα εξυπηρέτησε τά συμφέροντα τής άρχουσας τάξης, υιοθετώντας τήν άμετρον χορήγηση χαπιών.

Γιά κάθε ελεύθερο επαγγελματία γιατρό τών ΗΠΑ (ύπάρχουν 350.000 γιατροί περίπου) ή φαρμακευτική βιομηχανία έδωσε 4.500 δολάρια γιά διαφήμιση. Αυτά τά χρήματα από κάπου πρέπει νά βγούν και μόνο μία τεράστια κατανάλωση (άσχετη από ιατρικές ενδείξεις) είναι δυνατό νά τό πετύχει.

Όσον άφορά τά κέρδη τών παραγωγών σημειώνεται ότι μία έβδομαδιαία μετακίνηση ναρκωτικών από τό Μεξικό πρós τίσ ΗΠΑ κόστισε 108 έκατομ. δραχ. Ένα έκτάριο (άποδίδει περίπου 1 κίλο άκατέργαστο όπιο) δίνει στό Μεξικάνο χωρικό 100.000 δραχ. και πουλιέται τελικά αντί 5 έκατομ. δραχ. Τό ίδιο έκτάριο, καλλιεργημένο μέ φασόλια ή σιτάρι, άποδίδει στόν ίδιο χωρικό 10.000 δραχ. Μόνο άγιος θά μπορούσε νά άντέξει στόν πειρασμό και αυτός ίσως όχι, άν είχε οικογένεια και παιδιά, πού τό κράτος, σχεδόν σκόπιμα, αφήνει σέ άθλιότητα.

Τό ότι λοιπόν μία ουσία (π.χ. τό άλκοόλ) είναι πολύ επικίνδυνη (σύμφωνα μέ τά γραφόμενα από τή Διεθνή Όργάνωση Υγείας), δέν άναγκάζει ένα κράτος (άπό όσο είναι γνωστό κανένα κράτος) νά τήν άπαγορεύσει. Τό αντίθετο μάλιστα. Μπορεί νά γίνει και έθνικόν προϊόν και νά διαφημίζεται μέ όλα τά μέσα. Η άπαγόρευση, έξαρτάται από τήν έξίσωση: *Οικονομική δλάβη από τήν άπαγόρευση* (φόροι κ.λπ.) από τή μία πλευρά. *Οικονομική δλάβη από τά επακόλουθα τής χρήσεως ή καταχρήσεως τής ουσίας ή δημιουργία μεγάλου «κοινωνικού προβλήματος»* από τήν άλλη. (Πολλοί μάλιστα ύποστηρίζουν ότι τό πρόβλημα τών ναρκωτικών, τών ουσιών πού προκαλούν έθισμό, έγινε συνειδητό, όταν περιέλαβε και τά παιδιά «καλύτερων» κύκλων και έπαυσε νά είναι πρόβλημα τών ανθρώπων του ύποκόσμου).

γ) Κοινωνικά αίτια

Έρχόμαστε τώρα σέ ένα άλλο ερώτημα: Ποιά είναι ή άληθινή μορφή του πολυδιάστατου κοινωνικού προβλήματος, πού λέγεται ναρκωτικά;

Εδώ, θά μπορούσαν νά κρατήσουν τήν προσοχή μας τά ακόλουθα:

i) Μέ βάση τά στοιχεία πού μās παρέχουν διεθνείς όργανισμοί γίνεται φανερό πώς ύπάρχει έξαρση του κοινωνικού φαινομένου τών ναρκωτικών σέ παγκόσμια κλίμακα. Και όχι μόνο αυτό, αλλά έχουν αλλάξει μορφή, σέ σύγκριση μέ τό παρελθόν και τό καταναλωτικό κοινό και τά καταναλωτικά αγαθά.

Στίς σύγχρονες βιομηχανικές ή μεταβιομηχανικές κοινωνίες, καταναλωτής τών διαφόρων ναρκωτικών ουσιών δέν είναι μόνο ό σωματέμπορος, ή πόρνη, ό φτωχοναυτικός, ό απόδλητος ή ό μέσης ηλικίας άνθρωπος. Είναι ό νέος, συχνά άνήλικος, ό γιός ή ή κόρη γονέων πού άνήκουν στό κατεστημένο ή στά μεσαία κοινωνικά-οικονομικά στρώματα και πού δέν έδειξαν νά έχουν έρθει τουλάχιστο φανερά σέ σύγκρουση μέ τό νόμο.

ii) Δέν είναι ίδια ή επίδραση τών ναρκωτικών ου-

Κοντά στό σπίτι σας και δίπλα στό Λυκαβηττό λειτουργεί τό νηπιαγωγείο «Τό Άστεράκι»

- Μιά μικρή δαση μέσα στό τσιμέντο.
- Πρόγραμμα μελετημένο. Διδασκαλία και επίβλεψη από έμπειρο προσωπικό.
- Παιχνίδι και μάθηση σ' ένα περιβάλλον φροντίδας και αγάπης γιά τό παιδί.
- Έλάτε νά γνωριστούμε και νά συζητήσουμε γιά τό παιδί σας.

Βαλαμώνος 4 και Άσκληπιού
τηλ. 6447830 3635419
Γκόλφω Π. Εύθυμιού

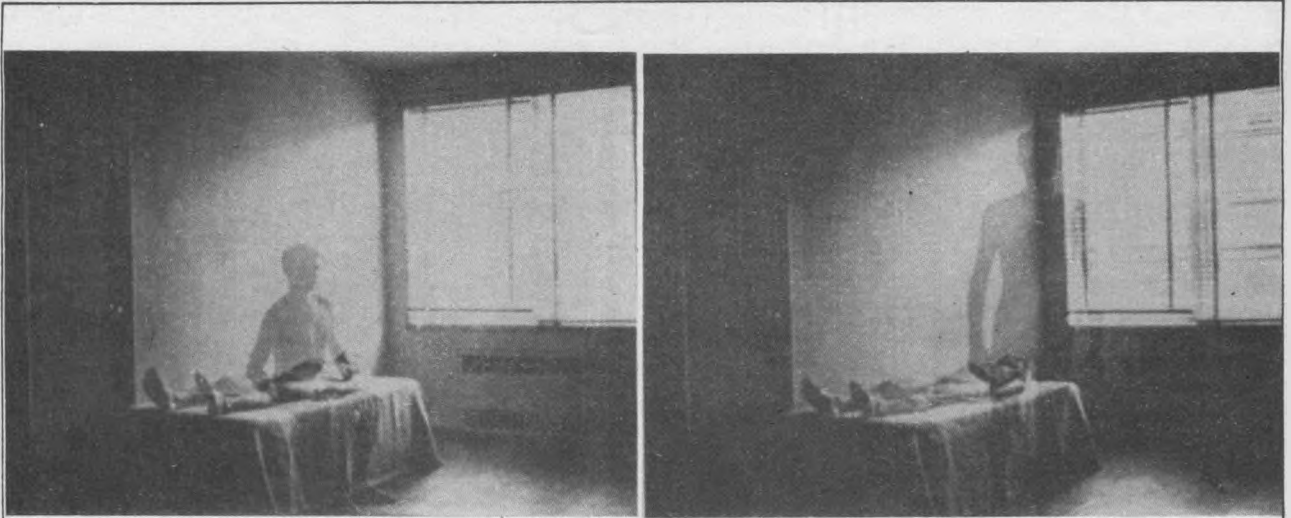
Κυκλοφορεί

Άντώνης Μπριλλάκης

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

- ιστορική διαδρομή
- κρίση
- προοπτικές

●
Έξάντας

σιών σε όλους πού τά χρησιμοποιούν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς τά ναρκωτικά δέν δημιουργοῦν τή συμπεριφορά, ἀλλά τή μετατρέπουν καί οἱ μεταβολές πού συμβαίνουν διαφέρουν ἀπό ἄτομο σε ἄτομο ἢ καί στό ἴδιο τό ἄτομο κάτω ἀπό διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες.

Συχνά ἡ επίδραση τῆς ναρκωτικῆς οὐσίας ἐξαρτάται ἀπό ἐξωναρκοτικούς θά λέγαμε παράγοντες, ὅπως π.χ. ἀπό τό ποιές προσδοκίες ἔχει τό ἄτομο ἀπό τό ναρκωτικό, ἀπό τήν ψυχολογική κατάσταση τῆς στιγμῆς, ἀπό τό κοινωνικό πλαίσιο μέσα στό ὁποιο γίνεται ἡ χρήση τοῦ ναρκωτικοῦ, ἀκόμη καί ἀπό τά καθήκοντα τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἴδια ναρκωτική οὐσία στό ἴδιο ἄτομο τή νύχτα, πρὶν ἀπό τόν ὕπνο, μπορεῖ νά ἐπενεργήσει σάν ἠρεμιστικό καί σε μιά φιλική συγκέντρωση σάν διεγερτικό.

iii) Ἡ σχέση ἀνάμεσα στό κοινό ἔγκλημα καί στά ναρκωτικά ἐξαρτάται ἀπό τό εἶδος τῶν ἀτόμων πού ἀποφασίζουν νά κάνουν χρήση τῶν ναρκωτικῶν, ἀπό τίς συγκυρίες τῆς ζωῆς τους πρὶν καί μετά τήν ἐνταξί τους στήν ομάδα τῶν ἀτόμων πού κάνουν χρήση ναρκωτικῶν καί ἀπό τόν τρόπο πού ἀντιδρᾶ τόσο τό ἄτομο στή λήψη τῶν ναρκωτικῶν οὐσιῶν, ὅσο καί ἡ κοινωνία σ' αὐτό τό γεγονός (σύλληψη, φυλάκιση, ἀποτοξίνωση σε εἰδικό κατάστημα).

Αὕτη εἶναι μιά εἰκόνα δοσμένη ἀπό καθαρά κοινωνιολογική πλευρά. Ὑπάρχει ὁμως καί ἡ ἄλλη πού τονίζει κυρίως τήν ψυχολογική ἀποψη γιά τό φαινόμενο:

Ἡ ἐφηβεία καί ἡ νεανική ἡλικία παρουσιάζουν ὀρισμένα χαρακτηριστικά, πού μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν γιατί ὀρισμένοι νέοι ὀδηγοῦνται – ὅταν τοὺς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία – στό νά χρησιμοποιήσουν ναρκωτικά, χωρίς βέβαια αὐτό νά σημαίνει ὅτι πρόκειται γιά φαινόμενα παθολογικά. Ἐνα ἀπό τά γνωρίσματα εἶναι ἡ ἀμετρική περιέργεια. Ἡ ἐπιθυμία νά γνωρίσει ὁ νέος τά πάντα, νά διώσει τά πάντα, νά πειραματιστεῖ σε ὅλα. Εἶναι ἡ περίοδος πού τό «ἐγώ» παίρνει μεγάλες διαστάσεις.

Ἄλλο χαρακτηριστικό εἶναι ἡ τάση τοῦ νέου νά ἐρθεῖ σε ἀντίθεση μέ τό κατεστημένο, μέ τόν τρόπο ζωῆς καί σκέψης τῶν γονέων καί κατ' ἐπέκταση ὅλης τῆς κοινωνίας.

Ἐνα τρίτο χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ἡ ομάδα παίρνει μεγάλες συναισθηματικές διαστάσεις στή ζωή τοῦ ἐφήβου. Ὁ νέος αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά γίνει μέλος μιάς ομάδας ὁμοίων του. Τό ναρκωτικό χρησιμο-

ποιεῖται τότε «σάν μέσο ἐπικοινωνίας καί τελετουργικό μνήσεως». Θά ἔπρεπε βέβαια νά μιλάμε περισσότερο γιά μιά αὐταπάτη ἐπικοινωνίας καί ὄχι γιά ἀληθινή ἐπικοινωνία. Τά ναρκωτικά μειώνουν τίς ἀναστολές καί εὐνοοῦν τίς ἐπιφανειακές σχέσεις, ἀφοῦ δημιουργοῦν ἀτμόσφαιρα ἐνός κόσμου ἐξωπραγματικοῦ.

Κατά τή γνώμη μας τό μεγαλύτερο βάρος πρέπει νά πέσει στόν παράγοντα «ἄνθρωπο» ὡς ὄντοτητα μέ δυνατότητες γιά ἐλεύθερες ἐπιλογές, χωρίς βέβαια νά παραγνωρίζουμε τίς ἀναπόφευκτες ἐπιδράσεις πού ἀσκει ἐπάνω στόν καθένα ὁ κοινωνικός περίγυρος, μέσα στόν ὁποιο ἀναπτύσσεται καί ἡ γενικότερη κρατική πολιτική. Δυστυχῶς μέχρι σήμερα δέν ὑπάρχουν κράτη ὅπου ἡ ἐπίσημη πολιτική τους (οἰκονομική, ἰδεολογική, κοινωνική, δημοσιονομική κ.λπ.) νά ἔχει πετύχει νά συνταιριάσει:

- Τή δημιουργία κλίματος ἀπρόσφορου γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορίας ἢ χρήσεως οὐσιῶν πού γεννοῦν τήν «ἄλλη ὄψη τοῦ πραγματικοῦ» καί
- Τήν παράλληλη προσφορά ἰδανικῶν, πού νά γεμίζουν τό ὑπαρξιακό κενό, χωρίς ὁμως νά ὑποκαθιστοῦν κατά κάποιο τρόπο – καί μάλιστα καταναγκαστικό πολλές φορές – τίς οὐσίες μέ ἰδεοληπτικές καταστάσεις ἢ καί μεσσιανικά δόγματα ὀλοκληρωτισμῶν.

Αὐτό βέβαια δέν σημαίνει πώς θά παύσουμε νά κατατείνουμε πρὸς ἓνα κόσμο πού νά φτιάχνει τόν ἄρτιο, τόν ὀλοκληρωμένο Ἄνθρωπο. Ἐνα ἄνθρωπο πού δέν γυρεῖ τή λήθη καί πού δέν θά γίνεται τό θύμα αὐτῆς τοῦ τῆς ἀναζητήσης, πού δέν θά ὑφίσταται δηλαδή αὐτός τίς συνέπειες αἰτίων πού ἄλλοι ἔχουν ἐνεργοποιήσει.

3. Οἱ συνέπειες

Τά κυριότερα χαρακτηριστικά τῶν συνεπειῶν ἀπό τή χρήση ναρκωτικῶν μποροῦν νά ὀδηγήσουν στά παρακάτω συμπεράσματα:

α) ὁ κίνδυνος γιά βιολογικές διαταραχές ἐντοπίζεται στήν ἐνδεχόμενη ἀλλοίωση τῶν γονιδίων ἐνώ συχνά παρουσιάζονται σύντομες ἢ χρόνιες ὀργανικές παθήσεις μικρότερης σημασίας.

β) *οι ψυχοπαθολογικές αντιδράσεις* αφορούν κυρίως την απώλεια του αισθήματος του χρόνου και του χώρου, (τή σύγχυση δηλ. των βιωμάτων του παρόντος και του παρελθόντος) και τή σφαιερή έκτιμηση των μορφών των αντικειμένων και των αποστάσεων.

γ) *οι κοινωνικές συνέπειες* έχουν πυρήνα τους τή διάλυση τής οικογένειας, τήν κοινωνική περιθωριοποίηση του ναρκωτικομανούς και τέλος τό έγκλημα.

Ειδικά για τή σχέση ανάμεσα στήν τοξικομανία και τήν εγκληματικότητα θά 'πρεπε ίσως νά ξεφύγουμε από τήν πεπατημένη πού θέλει τό ναρκωτικομανή νά κλέβει για νά θρεί λεφτά νά αγοράσει τή δόση του ή νά βιαιοπραγεί και νά άσελγεί.

Είναι άλήθεια πώς για πολλά χρόνια ό μόν γιατρός έβλεπε στό πρόσωπο του ναρκωτικομανή έναν άρρωστο, ό δέ νομοθέτης, δικαστής, άστυφύλακας έναν εγκληματία. Πίσω όμως από τήν έτικέτα «τοξικομανής» (όπως άλλωστε και πίσω από «τόν εγκληματία») κρύβονται πολλά ανθρώπινα πρόσωπα (ή προσωπεΐα) πού πρέπει νά ξεξερευνηθούν. 'Η άπουσία κριτικού πνεύματος άπέναντι στήν ίδια τους τή συμπεριφορά, ή (συχνά φαινομενική) άδιαφορία τους σχετικά μέ τήν κρίση των τρίτων δείχνουν μία μείωση ή παντελή έξαφάνιση τής ήθικης προσωπικότητας (όπως βέβαια τήν «ήθική» τήν έννοούνε και τήν άξιολογούν οι πολλοί ή οι κρατούντες).

Τό έγκλημα τής χρήσης ναρκωτικών και τά συναφή μέ αυτό έγκλήματα – όταν τελούνται όχι από έπαγγελματίες-έμπορους, αλλά από νεαρά έθισμένα άτομα – άποτελούν μία άκόμα αντίδραση στήν κοινωνική καταπίεση και άποξένωση και μία ύστατη προσπάθεια έπικοινωνίας και εισόδου σ' ένα χώρο μημμένων, σ' ένα χώρο μή κατεληγμένο από άξιες φθαρμένες και πρόσωπα διαβρωμένα.

'Ο συμβολισμός βέβαια αύτης τής αντίδρασης-εγκλήματος, έστω κι άν «ήθικοποιεί» τό πρώτο συνθετικό, δηλ. τήν αντίδραση, δέν αίρει τόν άξιοποινο χαρακτήρα τής συμπεριφοράς, γεγονός πού μäs τό υπενθυμίζουν ένα πλέγμα διεθνών συμβάσεων και έσωτερικών ποινικών διατάξεων.

4. 'Η αντιμετώπιση-καταστολή

α) 'Ο διεθνής έλεγχος

Σπουδαίο σταθμό για τήν καταπολέμηση του κινδύνου από τά ναρκωτικά άποτελεί ή Διάσκεψη του Μπανγκόκ και τής Γενεύης (1931) μέ τίς όποιες καθιερώθηκε τό μονοπώλιο του Κράτους πάνω στή λιανική πώληση του όπιου. Νέότερη σύμβαση στή Γενεύη (1936) κατέστησε τό λαθρεμπόριο ναρκωτικών διεθνές έγκλημα πού μπορεί νά διωχθεί και πέρα από τά σύνορα τής χώρας στήν όποία τελέστηκε. Τό 1948 ύπογράφηκε στό Παρίσι συμπληρωματικό Πρωτόκολλο τής συμβάσεως τής Γενεύης του 1931 μέ τό όποίο δινόταν έντολή στήν «Παγκόσμια 'Οργάνωση 'Υγείας» νά έλέγχει κάθε ναρκωτική ούσία πού μπορεί νά προκαλέσει τοξικομανία. Τό 1953 ύπογράφηκε στή Νέα 'Υόρκη Πρωτόκολλο για τόν περιορισμό τής καλλιέργειας τής ύπνοφόρου μήκωνος, του διεθνούς έμπορίου και τής χρήσεως του όπιου για ιατρικές κι έπιστημονικές ανάγκες.

Επειδή όμως τό παραπάνω σύστημα του διεθνούς έλέγχου ήταν περίπλοκο και δυσεφάρμοστο, τό 1961 ή Συνδιάσκεψη του ΟΗΕ υίοθέτησε ενιαία σύμβαση

ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Σολωνος 116 - Αθνα 145 - Τηλ. 36.19.724

ΤΣΑΡΛΣ ΜΠΟΥΚΟΦΣΚΙ

Έρωτικές ιστορίες
καθημερινής τρέλας

ΕΛΙΟ ΒΙΤΟΡΙΝΙ

Σικελικοί διάλογοι

ΛΟΥΙΣ ΜΑΡΤΙΝ- ΣΑΝΤΟΣ

'Η εποχή τής σιωπής

ΧΕΝΡΥ ΜΙΛΛΕΡ

'Ενα χαμόγελο στήν άρχή
τής σκάλας

ΝΑΤΑΛΙΑ ΓΚΙΝΤΣΜΠΟΥΡΓΚ

'Αγαπητέ μου Μικέλε

ΒΑΣΚΟ ΠΡΑΤΟΛΙΝΙ

Οικογενειακό χρονικό

ΤΖΩΡΤΖ ΕΛΙΟΤ

Σίλας Μάρνερ

Φ. Σ. ΦΙΤΖΕΡΑΛΝΤ

Τό πλουσιόπαιδο

ΧΕΡΜΑΝ ΜΕΛΒΙΛ

Μπάρτλεμπυ, ό γραφιάς
κι άλλες τρεις ιστορίες

ΕΒΕΛΥΝ-ΚΛΩΝΤ ΓΚΟΥΤΜΑΝ

Στή μέση του κρεβατιού

ΓΕΡΤΡΟΥΔΗ ΣΤΑΪΝ

'Η αύτοβιογραφία
τής 'Αλις Τόκλας

Σ.Ι. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

ΝΕΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
στό κέντρο του ΠΕΙΡΑΙΑ
ΠΡΑΞΙΤΕΛΟΥΣ 141

θά βρείτε ό,τι χρειάζεστε για τή μάθηση
τήν εκπαίδευση, τόν προβληματισμό σας

• ΕΞΥΠΗΡΕΤΕΙΣΤΕ •
μ' ένα σας τηλεφώνημα
στό 41.16.530

γιά τὰ ναρκωτικά πού τέθηκε σέ ισχύ από τίς 13/12/1964. Τή νέα σύμβαση κύρωσε ή 'Ελλάδα μέ τό Ν.Δ. 1105/1972.

Τό κωδικοποιημένο όμως ένιαίο κείμενο δέν κάλυπτε τόν κίνδυνο από τίς «ψυχοτρόπες ουσίες», γι' αυτό ή Διεθνής 'Επιτροπή Ναρκωτικών συνέταξε σχέδιο πρωτοκόλλου πού υιοθέτησε στή Βιέννη τό 1971 ή Συνδιάσκεψη (στήν όποία συμμετείχαν αντιπρόσωποι 71 κρατών) κι έτσι τέθηκαν υπό έλεγχο όλες αυτές οί ουσίες.

β) 'Η ελληνική νομοθεσία

'Ο ν. 5539/1932 «περί μονοπωλίου τών ναρκωτικών φαρμάκων και τού έλέγχου αυτών» κατέστησε μονοπώλιο τού ελληνικού Κράτους τήν εισαγωγή και πώληση όπιου και τών παραγώγων του (μορφίνη, ήρωίνη κ.λπ.).

Τό Ν.Δ. 3084/1954 «περί τιμωρίας τών παραβατών τών νόμων περί ναρκωτικών και μεταχειρίσεως τών τοξικομανών» πρόδλεψε πώς γιά τήν ποσότητα παραγωγής ναρκωτικών θά αποφαίνεται μιά γνωμοδοτική επιτροπή πού θά έδρευεί στό ύπουργείο Κοινωνικών 'Υπηρεσιών. Κάθε παράβαση τών όρων φύλαξης, διάθεσης, χορήγησης μέ ιατρική συνταγή τιμωρείται μέ πρόσκαιρη κάθειρξη μέχρι 10 ετών, ενώ μέ φυλάκιση τουλάχιστο δύο ετών τιμωρείται τό λαθρεμπόριο άσήμαντων ποσοτήτων άπο τοξικομανείς.

Τό παραπάνω Ν.Δ. καταργήθηκε μέ τό Ν.Δ. 743 τού 1970 «περί τιμωρίας τών παραβατών τών νόμων περί ναρκωτικών και ουσιών προκαλουσών τοξικομανίαν ή έξάρτησιν τού άτομου, ως και περί μεταχειρίσεως τών τοξικομανών έν γένει». Τό Ν.Δ. 743 κατατάσσει τά ναρκωτικά σέ δύο κατηγορίες: Α και Β. 'Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει 15 φυτικά ναρκωτικά (παράγωγα Ινδικής καννάβεως), ή δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει 95 συνθετικά ναρκωτικά, ψυχοτρόπα, παραισθησιογόνα (κυρίως παράγωγα όπιου).

Μέσα στό πνεύμα τού Ν.Δ. 743 κινείται και ό νέος νόμος 495 τής 17/18-12-1976 «περί όπλων, έκρηκτικών ύλών και έκρηκτικών μηχανημάτων και άλλων τινών ποινικών διατάξεων» πού στοχεύει στήν περιτολή τής λαθρεμπορίας τών ναρκωτικών.

Στό σημείο αυτό τελειώνει ή μιά όψη τού πραγματικού. 'Ο ΛΟΓΟΣ Ισχυροποίησε τά έπιχειρήματά του μέ στατιστικές και κοινωνική κριτική και θωράκισε

τό άλάθητό του μέ ένα σημαντικό μηχανισμό καταστολής.

Κι όμως – μέσα σ' αυτό τό άπόρρητο φρούριο – δέν άργησαν ν' άκουστούν οί πρώτοι ψίθυροι κάποιας άδιαμόρφωτης άκόμα αντίδρασης: ό ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ.

III. Ο ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ

'Η άνάλυση τού αντίλογου θ' άρχισει μέ τήν άπομυθοποίηση όρισμένων «άτράνταχτων» δογμάτων τού λόγου.

Κεντρική ιδέα τής θέσης μας είναι πώς ή σημερινή άνησυχία άναφορικά μέ τήν τοξικομανία τών νέων είναι άποπροσανατολιστική, επιτρέπει νά παραμεριστούν μεγαλύτερα και σοβαρότερα προβλήματα και ύποκινεί στόν κατατρεγμό (μεταμφιεσμένο σέ άνθρώπινη μέριμνα) τής νεολαίας (και κυρίως εναντίον αυτών πού άμφισβητούν τίς άξίες τής κατεστημένης κοινωνικής τάξης).

'Η σοβαρότερη μορφή τοξικομανίας δέν είναι ή χρήση ήρωίνης, LSD και μαριχουάνας άπό τούς νέους. Τά πιό κοινά κι επικίνδυνα ναρκωτικά πού προκαλούν έθισμό είναι ό καπνός, τό οινόπνευμα, τά άναλγητικά, τό βάλιουμ, τά βαρβιτουρικά και τά ήρεμιστικά, ουσίες πού καταναλώνουν κυρίως οί μεσήλικες.

Τό ιατρικό επάγγελμα, επειδή άκριβώς παίζει τό ρόλο τού «ύποκινήτη» τών παραπάνω κοινών μορφών τοξικομανίας, προσπαθεί νά συγκαλύψει τό ρόλο του, στρέφοντας τήν προσοχή τού κόσμου στήν τοξικομανία τών νέων.

Τά μέσα ένημέρωσης και τό ποινικό σύστημα ένθαρρύνουν και προωθούν τή διαδικασία αυτή καλλιεργώντας τόν ήθικό πανικό σχετικά μέ τήν τοξικομανία τών νέων.

Μέ βάση τίς παραπάνω άπόψεις θά έντοπίσουμε στή συνέχεια πρώτα τούς μύθους, μετά τά αίτια πού τούς γέννησαν και τόν τρόπο πού λειτουργούν και τέλος τούς στόχους στούς όποιους άποδίδουν.

1. Οί μύθοι

α) Περί τής βλαβερότητας τών όπιούχων

'Υπάρχει βαθιά και ριζωμένη πεποίθηση πώς ή ήρωίνη είναι ένα επικίνδυνο έθιστικό ναρκωτικό και πώς ή χρήση της οδηγεί άναπόφευκτα σέ άρρώστιες, έκφυλισμό, άκόμα και θάνατο.

'Η άποψη όμως αυτή δέν βασίζεται σέ έπιστημονικά δεδομένα. Καμία έπιστημονική μελέτη δέν έχει άποδείξει τίς βλαβερές συνέπειες τού έθισμού. 'Αντίθετα υπάρχουν συστηματικές μελέτες (πού βέβαια ποτέ δέν διαφημίζονται), πού καταλήγουν σέ τελείως διαφορετικά (σχετικά μέ τόν έθισμό στήν ήρωίνη) συμπεράσματα.

Μιά έρευνα πάνω σέ 861 άρρενες τοξικομανείς πού έγινε στήν 'Αγγλία στά 1929 άπό μιά ομάδα γιατρών και διοχημικών άπόδειξε πώς:

«ή μορφινομανία δέν χαρακτηρίζεται άπό ψυχική κατάπτωση ή μείωση τής σωματικής ύγείας αυτής καθαντήν. Δέν υπάρχει καμία ένδειξη μεταβολής στίς κυκλοφοριακές, ήπατικές, νεφρικές ή ένδοκρινολογικές λειτουργίες. 'Αν μάλιστα ληφθεί ύπόψη πώς τά άτομα πού

εξετάστηκαν είναι τοξικομανή για πέντε, δέκα ή και είκοσι χρόνια, τὰ ἀρνητικά εὐρήματα εἶναι πάρα πολύ ἐνδεικτικά».

1 Ἄν ὅμως δὲν εἶναι τὸ φάρμακο πού προκαλεῖ τὴ βλάβη, τότε τί συμβαίνει;

Θὰ διακινδυνεύουμε νὰ προβάλλουμε τὸν ἰσχυρισμό πὼς τὰ βλαβερὰ ἀποτελέσματα πού ἀποδίδονται στὰ ὀπιούχα ὀφείλονται στοὺς νόμους γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν ναρκωτικῶν καὶ στίς συνθήκες πώλησης πού οἱ ἴδιοι νόμοι χειροτερεύουν.

Οἱ τοξικομανεῖς ἀναγκάζονται νὰ ἀναζητοῦν τὰ ναρκωτικά σὲ τεκέδες ἢ σὲ κακόφημους οἴκους, νὰ συναναστρέφονται διεφθαρμένους ἐγκληματίες, νὰ χάνουν τὸν αὐτοσεβασμό τους. Ἡ ἐχθρότητα τῆς κοινωνίας ἀπέναντι στοὺς τοξικομανεῖς εἶναι ὁ βασικὸς παράγοντας ἐκφυλισμοῦ τῆς προσωπικότητάς τους.

Ἐνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ ἀρρώστιας, ἐγκλήματα καὶ χαμηλὴ στάθμη συνθηκῶν ζωῆς ὀφείλεται ὄχι τόσο στὴν ἐπίδραση τῶν ναρκωτικῶν ἀλλὰ στὴν κοινωνικὴ δομὴ στοῦ συνόλου τῆς, πού θεωρεῖ ἐγκληματικὴ πράξη τὸ νὰ προμηθεύεται κανεῖς ἢ νὰ χρησιμοποιοῦ ναρκωτικά.

Ὅσο αὐξάνει ἡ δραστηριότητα τῆς Ἀστυνομίας, τόσο αὐξάνει καὶ ἡ τιμὴ τῶν ναρκωτικῶν καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ κλέβει ὁ τοξικομανής.

Ἡ δίωξη τῶν ναρκωτικῶν δημιουργεῖ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα πού οἱ Ἀρχές ἰσχυρίζονται πὼς προσπαθοῦν νὰ ἐπιλύσουν. Ὅλα τὰ δισεκατομμύρια πού ξοδεύει ἡ κοινωνία μας γιὰ νὰ ἐπιβάλλει ποινικὰ μέτρα ἐναντίον στοὺς τοξικομανεῖς εἶχαν στὴν πραγματικότητα ὡς ἀποτέλεσμα νὰ προστατεύσουν τὴν ἀγορὰ τῶν ναρκωτικῶν, νὰ προκαλέσουν τὴν τεχνικὴ αὐξηση τῶν τιμῶν, νὰ διατηρήσουν τὰ κέρδη τῶν προμηθευτῶν σὲ ἀνυπολόγιστα ὕψη καὶ νὰ κατατρέξουν μιὰ μειονότητα πού προσφεύγει στὰ ὀπιούχα γιὰ νὰ πετύχει αὐτὸ πού ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ἐπιζητεῖ: μιὰ χημικὴ κατάσταση ἡρεμίας.

6) Περί τῆς ἐντάσεως – ἐκτάσεως τοῦ φαινομένου

Ἐχει δημιουργηθεῖ σήμερα ἡ ἐντύπωση πὼς ἡ ὀπιomanία εἶναι μιὰ καινούρια ἀρρώστια μὲ διαστάσεις ἐπιδημίας. Στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ τοξικομανεῖς ἀποτελοῦν ἕνα ελάχιστο ποσοστὸ σὲ σχέση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ὀπιomanῶν πού ὑπῆρχε ἐδῶ κι ἕναν αἰῶνα.

Ἀπὸ τὸν καιρὸ πού ὁ Παράκελσος εἰσήγαγε τὸ βάμμα ὀπίου στὴ Δυτικὴ ἰατρικὴ (1525) οἱ γιατροὶ ἐπαιξαν καίριο ρόλο ἐθίζοντας τὸν πληθυσμὸ στὰ ὀπιούχα. Ἡ κλίμακα τῶν οὐσιῶν αὐτῶν διευρύνθηκε μὲ τὴν κοκκαίνη (1844) καὶ τὴν ἠρωίνη (1898).

Ἀπὸ τὸ 1850, οἱ ἀφθονες ἰατρικὲς συνταγὲς εἶχαν καταστήσει κοινότατο τὸν ἐθισμὸ στοῦ ὀπιο. Μιὰ ἐξέταση 10.000 συνταγῶν πού ἐκτελέστηκαν ἀπὸ 35 φαρμακεία τοῦ Λονδίνου στὰ 1888, ἀπέδειξε πὼς οἱ 1.481 ἀπὸ αὐτές (δηλ. 15%) περιεῖχαν ὀπιούχα καὶ πὼς ἀπὸ αὐτές πού ἀνανεώθηκαν τὰ 78% περιεῖχαν καὶ πάλι ὀπιούχα. Ἦταν μάλιστα εὐκόλο νὰ προμηθευτεῖ κανεῖς ὀπιο τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἴτε ἀπὸ γιαιοτροὺς καὶ φαρμακεία εἴτε ἀπὸ παντοπωλεῖα καὶ μεγάλα καταστήματα. Ὁ ἐντατικὸς καὶ ἐκτεταμένος αὐτὸς ἐθισμὸς δὲν θεωροῦνταν ἐπικίνδυνος γιὰ τὴν κοινωνία ἀφοῦ ἐκπλήρωνε τὸν ἴδιο σκοπὸ πού ἐκπληρῶνουν σήμερα τὰ ἡρεμιστικά, χωρὶς ὅμως ἐκείνη τὴν

ὕστερία πού περιβάλλει σήμερα τὸ ὀπιο καὶ χωρὶς τὸν ἐξευτελισμὸ πού συνεπάγεται ἡ χρῆση του.

γ) Περί τοῦ ἐθισμοῦ τῶν νέων

Λέγεται πὼς ἡ ἠρωίνη εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐθιστικὴ οὐσία, ἐπικίνδυνη, θανατηφόρα καὶ πὼς πλήττει κυρίως τοὺς νέους. Ἄς δοῦμε ὅμως ἂν ἡ παραπάνω ἀποψη εὐσταθεῖ.

Στὴν πραγματικότητα ἐλάχιστα ἄτομα πεθαίνουν κάθε χρόνο ἀπὸ αἷτια συνδεδεμένα μὲ τὴν ἠρωίνη ἐνῶ ἑκατοντάδες χιλιάδες ἄτομα ὑποκύπτουν ἀπὸ διαφορετικὲς μορφές ἐθισμοῦ.

Τὰ ὀπιούχα θεωροῦνται ἰδιαίτερα ἐθιστικά κι ὅμως χιλιάδες ἄνθρωποι κάνουν τρεῖς ἢ περισσότερες ἐνέσεις ὀπιούχων τὸ χρόνο (π.χ. χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις) καὶ δὲν γίνονται ποτέ τοξικομανεῖς.

Ὁ καπνὸς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι τόσο ἐθιστικὸς ὥστε ἕνας νέος πού καπνίζει τρία ἢ περισσότερα τσιγάρα πρὶν ἀπὸ τὰ εἴκοσι χρόνια του, εἶναι 90% σίγουρο πὼς θὰ ἐξακολουθήσει νὰ καπνίζει γιὰ τὰ ἐπόμενα σαράντα χρόνια.

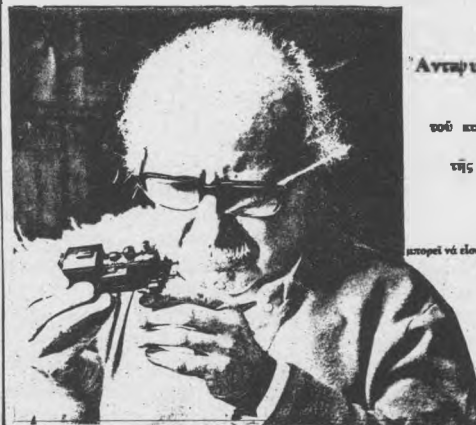
Ἐνῶ ὅμως σκληρὰ κατασταλτικὰ μέτρα λαμβάνονται γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἠρωίνης καὶ τῶν ἄλλων ἐπικίνδυνων ναρκωτικῶν, σὲ κανένα νόμο δὲν περιλαμβάνεται ὡς ἐπικίνδυνο ναρκωτικὸ ὁ καπνός, μολονότι σκοτώνει ἑκατὸ φορές περισσότερα ἄτομα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ναρκωτικά μαζί.

Ἡ προπαγάνδα – καὶ ἡ τεράστια ἀπάτη – σχετικὰ μὲ τὴν ἠρωίνη εἶχε στόχο νὰ δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση στὴν πλειοψηφία τοῦ κοινού πὼς ἡ νεολαία

ΑΓΩΝΑΣ 11 για τὴν κομμουνιστικὴ ἀνανέωση

Ἡ θεωρία τοῦ Εὐρωκομμουνισμοῦ

ΔΕΞΙΑ (τὸ σπαρὶ τοῦ Πασό)
ΑΡΙΣΤΕΡΑ (ἡ καλόθα τοῦ Καραγκόζη)

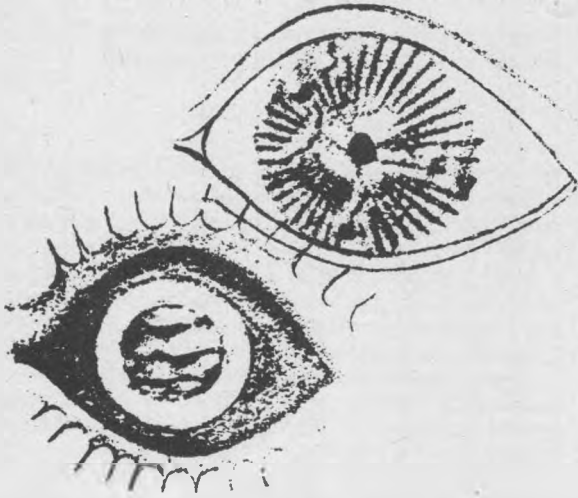
Γιὰ τὴν
Ἀνταρσιατικὴ

Κρίση
τοῦ καπιταλισμοῦ
καὶ κρίση
τῆς Ἀριστερῆς

Πᾶς καὶ Γενὴ
μπορεῖ νὰ εἶναι Γρομμουνιστὴς

Κεντρικὴ ἔκδοση τῆς ΕΚΟΝ Πύργος Θεσσαλονίκης
(8 Πανελλαδικῆ)

Ἰούλιος 1980

κάθε χώρας κινδυνεύει από την πληγή της ηρωίνης. Πίσω από τό φόβητρο αυτό κρύβεται ο μύθος πώς ή τοξικομανία είναι πρόβλημα των νέων.

Η άπογραφή του πληθυσμού, οί στατιστικές των συνταγών, τό ποσοτό νοσηρότητας και θνησιμότητας αποδείχνουν κάτι τό δλότελα διαφορετικό: ή μεγάλη πλειοψηφία των τοξικομανών είναι πάνω από τά σαράντα και τά δύο τρίτα είναι γυναίκες.

Μπορεί βέβαια νά ισχυριστεί κανείς πώς οί μεσήλικες προμηθεύονται τά ναρκωτικά τους από έπιστήμονες και τά χρησιμοποιούν κάτω από ιατρική παρακολούθηση. Οί μελέτες όμως πάνω σέ ιατρικές συνταγές δέν επαληθεύουν τόν παραπάνω ισχυρισμό. Ανακαλύφθηκε π.χ. πώς τά 40% των επισκέψεων έπαυαν όταν δινόταν από τό γιατρό μιά έπαναληπτική συνταγή. Όσο λοιπόν μεγαλύτερος γίνεται ο βαθμός έθισμού, τόσο πιά άμφίβολη είναι ή ύπαρξη ιατρικής παρακολούθησης.

Μπορούμε συνεπώς νά πούμε πώς ο παθολόγος πού προμηθεύει τακτικά φάρμακα στον άρρωστό του συμπεριφέρεται σάν κοινός «προμηθευτής ναρκωτικών».

Μύθος λοιπόν πώς ή ήρωίνη, τό LSD και ή μαριχουάνα είναι τά πιά βλαβερά ναρκωτικά. Μύθος πώς ή έπιδημία της τοξικομανίας εξαπλώνεται παντού. Μύθος πώς οί περισσότεροι τοξικομανείς είναι νέοι, πού προμηθεύονται τά ναρκωτικά τους από μιά εγκληματική μαύρη άγορά.

Κι άπέναντί τους οί μεσήλικες πού προμηθεύονται τά αναλγητικά από γιατρούς και φαρμακεία και πού κινούνται μέσα στά πλαίσια της νομιμότητας και της ήθικης. Άς δούμε τά αίτια αυτής της διάκρισης.

δ) Ποιοί έπωφελούνται

Πρώτη αίτία είναι τό δημόσιο *χρήμα*. Τό οινόπνευμα και ή νικοτίνη αποφέρουν στό Κράτος τεράστια έισοδήματα και ο Προϋπολογισμός οποιασδήποτε χώρας αυξάνει σέ δύσκολες στιγμές τά τέλη του οίνοπνεύματος και της νικοτίνης. Έμμεσα κέρδη προέρχονται κι από τό θάνατο των συνταξιούχων. Τό κάπνισμα σκοτώνει κυρίως τους πιά ήλικιωμένους άνθρώπους - από πενήντα χρονών και πάνω - όταν ή εργασιακή τους ικανότητα μειώνεται και ως συνταξιούχοι κατανοούν βάρος για τό Κράτος. Η μορφή αυτή της μαζικής εϋθανασίας συντελεί στην έξισορρόπηση μιάς συνολικής δομής του πληθυσμού.

Η δεύτερη σημαντική ομάδα πού έπωφελείται από τή σημερινή αντίληψη του έθισμού είναι οί *μεγάλοι επιχειρηματίες*. Άν τά τσιγάρα και τό οινόπνευμα συνδέονταν στή συνείδηση του κοινού μέ τήν ήρωίνη, τότε οί πολυεθνικές εταιρείες καπνού και οίνοπνεύματος θά έχαναν ένα μέρος από τά κέρδη τους και τό κράτος τίσ προσόδους του.

Η τρίτη ομάδα πού έπωφελείται είναι οί *φαρμακευτικές εταιρείες*. Χάρη στην τεράστια κατανάλωση των ήρεμιστικών, ή φαρμακευτική βιομηχανία άναπτύχθηκε πολύ πιά γρήγορα από όλες σχεδόν τίσ άλλες βιομηχανίες. Μιά στίς πέντε ιατρικές συνταγές πού δίνονται σήμερα προορίζεται για ένα φάρμακο πού επιδρά πάνω στον εγκέφαλο. Οί πολυεθνικές αυτές εταιρείες ξόδεψαν μεγάλα χρηματικά ποσά για νά προωθήσουν - μέ τή συμπαιγνία των γιατρών - τά προϊόντα τους. Άν τά καταπραϊντικά ταυτίζονταν μέ τήν ήρωίνη, ή ζημιά θά ήταν για τίσ εταιρείες αυτές άνυπολόγιστη.

Η τέταρτη ομάδα πού έπωφελείται από τό σύστημα αυτό είναι ή *Μαφία*. Υπολογίζεται πώς ένας ναρκωτικομανής πρέπει νά διαπράξει κατά μέσο όρο έξι άδικήματα τή βδομάδα για νά εξασφαλίσει τά αναγκαία χρήματα για νά αγοράσει τά ναρκωτικά πού του χρειάζονται. Η Μαφία κερδίζει από τήν ήρωίνη - μονάχα στή Νέα Υόρκη - γύρω στό ένα εκατομμύριο δολάρια.

Τέλος, εκτός από τά παραπάνω οικονομικά όφέλη, ή ύστερία γύρω από τήν ήρωίνη δημιουργεί κι ένα ψυχολογικό άμυντικό μύθο, κατάλληλο για όσους έχουν έθιστεί στό οινόπνευμα και τόν καπνό. Καπνιστές λοιπόν και πότες θά ταυτίσουν τίσ έννοιες «δυστυχής» και «ήρωινομανής» κι έτσι άποπροσανατολίζονται και ξεχνούν τή δική τους μορφή έθισμού.

ε) Πώς λειτουργούν

Στό πλατύ κοινό, οί μύθοι αυτοί παρουσιάζονται μέ τό πρόσχημα της μέριμνας για τή δημόσια υγεία. Αυτό πού καθορίζουν τήν πολιτική για τά ναρκωτικά είναι ή Κυβέρνηση, τό ιατρικό έπάγγελμα καθώς και οί πολυεθνικές εταιρείες (πού όμως παραμένουν στά παρασκήνια).

Τρία είναι τά τεχνάσματα πού χρησιμοποιούνται συνήθως για νά πεισθεί ο κόσμος σχετικά μέ τόν όρθότητα της πολιτικής τους: αα) Τά δύο Μέτρα και Δυό Σταθμά, ββ) τό Έμπρός για ένα Νέο Φάρμακο και γγ) ή πληροφοριακή Όργάνωση.

αα) Τά «Δυό Μέτρα και Δυό Σταθμά» αναφέρονται σέ όρισμένα επιχειρήματα πού χρησιμοποιούνται μονάχα ενάντια σέ άπαγορευμένα ναρκωτικά και πού δέν εφαρμόζονται στά άποδεκτά ναρκωτικά. Έτσι μέ πρόσχημα τήν άμερόληπτη έπιστημονική κρίση καταδικάζεται τό φάρμακο Α για ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα και επιτρέπεται ή κυκλοφορία του φαρμάκου Β πού έχει τίσ ίδιες ψυχολογικές συνέπειες. Κι εδώ μπαίνει τό ερώτημα: Μιά κοινωνία πού επιτρέπει τήν ευρύτατη κατανάλωση οίνοπνεύματος, νικοτίνης και ήρεμιστικών (παρόλα τά όλοφάνερα έπιζήματα αποτελέσματά τους) από πού άντλεί τό ήθικό δικαίωμα νά άπαγορεύει τή χρήση της μαριχουάνας μέ τό πρόσχημα πώς είναι βλαβερή;

ββ) Τό άξίωμα «Έμπρός για ένα Νέο Φάρμακο» μπορεί νά συνοψιστεί μέ τόν ακόλουθο τρόπο: τό

φάρμακο Α καθορίζεται σάν ωφέλιμο, ακίνδυνο και μη έθιστικό (παρόλες τίσ αντίθετες ένδειξεις) ώς τή μέρα πού ανακαλύπτεται τό φάρμακο Β, φάρμακο μέ τά ίδια ή ανάλογα έπακόλουθα. Τώρα πού ανακαλύφθηκε τό φάρμακο Β' αρχίζουν νά γράφονται έμπεριστατωμένες μελέτες πού περιγράφουν τό φάρμακο Α ώς βλαβερό κι επικίνδυνο. Τό ιατρικό επάγγελμα μειώνει τότε τίσ συνταγές του φαρμάκου Α, έξυμνεί τό φάρμακο Β – σάν νάταν ή θεραπεία πού ένδεικνυται ένάντια στον έθισμό στό φάρμακο Α – κι άπαιτεί από τήν Κυβέρνηση νά διώκονται οί καταναλωτές του φαρμάκου Α σάν κοινοί εγκληματίες.

γγ) Η πολιτική τής «Πληροφοριακής Όργάνωσης» άναφέρεται στον τρόπο τής προβολής και εύρύτατης διαφήμισης πού γίνεται για τά βλαβερά αποτελέσματα των άπαγορευμένων ναρκωτικών – ένώ κάθε πληροφορία για τά επικίνδυνα αποτελέσματα των θεμιτών φαρμάκων καταπνίγεται συστηματικά γιατί θά μπορούσε νά μειώσει τήν πώλησή τους. Τέτοια είναι ή δύναμη των μεγάλων εταιρειών πάνω στα μέσα ενημέρωσης ώστε μία ταινία τής άγγλικής τηλεόρασης πού περιέγραφε τούς κινδύνους των αναλγητικών κόντεψε νά άπαγορευτεί γιατί ή Έταιρεία φοβήθηκε μήπως χάσει τίσ διαφημιστικές τής προσόδους.

στ) Πού άποσκοπούν

Οί έσφαλμένες αυτές αντίληψεις οδηγούν στή συστηματική προσπάθεια νόμιμης καταστολής. Οί νόμοι πού ψηφίζονται στίς διάφορες χώρες (π.χ. στήν Άγγλία) έχουν μειώσει τίσ προσωπικές έλευθερίες και αύξήσει τή δύναμη τής Άστυνομίας. Έξαιτίας τής ύστερίας κατά των ναρκωτικών, ό κάθε άστυνομικός μπορεί νά συλλάβει ένα άτομο ή νά σταματήσει ένα αυτοκίνητο για νά ψάξει, μέ βάση μονάχα κάποια ύποψία (π.χ. τά μακριά μαλλιά του όδηγού). Η τακτική αυτή έχει σάν αποτέλεσμα τήν αυθαίρετη σωματική έρευνα, τήν παραβίαση τής ιδιωτικής ζωής, τήν τρομοκράτηση των νέων.

Μέθοδοι όπως ή ύποκλιση τής εγκληματικότητας από άστυνομικούς ή ή τοποθέτηση ναρκωτικών σέ σπίτια ως ένοχοποιητικό στοιχείο δέν είναι άγνωστες σέ καμία εύρωπαϊκή άστυνομία. Ό άγγλικός νόμος προβλέπει τίσ μεγαλύτερες ποινές όχι για βασανιστήρια ή δολοφονία, αλλά για μιάν εύρύτατη κλίμακα από άδικήματα πού έχουν σχέση μέ ναρκωτικά. Τό νά προσφέρει κανείς ένα τσιγάρο μέ μαριχουάνα αποτελεί εγκλημα πού μπορεί νά τιμωρηθεί μέ 14 χρόνια φυλακή. Στήν Άμερική ή πώληση ηρωίνης σέ όποιον είναι κάτω των 18 ετών θεωρείται εγκλημα και τιμωρείται αυστηρότατα σύμφωνα μέ τό Διάταγμα του 1956 για τόν έλεγχο των Ναρκωτικών. Οί σημερινοί νόμοι άντιπροσωπεύουν τή μεγαλύτερη άρνηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Η νομιμοποιημένη ώμή και αυθαίρετη τιμωρία δέν είναι όμως ικανές νά λύσουν τό πρόβλημα. Οί μύθοι πού αναφέρονται σιούς τοξικομανείς προσπαθούν άφ' ενός νά δημιουργήσουν έναν ήθικό πανικό και μία έχθρότητα του κοινού για τήν τοξικομανία, κι άφ' έτέρου νά ύποστηρίζουν τόν ύποθετικό κόσμο του φυσιολογικού πολίτη, παραβλέποντας όμως τίσ πολιτισμικές συγκρούσεις και τίσ ύπαρξιακές άγωνίες πού συγκλονίζουν τό σύγχρονο άνθρωπο.

2. Οί συμβολισμοί

α) Σύγκρουση πολιτισμών

Τό πρόβλημα των ναρκωτικών αποτελεί μία σύγκρουση ανάμεσα σέ δύο πολιτισμούς. Οί έθισμένοι στό οινόπνευμα, στον καπνό και στα ήρεμιστικά βρισκονται κυρίως στήν ομάδα των μεσηλίκων πού κρατούν τά ήγία τής εξουσίας στήν κοινωνία. Από τήν άλλη μεριά ή μαριχουάνα χρησιμοποιείται κατά μεγάλο μέρος από νέους πού συχνότατα πιστεύουν σέ άξίες δόλοτελα αντίθετες από ...ίνες πού πρεσβεύουν οί πιο ήλικιωμένοι.

Τά άτομα τής πρώτης κατηγορίας (95%) δέν άπειλούν τήν κυρίαρχη ήθική και ή δίωξή τους δέν συμφέρει τό «κατεστημένο». Άτομα τής δεύτερης κατηγορίας, νεολαία, (5%) χρησιμοποιούν τά ναρκωτικά σάν μορφή επανάστασης ένάντια στήν κατεστημένη τάξη. Σάν απάντηση οί κρατούντες ξεχώρισαν τή μορφή αυτή γιατί προκαλούσε ήθική άγανάκτηση, τήν πολιτικοποίησαν και τής έδωσαν ιατρική όψη για νά δικαιολογήσουν τά άκραία κατασταλτικά μέτρα. Έτσι δυσφημίστηκε ή κίνηση τής νεολαίας τής δεκαετίας του '60 πού άπέρριπτε τίσ παραδοσιακές άξίες κι άναζητούσε τήν αλήθεια σέ ένα κόσμο όπου ή πειθαρχία, ή εκδικητική δικαιοσύνη και ή στρατιωτική δύναμη δέν είχαν θέση.

Άνεξάρτητα λοιπόν από τό πρόβλημα των νόμιμων ή παράνομων ναρκωτικών διαπιστώνουμε μία άλλαγή του πολιτιστικού σχήματος τής δυτικής κοινωνίας. Η χρησιμοποίηση φαρμάκων για νά χειριστεί ή Ιατρική τής καταστάσεις του θυμικού, έχει γίνει αναπόσπαστο μέρος τής καθημερινής ζωής.

Μία παρόμοια πολιτιστική εξέλιξη είναι ή τάση νά δίνονται χάπια για προσωπικά προβλήματα. Η ανθρώπινη δυστυχία δέν είναι πιά μία πνευματική ή ήθική κατάσταση, αλλά μία άρρώστια πού άποκαλείται «κατάθλιψη». Έτσι οί διάφοροι «ειδικοί» πείθουν τούς άρρωστους πώς ύπάρχει ένα μαζικό φάρμακο πού θά λύσει όλες τίσ δυσκολίες τής ζωής και θά θεραπεύσει – λές και πρόκειται για κάποια άρρώστια – όλες τίσ αντίξοες κοινωνικές καταστάσεις, όπως π.χ. τίσ κακές συνθήκες διαβίωσης ή οικονομικής στέρησης.

Η κοινωνική εξαθλίωση παίρνει μέ τόν τρόπο αυτό προσωπικό κι όχι πολιτικό χαρακτήρα και τά δεινά τής ζωής «ονομάζονται» ψυχική άσθένεια.

Βλέπουμε επομένως πώς αυτή ή σύγκρουση πολιτισμών παίρνει τή μορφή χάσματος ανάμεσα στίς νέες γενιές πού δημιουργούν τά δικά τους συστήματα άξιών και πού βασίζονται στίς δικές τους έμπειρίες και στίς παλαιότερες γενιές μέ τίσ κρατούσες άξίες πού θεμελιώνονται στίς έμπειρίες του παρελθόντος.

Τά ναρκωτικά είναι περισσότερο ένα σύμπτωμα του χάσματος αυτού παρά ή αίτία.

Επί αιώνες οί δυτικές κοινωνίες χτίσαν ένα πολιτισμό στηριγμένο στή Λογική, στό θρίαμβο του Λόγου. Μέ τά παραισθησιογόνα κηρύσσεται ό πόλεμος κατά τής λογικής, κατά του «ύγιως σκεπτόμενου ατόμου». Η παραβίαση των ταμπού συνίσταται στό νά άποδέχεται ό ναρκωτικομανής πώς τό φανταστικό είναι πιο αληθινό και πιο αξιόλογο από τό πραγματικό.

Η μαζικότητα και ή περιθωριοποίηση των ναρκωτικομανών αναγγέλλει ένα νέο πολιτιστικό γεγονός,

έστω κι αν αυτό τό γεγονός αρχίζει μέ μιά οδυνηρή «παρεκκλίνουσα συμπεριφορά».

Οί νέες γενιές γυρεύουν ένα σύστημα αναφοράς πού θά τίς βοηθήσει νά ζήσουν μέ τό δικό τους τρόπο – έστω κι αν χρειαστεί νά πληρώσουν άκριβά τό τίμημα τής καταστροφής τών υπαρχόντων πολιτισμών.

β) Ίσοδύναμο αυτοκτονίας

Οί στωικοί χαρακτηρίζαν τήν αυτοκτονία πράξη ήρωισμού καί ό Σενέκας υποστήριζε πώς «τό νά σκέφεται τό θάνατο είναι σάν νά σκέφτεσαι τήν ελευθερία». Ή αυτοκτονία γίνεται λοιπόν ένα μέσο επιβεβαίωσης τής ανθρωπίνης ελευθερίας. «Θυσιάζουμε τόν έαυτό μας – έγραφε ό Μοντεσκιέ – γιά χάρη τού αυτοσεβασμού μας, γεγονός πού άποδεικνύει πώς θεωρούμε τήν άξιοπρέπεια μας πιό σημαντική από τή ζωή μας».

Ή αυτοκτονία όμως δέν πραγματώνεται πάντα μέ πτώση από τόν 25ο όροφο κάποιου ουρανοξύστη ή μέ ρώσικη ρουλέτα. Ύπάρχουν πολλά ίσοδύναμα αυτοκτονίας πού λειτουργούν κατά τόν ίδιο τρόπο καί πού συμβολίζουν τήν ίδια αντίδραση-αντίσταση, τήν ίδια ανάγκη πιστοποίησης μιάς έσωτερικής ελευθερίας στόν τόσο καταπιεσμένο – έξωτερικά – άνθρωπο.

Έτσι ή τάση γιά αυτοκαταστροφή τού ναρκωτικομανούς δέν έκφράζει όπωσδήποτε τήν αγάπη πρós τό θάνατο, άλλα πολλές φορές τήν αγάπη πρós τή ζωή, μιά ζωή όμως διαφορετική.

Ή χρήση ναρκωτικών συμβολίζει συχνά ένα πέρασμα. Πέρασμα είτε από μιά πόρτα κινδύνου (όταν ή «πτώση» είναι άμετάκλητη) είτε από μιά πόρτα έξόδου (όταν ή επιδίωξη έχει γίνει άφόρητη) είτε τέλος από μιά πόρτα εισόδου (όπου ό ναρκωτικομανής επιζητεί τήν έκμηδένιση τού λογικού «έγώ», μέσα sé όνειρικές καταστάσεις).

Καί στίς τρεις παραπάνω περιπτώσεις ή συμπεριφορά τού ναρκωτικομανούς χρωματίζεται τόσο από μιά διάθεση θεοδικίας (υποβάλλεται δηλ. sé μιά δοκιμασία, ή έκδοση τής όποιας θεωρείται σάν κρίση Θεού) όσο κι από μιά διάθεση επίκλησης πρós τούς συνανθρώπους του.

Τά ναρκωτικά συμβολίζουν λοιπόν τήν αγάπη γιά κίνδυνο, τήν τάση γιά άπομυθοποίηση, τήν αυτοκαταστροφή. Ή παραβίαση τού νόμου τής Πολιτείας είναι γιά τούς ναρκωτικομανείς ένα παιχνίδι μέ τό θάνατο, ή αναζήτηση τής έλπίδας μέσα στην οδύνη, ή επέκταση τής συνείδησης καί ή άποκάλυψη τού βαθύτερου νοήματος τής ζωής.

Μόνο πού «γή τής επαγγελίας» δέν υπάρχει καί ή διάψευση τής έλπίδας – πιό οδυνηρή κι από τήν σκληρή πραγματικότητα – συνοδεύεται από ένα κυρίαρχο αίσθημα έξάρτησης. Ό ναρκωτικομανής αρχίζει νά παίρνει ναρκωτικά μέ τήν πίστη πώς προβαίνει sé μιά πράξη «αυτονομίας κι αυτοπροσδιορισμού», sé μιά αναζήτηση άνεξαρτησίας κι άπελευθέρωσης καί καταλήγει νά αλλάζει άπλώς καί μόνο τίς μορφές «δουλείας». Τά όράματα τών αναπληρωματικών ίκανοποιήσεων άντί νά τού ξαναφέρουν τή χαμένη του ελευθερία, τού δημιουργούν τόν «έθισμό», ένα δηλ. ακόμα δεσμό έξάρτησης.

Τά άδιέξοδα αυτά τής υπαρξιακής άγωνίας τού ανθρώπου μας δείχνουν καθαρά τήν ανάγκη τής πρόληψης πού θά πραγματοποιηθεί μέσα από μιά διαφορε-

τική προσέγγιση τού προβλήματος. Ό ναρκωτικομανής δέν είναι ούτε έγκληματίας, ούτε άρρωστος. Είναι τό θύμα ενός διχασμένου κόσμου πού άλλοτριώνει καί διασπᾶ τήν προσωπικότητα τού καθενός από μᾶς.

3. Ή πρόληψη – προφύλαξη

Τήν προληπτική πολιτική πρέπει νά τή δούμε sé τρία επίπεδα: α) στο νομοθετικό β) στό θεραπευτικό καί γ) στό κοινωνικό.

α) Νομοθετικά μέτρα

Ή γενική καί ειδική πρόληψη επιτυγχάνεται μέ τή δικαστική καί σωφρονιστική έξατομίκευση τής μεταχείρισης τών παραβατών τού νόμου περί ναρκωτικών. Οί δυνατότητες πού παρέχονται από τόν Έλληννα νομοθέτη στά άρθρα 34 (καταλογισμός) καί 71,123 (θεραπευτικά μέτρα) τού Π.Κ. πρέπει νά εφαρμόζονται μέ σύνεση από τό δικαστή καί τή σωφρονιστική διεύθυνση καί νά στοχεύουν όχι μόνο στην ιατρική άποτοξίνωση άλλα καί στην κοινωνική επανένταξη τού ναρκωτικομανούς.

β) Θεραπευτικές μέθοδοι

Οί πιό γνωστές μέθοδοι πού χρησιμοποιούνται είναι: αα) ή άσκηση sé άποχή από τίς έθιστικές ουσίες, ββ) ή ψυχοθεραπεία, γγ) τό ψυχόδραμα.

Βέβαια οί διαδικασίες αυτές προϋποθέτουν ειδικά ιδρύματα ή άτμόσφαιρα τών όποιων δέν θά μοιάζει ούτε μέ φυλακές ούτε μέ ψυχιατρεία. Θετικό πείραμα πρós τήν κατεύθυνση αυτή είναι τό DAY-TOP (Καλιφόρνια 1964) πού έχει οργανωθεί καί διεύθυνεται από πρώην ναρκωτικομανείς. Πρόκειται γιά μιά κοινοβιακή αυτοδιαχειριζόμενη μονάδα, όπου δέν υπάρχει διαφορά ανάμεσα sé θεράποντες καί θεραπευόμενους (άφου δέν έπεμβαίνουν «ειδικοί») κι όπου τό ενδιαφέρον στρέφεται στή συμπεριφορά (έργασία, υπευθυνότητες) τού άτόμου κι όχι sé άνεξερεύνητα ψυχικά του διώματα.

Ή θεραπεία βασίζεται στην αρχή πώς ή χρήση τών ναρκωτικών είναι ένα σύμπτωμα έξωτερικής άνωριμότητας τού άτόμου καί συνεπώς ό ναρκωτικομανής πρέπει νά ξαναμάθει – σάν νάταν παιδί – νά σκέφεται καί νά δρά.

γ) Κοινωνική πολιτική

Ή όρθή κοινωνική πολιτική μπορεί νά εφαρμοστεί τόσο στίς σχέσεις ανάμεσα στό παιδί από τή μιά μεριά καί τήν οικογένεια καί τό σχολείο από τήν άλλη, όσο καί sé επίπεδο γενικότερης φιλοσοφίας τού Κράτους.

αα) Σχετικά μέ τίς ένδοοικογενειακές (ή εκπαιδευτικές) σχέσεις δύο είναι τά λάθη πού πρέπει νά άποφεύγονται: 1) Δέν πρέπει νά δραματοποιείται κάθε κατάσταση καί νά δημιουργείται πρόβλημα εκεί πού δέν υπάρχει. Κάθε κρίση τής εφηβικής ηλικίας, κάθε άμφισβήτηση τής κοινωνίας, κάθε «ύποπτη συναναστροφή» δέν πρέπει νά συνδέεται μέ τά ναρκωτικά. Άκόμα κι αν ένας νέος κάπνισε περιστασιακά μαριχουάνα ως άποφεύγουμε νά τού κολλήσουμε τό κουσούρι «τοξικομανής». Πέρα από τίς καταστροφικές

συνέπειες του έτικεταρίσματος (κοινωνικές, ποινικές, ιατρικές) υπάρχει ο κίνδυνος να «ήρωποιήσουμε» στα μάτια του τό έγχείρημά του και συνακόλουθα να προκαλέσουμε την συχνότερη επανάληψή του. 2). Δέν υπάρχει επίσης κανένας λόγος να «ήθικολογούμε». 'Η εμφάνιση αυτής της καινούριας συνήθειας πρέπει να αναλυθεί σύμφωνα μέ τούς κανόνες της «υπόγειας κουλτούρας» πού ρυθμίζουν τή ζωή τών νέων και σέ συνάρτηση μέ τά δικά τους συστήματα αξιών.

Όφείλουμε άλλωστε να μήν παραβλέπουμε πώς οι ένήλικες δημιούργησαν κι έμπορεύονται αυτά τά προϊόντα, διαπίστωση πού μάς αφαιρεί κάθε νομιμοποίηση ήθικολογίας.

Μέσα συνεπώς από τή χρήση ναρκωτικών άμφισπτητείται δηλ ή Πολιτεία και δέν ώφελεί σέ τίποτα να άπομώσουμε και να ιατρικοποιούμε όρισμένα άτομικά παραδείγματα για να ξεφύγουμε από τό συνολικό πρόβλημα.

'Η έπιμόρφωση τών γονέων σέ θέματα ψυχολογικά και παιδαγωγικά, ή δυνατότητα επικοινωνίας ανάμεσα στίς γενιές, ή αναμόρφωση τού εκπαιδευτικού μας συστήματος και προγράμματος, ή ενημέρωση τού κοινού είναι βασικές υποχρεώσεις πού κάθε ευνομούμενη πολιτεία πρέπει να τηρεί. Διαφορετικά είναι ή ίδια υπεύθυνη για τίς «παρεκκλίνουσες συμπεριφορές» πού διαπιστώνονται.

66) Σάν γενικότερη κρατική πολιτική, πολιτική τών μέσων και τών στόχων, όρίζουμε τή σύγχρονη πολιτειακή φιλοσοφία.

'Η φιλοσοφία τού 20ού αιώνα είναι φιλοσοφία ποσοτικών αγαθών, υλικών απολαύσεων. Όλα τά μέσα έπιτρέπονται άρκεί να οδηγούν στην «έπιτυχία». Αυτός είναι ό στόχος. Κι όσοι άποτυγχάνουν δέν έχουν άλλη λύση από τίς αναπληρωματικές ικανοποιήσεις.

'Η πρόληψη στό έπίπεδο αυτό ταυτίζεται μέ τήν αλλαγή. Μόνο σέ ένα κόσμο ανθρώπινότερο, δικαιότερο και πιο έλεύθερο, μπορούμε να περάσουμε σέ ένα άλλο έπίπεδο ποιότητας ζωής όπου ή υγιής ανθρώπινη επικοινωνία θά παραμερίσει τήν ανάγκη ανακάλυψης «ψεύτικων παραδείσων».

IV. ΕΠΙΜΥΘΙΟ

'Η φιλολογία γύρω από τή χρήση τών παράνομων έθιστικών ουσιών συντηρεί σήμερα ένα μύθο. Θά

μπορούσε μάλιστα να διερωτηθεί κανείς γιατί γράφουμε τόσα γι' αυτό τό θέμα, ενώ ό κόσμος άσφυκτιά κάτω από σοβαρότερα προβλήματα.

'Η άπάντηση είναι απλή.

Τά ναρκωτικά δημιουργούν μιά κατάσταση πού καμιά από τίς κρατούσες νόρμες, ιδεολογικοπολιτικές ή έπιστημονικές, δέν μπορεί να θεραπεύσει.

'Ετσι κάθε φορά πού αναφερόμαστε στην άντιμετώπιση τών ναρκωτικομανών αναγκαζόμαστε να χρησιμοποιήσουμε σάν πρώτο συνθετικό τών διαφόρων λύσεων τό μόριο «ψυχο», είτε πρόκειται για ψυχ-ίατρο, είτε για ψυχ-αναλυτή, είτε για κοινωνικό ψυχ-ολόγο. Αυτοί προβάλλουν από τή μεριά τους τή δική τους ιδεολογία για να λύσουν ένα πρόβλημα πού άποβλέπει ακριβώς στό να άνατρέψει τήν ιδεολογία αυτών τών «ειδικών». Όλοι όμως είμαστε σκλάβοι τών αξιών τού παρελθόντος, αξιών πού άλλοι επέβαλλαν. 'Ακόμα και τά μέσα επικοινωνίας πού χρησιμοποιούμε, κι αυτά τά έχουμε κληρονομήσει.

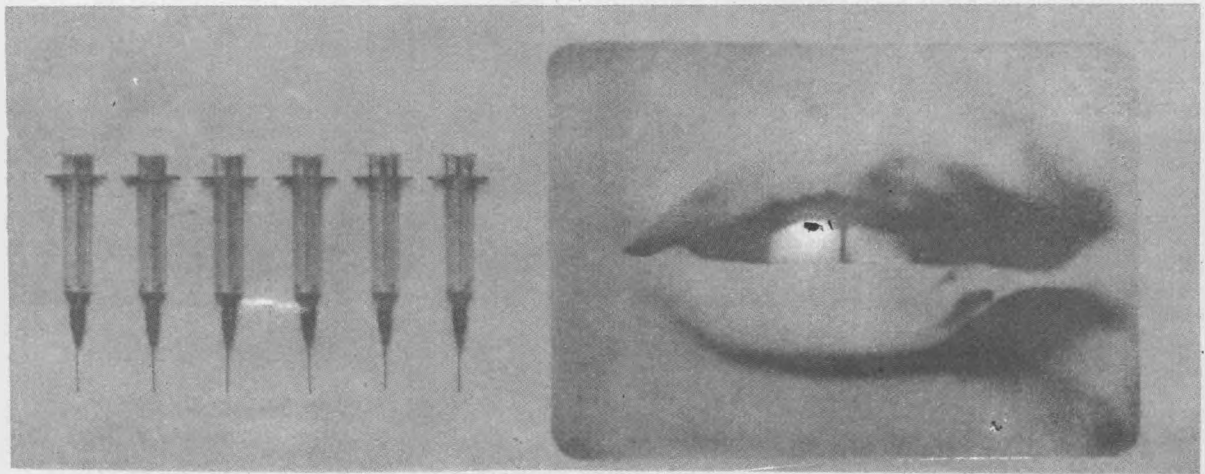
Τά ναρκωτικά σχετίζονται άμεσα μέ τήν έλλειψη (ή διακοπή) της διανθρώπινης επικοινωνίας, μέ τήν ταχύτητα της αλλαγής τών πολιτισμών, μέ τήν άδεδαιότητα τού αύριο. Κάθε κοινωνία τείνει στην άναπαγωγή της κι ή άναπαγωγή αυτή βασίζεται στην επαναθεδαιώση. «Νά πεισθείς για τήν ώφελιμότητα τών πραγμάτων, να ένταχθείς σ' ένα πρόγραμμα».

Τό άτομο όμως άντιδρά. Ό ύπαρξιακός άνθρώπος άντιδρά.

'Η σύριγγα τού ναρκωτικομανούς είναι κάτι σάν τίς Μάσκες τών Μαγισσών. Προσπαθούν να ματαιώσουν - ή, στή χειρότερη περίπτωση, να επιβραδύνουν - τήν «πτώση».

Κάθε λοιπόν πρόταση για τήν έπίλυση ενός παρόμοιο φαινομένου είναι παγιδευμένη στή λογική τών κρατουσών αξιών. Δέν μένει συνεπώς άλλη λύση από τό να διερωτηθεί αυτή ή σχιζοφρενής κοινωνία μέσα στην όποία ζούμε «πότε» και «πώς» θά άρχίσει ένα διάλογο, ώστε αυτό τό πολιτιστικό πρόβλημα να μήν έχει μόνο καταστροφικές συνέπειες.

Δέν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ποτέ πώς τά ναρκωτικά είναι τό σύμβολο της μοναξιάς και της ύπαρξιακής άγωνίας τού σύγχρονου ανθρώπου και τό τίμημα πού πληρώνει τό ανθρώπινο γένος στην προσπάθειά του να ξεπεράσει τά όρια της Λογικής και τού Πραγματικού και να φτάσει στην άπόλυτη άγνωσία κι έλευθερία.

καί γράμματα γνωρίζω

« Η άνιση ανταλλαγή » του Άργύρη Έμμανουήλ

Η άνιση ανταλλαγή του Άργύρη Έμμανουήλ κυκλοφόρησε πριν 11 χρόνια και αποτέλεσε τό θέμα των συζητήσεων για πολύ καιρό στους ακαδημαϊκούς, αλλά και πολιτικούς κύκλους σ' όλκληρο τόν κόσμο. Γιατί τό βιβλίο αυτό αποτέλεσε αναμφισβήτητα ένα σταθμό στή συζήτηση πού χει ανοίξει ό Φράνκ μέ τήν Άνάπτυξη τής υπανάπτυξης, ό Φανόν και άργότερα θεωρητικοί σαν τόν Μπετελέμ, τόν Γουώρεν, τόν Μπερνστέιν, τόν Λακλάου και τόν Πουλαντζά. Στό κείμενο πού ακολουθεί θά προσπαθήσουμε νά έπεξεργαστούμε κυρίως τό ακόλουθο έρώτημα: « πώς ή αξία μετασχηματίζεται σέ τιμή; » Όπως γίνεται άντιληπτό, τό κομμάτι θά κινηθεί στό θεωρητικό επίπεδο και μόνο.

Ποιές είναι οι θεωρητικές υποθέσεις πού ξεκινάνε απ' τή θεωρία του Άργύρη Έμμανουήλ; Ό Μπετελέμ συνοψίζοντας τις βασικές συνισταμένες τής θεωρίας του Έλ-

ληνα οικονομολόγου γράφει: « ή θέση του Έμμανουήλ φαίνεται νά είναι ή εξής: ή καπιταλιστική παγκόσμια αγορά κυβερνιέται από ένα όριστικό νόμο διαμόρφωσης τιμών, πού έχει σαν αποτέλεσμα ότι ή άνιση "άνταμοιβή των συντελεστών" - και κυρίως ή άνιση ανταμοιβή του "εργατικού συντελεστή", μ' άλλα λόγια οι άνισες τιμές για τήν εργατική δύναμη - αναγκαία προκαλεί άνισότητα στήν ανταλλαγή »¹.

Αυτή ή ίδια άνισότητα σέ ανταμοιβή υπαγορεύει ένα παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας πού είναι αναπόφευκτα δυσμενής για τις « φτωχές χώρες » και ένα απ' τά κύρια συμπεράσματα αυτής τής θεωρίας είναι ότι ή συνεχιζόμενη και όλοένα αυξανόμενη οικονομική άνισότητα ανάμεσα στα διάφορα κράτη έχει τις ρίζες της στήν « άνιση ανταλλαγή ». Αυτή ή έκφραση χρησιμοποιείται για νά μεταδώσει τήν ιδέα ότι στήν παγκόσμια αγορά τά « φτωχά κράτη » είναι υποχρεωμένα νά πουλήσουν τό προϊόν ενός σχετικά μεγάλου αριθμού ώρών εργασίας μέ σκοπό νά ανταλλάξουν από τις « πλούσιες χώρες » ένα προϊόν πού παράγεται σέ μικρότερο αριθμό ώρών εργασίας.

Ό Έμμανουήλ υποθέτει (ή καλύτερα παραδέχεται) ότι οι μισθοί προσδιορίζουν τις τιμές. Έπειδή οι μισθοί στον « τρίτο κόσμο » είναι χαμηλοί, οι τιμές είναι χαμηλές. Τό αντίθετο βέβαια συμβαίνει στις αναπτυγμένες χώρες, όπου επειδή οι μισθοί είναι υψηλοί, οι τιμές των εμπορευμάτων είναι κι αυτές υψηλές. Στό εμπόριο ανάμεσα στον αναπτυγμένο και τόν Τρίτο κόσμο ή ανταλλαγή είναι άνιση (δηλαδή όχι ισοδύναμη), μ' άλλα λόγια πολλά είδη πού προέρχονται απ' τόν Τρίτο κόσμο, και πού για τήν παραγωγή τους σπαταλήθηκε μεγάλος αριθμός εργατωρών, ανταλλάσσονται μέ λιγότερα είδη πού παράγονται στήν αναπτυγμένη χώρα, στήν όποια τά εμπορεύματα, λόγω κυρίως τής αναπτυγμένης τεχνολογίας, παράγονται σέ σχετικά μικρότερο αριθμό εργατωρών. Γι' αυτό τό λόγο φαίνεται ότι ή άπάντηση στό δίλημμα στό όποιο βρίσκονται οι χώρες του Τρίτου κόσμου βρίσκεται στήν αύξηση των μισθών, γιατί κάτι τέτοιο θά αύξησει τις τιμές των προϊόντων τους σέ βαθμό πού τό εμπόριο θά πάρει τή μορφή « ίσης ανταλλαγής ». Σ' αυτή

τή συλλογιστική του Έμμανουήλ οι μισθοί γίνονται μιá « άνεξάρτητη μεταβλητή », πού μπορεί νά « ελεγχθεί ».

Τί είναι όμως στήν πραγματικότητα οι μισθοί σύμφωνα μέ τή θεωρία πού υποτίθεται ότι χρησιμοποιεί ό Έμμανουήλ, δηλαδή τή μαρξιστική;

Ό Μάρξ, άντιμετωπίζοντας τό ζήτημα των μισθών εξηγεί ότι: « όπως στήν πραγματικότητα οι μισθοί είναι ή "τιμή" τής εργασίας, όταν ένας λέει ότι οι τιμές των εμπορευμάτων προσδιορίζονται απ' τούς μισθούς, τότε έννοει ότι οι τιμές των εμπορευμάτων ρυθμίζονται απ' τις τιμές τής εργασίας ».² Άλλά, λέει ό Μάρξ, ή « τιμή » είναι ανταλλάξιμη αξία. « Στήν πραγματικότητα ή "τιμή" είναι ανταλλάξιμη αξία εκφρασμένη σέ χρήμα ». Έτσι όταν κάποιος λέει ότι ή τιμή των εμπορευμάτων προσδιορίζεται απ' τήν τιμή τής εργασίας (μ' άλλα λόγια τούς μισθούς) τότε έννοει ότι οι αξίες (μ' άλλα λόγια τιμή = αξία) των εμπορευμάτων προσδιορίζονται απ' τήν αξία τής εργασίας ή ότι « ή αξία τής εργασίας είναι ό γενικός συντελεστής τής αξίας ».³

Ό Έμμανουήλ, προκειμένου νά θεμελιώσει τή θεωρία του, υποθέτει (ή μάλλον δεβαιώνει) ότι οι μισθοί

1. Βλέπε Σάρολ Μπετελέμ, Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις, Πολίτης, τεύχ. 9, Φεβρουαρίου 1977. Βλέπε επίσης Κάρλ Μάρξ Μισθός, τιμή και κέρδος. Αυτή ή άποψη είναι εκείνη πού κριτικάρισε ό Μάρξ σέ σχέση μέ τόν Weston. Έδώ θά εξηγήσει τήν άποψη του: « Η λαβθεμένη συζήτηση του Weston αναλύεται μέσα στήν πρόταση "οι τιμές των εμπορευμάτων προσδιορίζονται ή ρυθμίζονται απ' τούς μισθούς". Μπορεί νά άμφισβητηθεί τό ότι ό πολίτης Weston έχει βάσει μισθούς τούς μισθούς. Στήν πραγματικότητα ποτέ δέν τό διατύπωσε. Είπε αντίθετα ότι τό κέρδος και τό νοίκι αποτελούν επίσης συστατικά μέρη των τιμών των εμπορευμάτων, γιατί είναι έξω απ' τις τιμές των εμπορευμάτων (κι) ότι όχι μόνο οι μισθοί των εργατών, αλλά και τό κέρδος των καπιταλιστών και τό νοίκι των νοικοκυραίων πρέπει νά πληρωθεί. Άλλά πώς δημιουργούνται οι τιμές σύμφωνα μ' αυτόν; Πρώτ' απ' όλα μέ τούς μισθούς, ύστερα ένα πρόσθετο ποσοστό ένώνεται μέ τήν τιμή για τόν καπιταλιστή και ένα ακόμα πρόσθετο ποσοστό για τόν ιδιοκτήτη τής γης » (σελ. 31).

2. Μάρξ, στό ίδιο, σελίδα 32.

3. Μάρξ, στό ίδιο, σελίδα 32.

προσδιορίζουν τις τιμές των προϊόντων. Τώρα, στο βαθμό που οι μισθοί μερικές φορές συμπιέζονται με την πραγματική αξία της εργατικής δύναμης, το επιχείρημά του είναι μερικές φορές αληθινό. Το πρόβλημα όμως που αφήνει ανεξιχνίαστο ο Έμμανουήλ είναι τί στην πραγματικότητα καθορίζει τους μισθούς. Ή συλλογιστική του τον κάνει να δίνει προτεραιότητα όχι στο κόστος των προϊόντων σε εργασία αλλά στο κόστος τους σε χρήμα.⁴

«Η πρώτη ερώτηση που πρέπει να κάνουμε είναι: Ποιά είναι η αξία ενός προϊόντος; Πώς καθορίζεται;»⁵ Στην απάντηση της δικιάς του ερώτησης ο Μάρξ έγραψε ότι «οι ανταλλάξιμες αξίες των προϊόντων είναι μόνο κοινωνικές λειτουργίες εκείνων των πραγμάτων, και δεν έχουν τίποτα να κάνουν με τις φυσικές ποιότητες...».⁶ Ποιά κοινωνική λειτουργία (ή κοινωνική ουσία όπως τη λέει ο Μάρξ) είναι κοινή σ' όλα τα εμπορεύματα; «Είναι η εργασία. Για να παραχθεί ένα εμπόρευμα, μία ορισμένη ποσότητα εργασίας θα πρέπει να ξοδευτεί γι' αυτό. Και λέω όχι μόνο εργασία, αλλά Κοινωνική Έργασία».⁷

Η κριτική μας για τη θεωρία του Έμμανουήλ θα μπορούσε σ' αυτό το στάδιο να αναπτυχθεί ως εξής: ενώ αυτός βλέπει την τιμή (δηλαδή την αξία) ενός εμπορεύματος σαν κάτι που προσδιορίζεται απ' τους μισθούς, για μας η αξία ενός εμπορεύματος προσδιορίζεται απ' τη σχετική ποσότητα εργασίας, αναγκαίας για την παραγωγή του. Θα πρέπει δηλαδή να κοιτάξουμε πρώτα τη σφαίρα της κοινωνικής παραγωγής σαν την άρενα όπου δημιουργείται η αξία, κι όχι κυρίως τη σφαίρα της κυκλοφορίας όπως ο Έμμανουήλ. Η διαφορά μας με τον Έμμανουήλ συνίσταται στο ότι, ακολουθώντας τον Μάρξ, θεωρούμε ότι η άμοιδή της εργασίας και η ποσότητα της εργασίας είναι αρκετά άσχετα πράγματα.⁸ Και «οι μισθοί δεν μπορούν δέβαια να ξεπεράσουν ούτε να είναι μεγαλύτεροι απ' τις αξίες των παραγομένων προϊόντων (...) μπορούν να είναι μικρότεροι με κάθε πιθανότητα».⁹ Αυτό που σημειώσαμε τελευταίο έχει τεράστια σημασία γιατί εξηγεί το φαινόμενο του κέρδους και δάξει τα θεμέλια για να καταλάβουμε την πραγματικότητα της εξαγωγής υπεραξίας.

Τό γεγονός ότι ο μισθός που κερδίζει ένας εργάτης δεν είναι ισοδύναμος με την αξία των προϊόντων που παράγει, σημαίνει ότι υπάρχει υπεραξία που πηγαίνει στα χέρια κάποιου για τον οποίο εργάζεται ο μισθωτός εργάτης, τον καπιταλιστή. Μόνο αν ειδωθεί το πρόβλημα του μισθού απ' αυτή τη σκοπιά, τότε μπορούμε να πούμε ότι πατάμε σε στέρεο έδαφος. Φαινόμενα όπως το κέρδος, το ένοικιο κ.τ.λ. μπορούν να εξηγηθούν ως πλευρές του ίδιου νομίσματος, της εκμετάλλευσης και της εξαγωγής υπεραξίας, πράγμα τό οποίο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτοί οι όροι προϋποθέτουν την ύπαρξη ανταγωνιστικών ταξικών σχέσεων. Έτσι έχοντας αυτό στο μυαλό μας μπορούμε να προσθέσουμε ακόμα μία κριτική παρατήρηση στον Έμμανουήλ: επειδή αρχίζει τη θέση του ξεκινώντας από ένα λαθεμένο θεωρητικό σημείο αδυνατεί να αναλύσει υπανάπτυκτους κοινωνικούς σχηματισμούς ταξικά. Βλέπει μόνο «φτωχές» και «πλούσιες» χώρες και τις σχέσεις ανταλλαγής που υπάρχουν μεταξύ τους.¹⁰

Έτσι δεν εντοπίζει την ανάλυση του στις παραγωγικές δυνάμεις, αλλά δίνει μεγαλύτερο βάρος στις υπάρχουσες σχέσεις ανάμεσα στα «πλούσια» και τα «φτωχά» κράτη, σχέσεις που σε τελευταία ανάλυση αντιμετωπίζονται ως σχέσεις εξάρτησης. Αυτή η θέση άλλωστε τον φέρνει κοντά σε θεωρητικούς της σχολής της «εξάρτησης» όπως ο Φράνκ, ο Ντός Σάντος και ο Λή.

Ο Μπετελέμ κατακρίνει τον Α. Έμμανουήλ ιδιαίτερα στο σημείο όπου παραδέχεται ότι γενικά οι τιμές των προϊόντων αντανακλούν την πραγματική τους αξία και γι' αυτό ανταλλάσσονται για μία ίση αξία, κι όχι για μία μεγαλύτερη (ή μικρότερη). Λέει λοιπόν ο Μπετελέμ: «Τό χαρακτηριστικό αυτής της μορφής κυκλοφορίας είναι ότι πάντα παρουσιάζεται σά να εξασφαλίζει την ανταλλαγή» ίσων προϊόντων. Γι' αυτό ο Μάρξ έδειξε ότι η ανταλλαγή εμπορευμάτων αναγκαία παίρνει τη μορφή ισοποσης ανταλλαγής.¹¹ Ο Έμμανουήλ πιστεύει ότι οι υπανάπτυκτες χώρες βρίσκονται κάτω από καθεστώς εκμετάλλευσης μέσω της άνισης ανταλλαγής, ότι τό πλεόνασμα γεννιέται στη σφαίρα της ανταλλαγής και ότι στο βαθμό που οι εργάτες των αναπτυσσόμενων χωρών ωφελούνται απ' αυτό μπορούν να θεωρηθούν

σαν υπεύθυνοι για την εκμετάλλευση των εργατών και χωρικών του τρίτου κόσμου. Όμως όπως έγραψε ο Μάρξ¹² τό εμπορικό κεφάλαιο ειδικά και τό κεφάλαιο που κυκλοφορεί γενικά, πρέπει να άσχοληθούν με την ανταλλαγή για να άπορροφήσουν υπεραξία και κέρδη, αλλά αυτό τό κέρδος όπως δλο τό άλλο κεφάλαιο βρίσκει την πραγματική του άρχή στη σφαίρα της παραγωγής. Άν καταλάβουμε καλά τις ύποθέσεις του Έμμανουήλ, θά μάς φανεί ότι τό φαινόμενο της άνισης ανταλλαγής άκυρώνει κατά κάποιον τρόπο τόν Νόμο της Άξίας. Για τόυτο τόν

4. Κ. Μάρξ: «Άλλά πώς τότε προσδιορίζεται η εργατική αξία; Έδώ ερχόμαστε σε άδιέξοδο. Έτσι αρχίζουμε λέγοντας ότι η εργατική αξία προσδιορίζεται την αξία των εμπορευμάτων και τερματίζουμε λέγοντας ότι η αξία των εμπορευμάτων προσδιορίζει την εργατική αξία (γιατί άν οι μισθοί πραγματικά προσδιορίζουν τις τιμές τότε μία άδηση στο μισθό θά προξενήσει μία άδηση στις τιμές και άν γίνει κάτι τέτοιο θάναί μία ήττα για τούς σκοπούς κάποιου γιατί οι τιμές θ' άνεθούν και οι μισθοί μετριούνται σύμφωνα με τις τιμές των προϊόντων που πάνω τους ξοδεύονται». Στο ίδιο, σελ. 32-33.

5. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 32.

6. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 35.

7. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 35.

8. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 37.

9. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελίδα 38.

10. Για τόν Μάρξ είναι η ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που μετατρέπεται σε προϊόν. αυτή που ρυθμίζει την ανταλλάξιμη αξία: «Κάθε άδηση στην ποσότητα της δουλειάς που χρειάζεται για την παραγωγή ενός προϊόντος πρέπει να μεγαλώσει την αξία του, καθώς κάθε ελάττωση να την μικρώνει» (στο ίδιο, σελίδα 40). Η φυσική τιμή ενός προϊόντος είναι η χρηματική έκφραση της άληθινής αξίας του προϊόντος. Η άγοραστική τιμή, πέρα απ' τό ότι είναι η έκφραση της μέσης ποσότητας αναγκαίας κοινωνικής εργασίας, κάτω από συνθησιμένες συνθήκες παραγωγής, να τροφοδοτεί την άγορά μ' ένα όρισμένο όγκο ενός όρισμένου προϊόντος (σελίδα 43 στο ίδιο), είναι επίσης η κυμαινόμενη τιμή που τώρα άνεβαίνει και τώρα κατεβαίνει απ' τη φυσική τιμή, πράγμα που εξαρτάται απ' τη ζήτηση και την προσφορά. Τά συμπεράσματα που βγάξει ο Μάρξ είναι ότι επειδή η (φυσική) τιμή ενός προϊόντος είναι η αξία του, είναι άνοησία να ύποθέσουμε ότι τό κέρδος μεγιστοποιείται πουλώντας ένα προϊόν πάνω ή κάτω απ' την τιμή του. Τό κέρδος μεγαλώνει άκριβώς επειδή ένα προϊόν πουλιέται στην αξία του.

11. Σ. Μπετελέμ, δ.π.

12. Κ. Μάρξ, στο ίδιο, σελ. 49-50.

καί γράμματα γνωρίζω

απλό λόγο, σύμφωνα με τον Μπετελέμ, ο Έμμανουήλ δεν μπορεί να δει καθαρά το νόμο της αξίας και του σχηματισμού των τιμών της παραγωγής και ακριβώς επειδή στην ουσία αρνείται το νόμο της αξίας στον καπιταλιστικό σχηματισμό, ο Έμμανουήλ περιορίζει την εφαρμογή του νόμου αυστηρά στη σφαίρα της «μικρής εμπορικής παραγωγής» μέσα στην οποία, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει ανταλλαγή δεδομένου ότι παραγωγός και καταναλωτής μπορεί να είναι το ίδιο πρόσωπο, μ' άλλα λόγια υπάρχει μόνο ένας «παραγωγικός παράγοντας».

Στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής όμως υπάρχουν «δύο παράγοντες παραγωγής». Ο Μπετελέμ θεωρεί ότι ο Έμμανουήλ θέλει να μεταβάλει το νόμο της αξίας σε «νόμο του σχηματισμού των τιμών της παραγωγής» που λειτουργεί κάτω απ' το καθεστώς του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής όπου υπάρχουν δύο «παράγοντες της παραγωγής» συνδυασμένοι σε διαφορετικές αναλογίες σε διαφορετικούς κλάδους. Τούτοι οι νόμοι καταλήγουν παρ' όλα αυτά να γίνουν μόνον ένας γιατί εκείνο που δημιουργεί την αξία του προϊόντος, ή την τιμή της παραγωγής του, εμφανίζεται ως το σύνολο των πληρωμών των «παραγόντων» (κεφάλαιο και «εργασία») που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή του.¹³ Όπως σημειώνει όμως ο Kay «ή άνιση ανταλλαγή» δεν ακυρώνει το νόμο της αξίας, αντίθετα είναι ο τρόπος με τον οποίο ο νόμος της αξίας δουλεύει σε σχέση με το κυκλοφορούν κεφάλαιο.¹⁴ Αυτό συνεπάγεται ότι το Κεφάλαιο σαν όλο εμπλέκεται με όρους ίσης ανταλλαγής, μ' άλλα λόγια το κεφάλαιο πουλάει τα εμπορεύματα που παράγει σε τιμές ίσες με την αξία τους.

Η κριτική των θέσεων του Έμμανουήλ μ' υποχρεώνει να ασχοληθούμε με τη θεωρία της μετατροπής της αξίας σε τιμή. Μόνο αν αυτή η θεωρία γίνει απόλυτα καταληπτή θά μπορούμε να πούμε ότι η κριτική μας δρίσκεται σε σωστό δρόμο. Στην κλασική μαρξιστική οικονομική θεωρία υπάρχει

ένας όρος γνωστός ως «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου». Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι ή αναλογία (σχέση) του σταθερού κεφαλαίου με το μεταβλητό κεφάλαιο. «(Αν και) άλλα πράγματα είναι σταθερά, ειδικά το ποσοστό του κέρδους, το ποσοστό της υπεραξίας θά κινηθεί προς μία αντίθετη κατεύθυνση προς την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου».¹⁵⁻¹⁶ Έχοντας αυτό στο μυαλό μας, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί δύο έργαστρία με τον ίδιο ρυθμό παραγωγής υπεραξίας και πουλώντας το εμπόρευσμά τους στην αξία του αλλά με διαφορετικές οργανικές συνθέσεις κεφαλαίου, έχουν διαφορετικά ποσοστά κέρδους.

Πρέπει να υπάρχει ένα γενικό ποσοστό κέρδους. Σύμφωνα με τον Kay «ή ανάγκη για ένα γενικό ποσοστό κέρδους προκύπτει απ' τον ίδιο το νόμο της κοινωνικής ανταλλαγής».¹⁷ Αν τούτο ήταν αλήθεια, τότε η θεωρία της ύπαρξης ενός γενικού ποσοστού κέρδους θά αντιφάσκει με τη θεωρία της ίσης ανταλλαγής. «Αν δύο βιομηχανίες πουλούσαν πραγματικά τα εμπορεύματά τους με ίδιες τιμές, ή βιομηχανία με τη μικρότερη οργανική σύνθεση κεφαλαίου θά έδειχνε ψηλότερο ποσοστό κέρδους απ' αυτή που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη οργανική σύνθεση».¹⁹⁻²⁰ Μ' άλλα λόγια καταλήγουμε όχι μ' άλλα λόγια ποσοστό κέρδους αλλά με διαφοροποιημένα ποσοστά κέρδους. Έχουμε δηλαδή κι εδώ μία άνωμαλία ίδια μ' εκείνη

15. Έτσι αν η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου μεγαλώσει, δηλαδή ή αναλογία σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου μεγαλώσει, μ' άλλα λόγια αν υπάρχει σχετικά περισσότερο σταθερό από μεταβλητό κεφάλαιο σε μία δοσμένη στιγμή, τότε ο ρυθμός της υπεραξίας και ο ρυθμός του κέρδους θά ελαττωθούν.

16. G. Kay: *Development and under development*, σελίδα 109.

17. Στο ίδιο, σελίδα 110.

18. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό δεν είναι τελείως αλήθεια αν μέσω τεχνολογικών καινοτομιών ή αύξηση στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου κατορθώνει να αυξήσει το επίπεδο της παραγωγικότητας σε τέτοιο βαθμό που ο ρυθμός της υπεραξίας αυξάνει.

19. G. Kay, στο ίδιο, σελίδα 110.

20. G. Kay, στο ίδιο, σελίδα 111.

Η μετάφραση των παραθεμάτων έγινε από μένα (B. M.) από αγγλικές εκδόσεις. Οι παραπομπές γίνονται στις αντίστοιχες ελληνικές.

που δημιουργείται με το νόμο της αξίας: αν ή τιμή του προϊόντος είναι ή πραγματική του τιμή τότε πώς μπορούμε να εξηγήσουμε το γεγονός ότι ή λογική βάση για την ύπαρξη του εμπορικού κεφαλαίου είναι ή πραγματοποίηση της υπεραξίας μέσω της αγοράς ενός προϊόντος κάτω απ' την τιμή του και πουλώντας το ακριβότερα; Η θέση του νόμου της αξίας και της ίσης ανταλλαγής των εμπορευμάτων μοιάζει φαινομενικά να αντιστρατεύεται ολόκληρη την ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ο Kay παρατηρεί ότι πολλοί οικονομολόγοι θεωρούν αυτή την αντίφαση τόσο ριζική και δυσκολοκατανόητη που φαίνεται ότι ακυρώνει τον ίδιο το νόμο της αξίας. Το πρόβλημα όμως μπορεί να εξηγηθεί κατά τρόπο σύμφωνο με το νόμο της αξίας.

Το πρώτο χαρακτηριστικό της λύσης πρέπει να είναι ότι ατομικά εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται με τιμές ίσες με την αξία τους: θά πρέπει να υπάρχει άνιση ανταλλαγή. Αλλά ο Μάρξ ποτέ δεν υποστήριξε ότι οι τιμές των ατομικών εμπορευμάτων ήταν ίσες με τις αξίες τους, κι αυτό δεν είναι μία παραχώρηση. Ο νόμος της αξίας αναφέρει ότι οι τιμές όλων των εμπορευμάτων, αν ληφθούν μαζί, θά πρέπει να είναι ίσες με την συνολική αξία τους, και ότι οι τιμές των ατομικών εμπορευμάτων δεν είναι αναγκαστικά ίσες με τις αξίες τους αλλά προσδιορίζονται απ' αυτές, γεγονός που είναι αρκετά διαφορετικό από την απλή θεωρία ίσης ανταλλαγής. Έτσι ή πιο βασική αναφορά του νόμου της αξίας ήδη δείχνει το δρόμο για λύση αυτού του προβλήματος: προϊόντα που παράχθηκαν από βιομηχανικές μονάδες με μία μικρότερη απ' το μέτριο οργανική σύνθεση κεφαλαίου πουλιόταν χαμηλότερα απ' τις αξίες τους για να αντισταθμίσουν τά τεραστρία κέρδη πουθά αυξάνουν το κεφάλαιο αν πουλιόταν στην τιμή τους· ενώ προϊόντα που παράγονται σε βιομηχανικές μονάδες με μία μεγαλύτερη απ' το μέτριο οργανική σύνθεση κεφαλαίου πουλιόταν ακριβότερα για τον ίδιο λόγο.

Τό σημείο που θέλουμε να τονίσουμε εδώ είναι ότι αν οι ολικές τιμές που πληρώθηκαν για όλα τά εμπορεύματα είναι ακριβώς ίσες με την ολική αξία των προϊόντων, τότε ή αξία (και κυρίως ή υπε-

13. Σ. Μπετελέμ, δ.π.

14. Kay: *Development and under development: a marxist analysis*, Macmillan, 1975, σελίδες 88, 89.

ραξία) δέν παράγεται στή σφαίρα τής ανταλλαγής αλλά μέσα στήν ίδια τήν παραγωγική δραστηριότητα: ή υπεραξία πραγματώνεται στή σφαίρα τής ανταλλαγής.

Οί μισθοί ἔτσι δέν εἶναι μιά ἀνεξάρτητη μεταβλητή πού μπορεῖ νά μανουβραριστῆί μέ σκοπό νά αὐξήσῃ τῆς τιμές, ἀλλά εἶναι κατευθειάν ἐξαρτημένη ἀπ' τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού μέ τή σειρά τῆς ἐξαρτάται ἀπ' τῆς βασικές ἀνάγκες τοῦ ἐργάτη. Καθώς αὐτές οἱ βασικές ἀνάγκες δέν εἶναι ἕνα καθορισμένο φυσικό στοιχεῖο ἀλλά ἕνα φαινόμενο πού μεταβάλλεται συνεχῆ καί πού θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ μέσα στό εἰδικό ἱστορικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο διαδραματίζεται, βλέπουμε ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένοι ἰδεολογικοί προσδιορισμοί τῆς ἀξίας (καί γιά τοῦτο τό λόγο τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων καί τοῦ ποσοστοῦ τῆς υπεραξίας), γιὰτί σέ κάθε συγκεκριμένη ἱστορική κατάσταση οἱ ἀνάγκες τῶν ἐργατῶν καθορίζονται ἀπ' αὐτούς καί ἀπ' τήν τάξη μέ τήν ὁποία δρῶσονται σέ συνεχῆ πάλη.

Ὅσον ἀφορᾷ τήν ὑπανάπτυκτη περιφέρεια, ἐδῶ ἔχουμε τό φαινόμενο συνάρθρωσης καπιταλιστικοῦ καί προκαπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Λόγω τοῦ ὅτι οἱ ἐργάτες σέ ὀρισμένες ὑπανάπτυκτες περιοχές δέν εἶναι «καθαροί μισθωτοί» (μ' ἄλλα λόγια δέν ἔχουν τελείως χάσει τήν ἐπαφή τους μέ τά μέσα παραγωγῆς), μποροῦν μέχρι ἕνα βαθμό νά ἱκανοποιοῦν τῆς βασικές τους ἀνάγκες, ἀσχολούμενοι μέ τή γεωργία καί τήν κτηνοτροφία.

Αὐτό, κοντά σ' ἄλλα, συνεπάγεται ὅτι οἱ δύο τρόποι παραγωγῆς στήν ἀνταγωνιστική συνάρθρωσή τους μπορεῖ, σέ πολλές περιπτώσεις, νά παρεμποδίζουν τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἡ «ιατρική» συμβουλή τοῦ Ἐμμανουήλ γιά τήν «ἀρρώστια» τῆς ὑπανάπτυξης εἶναι ἡ αὐξηση τῶν μισθῶν, μιά συμβουλή πού σίγουρα παραβλέπει τούς λόγους γιά τούς ὁποίους οἱ μισθοί εἶναι χαμηλοί καί ὅτι οἱ λόγοι αὐτοί θά πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν στή σφαίρα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Ἡ θεωρία τῆς «ἀνίσης ανταλλαγῆς» δέν προσφέρεται οὔτε γιά τήν ἐρμηνεία οὔτε γιά τήν θεραπεία τῆς στασιμότητος καί «ὑπανάπτυξης» τοῦ Τρίτου κόσμου.

Βαγγέλης Μάντζαρης

Νέα βιβλία ἐπιλογή ἀπό τῆς τελευταῖες ἐκδόσεις

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΟΙΗΣΗ

Ἀλεξανδρόπουλος Μήτσος, *Μικρό ὄργανο γιά τόν ἐπαναπατρισμό*, Κέδρος 1980.

Γκουινούτσι Ἀρμάντα, *Δύο γυναῖκες γιά πέταμα*, μεταφρ. Ρούλα Στράτου, ἐκδ. Ὀδυσσεύς 1980.

Δαυλόπουλος Τάκης, *Ἡ πολιτεία πού φεύγει*, ποίηση, Κέδρος 1980.

Δημητριάδης Δημήτρης, *Κατάλογοι 1 - 4*, Ἄγρα, 1980.

Εὐθυμίου Ἀθηνᾶ, *Πρώτη καί δεύτερη Περιφορά*. Ποιήματα, Ὀδυσσεύς 1980.

Εὐθυμίου Παντελής, *Μέ τήν ἀλφάβητα τοῦ ἀέρα*, Ποιήματα, ἐκδ. Ὀδυσσεύς, 1980.

Θεοφιλάτος Τάκης, *Ἐρκος ὀδόντων*, ἐκδ. Ἱππαλεκτρίων, 1980.

Θεοφιλάτος Τάκης, *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ἄλλα ρεμπέτικα*, 1980.

Καλογριδῆς Πάνος, *Ἀντιστάσεις*, ἐκδόσεις Ἀντιπαράλληλα, 1980.

Κάσος Βαγγέλης, *Μικρές Δορκάδες*, ποιήματα, ἐκδ. Τομέας, 1979.

Κωνσταντίνου Στέλλα - Ροζίτα, *Δίψη καί Ὀδύνη καί Συλλογισμοί*, 1980.

Κεντρική Διάθεση:
«Συνεργατική». Σίνα 7, 3615493

Γιώργος τσιλδερίκης
κισφας 5 και ακαδημίας τηλ. 36.05.493
σωστη επιλογη βιβλιων χαμηλες τιμες

βιβλια
δισκοι
αφισσες

καί γράμματα γνωρίζω

Μέρβιλλ Χέρμαν, Μπάρτελμπυ, ο Γραφιάς κι άλλες τρεις ιστορίες, μεταφρ. Μένης Κουμανταρέας, Οδυσσεάς 1980.

Μάλερ Χένρυ, Ένα χαμόγελο στην αρχή τής σκάλας, μεταφρ. Άγγελική Στρατηγοπούλου, εκδ. Οδυσσεάς 1980.

Μιχαλάκης Μανόλης Γράμμα στη μάνα μου, μυθιστόρημα, Κέδρος 1980.

Μιχελή - Κοκκάλη Αίσα, Εδεργείσας Ένεκεν, ποιήματα, Κέδρος 1980.

Μπελιές Ε. Γ., Οι διάυλοι, Κέδρος 1980.

Νικηφόρου Τόλης, Ο μεθυσαμένος άκροβάτης, ποιήματα 1980.

Νικηφόρου Τόλης, Το μαγικό χαλί, Τριάντα έρωτικά ποιήματα, Θεσσαλονίκη 1980.

Νικολαΐδης Άριστοτέλης, Στην κίτρινη άδρα, μυθιστόρημα, Κέδρος 1980.

Πασχαλίδης Νίκος, Νομοψύχωση, τέσσερις νουβέλες, εκδ. Ρέκος 1980.

Οι Πυθιόνικοι του Πινδάρου μεταφρ. Θρασύβουλου Σταύρου, εκδ. Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη, Θεσ/κη 1980.

Πρατολίνη Βάσκο, Οικογενειακό Χρονικό, μεταφρ. Esther Silvesti - Άγγελος Βαμβακινός, εκδ. Οδυσσεάς 1980.

Ρεμούνδος Γιάννης, Modus Vivendi ή γυμνό μοντέλο που ποζάρει και αντίσέκεται, εκδ. Ίππαλεκτριών, 1980

Ρέκκας Κλέαρχος, Τόν άποκαλούν «Φύση», εκδ. Οδυσσεάς 1980.

Σούση - Ποριάζη, Ροζέλλα, Τό ξεκίνημα τής μάνας, εκδ. Οδυσσεάς 1980.

Συνατσάκης Νίκος, Έδώ όλα καλά, διηγήματα και σκηνές, εκδ. Οδυσσεάς 1980.

Σωτηροπούλου Έρη, Διακοπές χωρίς πτώμα, Άκμων, 1980.

Φιτζέραλντ Φράνσις Σκόντ, Τό πλουσιόπαιδο, μεταφρ. Μένης Κουμανταρέας, εκδ. Οδυσσεάς 1980.

Χριστοδούλου Δημήτρης, Ποιήματα, τομ. Α' και Β', 3η έκδοση, Κέδρος.

Χυτήρης Γερ., Άγόνatoi Καιροί, ποιήματα, Κέρκυρα 1980.

ΝΟΜΙΚΑ

Δημοκρίτιο Πανεπιστήμιο Θράκης Φροντιστήριο Έγκληματολογίας, Σπουδαστικά έγκληματολογικά μελετήματα. Κομοτηνή 1980.

ΘΕΑΤΡΙΚΑ

Άριστοφάνη, Έκκλησιάζουσες, Βάτραχοι, Λυσιστράτη, μεταφρ. Κώστα Ταχτσής, εκδ. Έρμής 1980.

Μπόρχερτ Βόλφγκανγκ, Ο περιθωριακός έξω από τήν πόρτα, Θέατρο, μεταφρ. Θάνος Σακέττας εκδ. Στοχαστής, 1980.

Σκούρτης Γάβρος, 11 μονόπρακτα, Κέδρος 1980.

Στεφανής Ι. Ε., Ο δούλος στις κυμαδίες του Άριστοφάνη, διδακτορική διατριβή, Θεσ/κη 1980.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

Ντελόπουλος Κυρ, Καθάφη, Ιστορικά και άλλα πρόσωπα, Γ' έκδοση, Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό άρχαιο. Άθήνα 1980.

Μπαχτίν Μιχαήλ, Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής, μεταφρ. Γιώργος Σπανός.

Vitti Mario, Ίδεολογική λειτουργία τής

έλληνικής ήθογραφίας, Β', έκδοση, Κέδρος 1980.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Ρονζαβαλόν Πιέρ, Αυτοδιαχείριση: Τό μέλλον του σοσιαλισμού, μεταφρ. Λώρα Τζελέπογλου - Δημ. Βεργίδη, Άνδρομέδα, 1980.

Τσουδερού Βιργινία (έπιμέλεια) Οι άμβλώσεις, τό χάπι και ο οικογενειακός προγραμματισμός, Εύρωπη 1980.

—ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ—

ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΑΡΚΕΣ

Άγαπητοί φίλοι,
Σάς παρακαλώ να μου επιτρέψετε μερικές παρατηρήσεις σχετικές με τό άφιέρωμά σας στον Γκ. Γκ. Μάρκες (τεύχος άρ. 35).

Η πρώτη άφορα τήν έργογραφία του, όπου πρέπει να προστεθεί ή νουβέλα Ojos de perro azul (Γαλάζια μάτια σκύλου), πού κυκλοφόρησε μετά τό 1961 και πριν από τά Έκατό χρόνια Μοναξιάς (1967).

Είμαι άσαφής στο θέμα τής χρονολόγησης, γιατί τό έργο, πού αναφέρεται στον κατάλογο τών εκδόσεων Plaza y Zanes τής Βαρκελώνης έχει έξαντληθεί και δέν τό έχω στο χέρι μου.

Η δεύτερη παρατήρηση άφορα τά βιογραφικά του συγραφέα (σ. 58) πού υποψιάζομαι ότι έχουν συγκεντρωθεί από κάποια άγγλική έκδοση.

Συγκεκριμένα, ο Γκ. Γκ. Μάρκες δούλεψε στήν διαφημιστική εταιρεία J. Walter Thompson, μιά από τίς μεγαλύτερες του κόσμου, πού συμβαίνει μάλιστα να έχει παράρτημα στον τόπο μας, με διεύθυνση και τηλεφωνο, υπό τήν επωνυμία Spot-Thompson.

Πρακτορείο Walter Thompson δέν υπάρχει. Νομίζω πώς ή παρεξήγηση προέρχεται από τήν άγγλική λέξη agency, πού άνάμεσα στ' άλλα, έχει τή σημασία του πρακτορείου (ειδήσεων π.χ.) και τής διαφημιστικής εταιρείας.

Άν δέν γελιέμαι, ο Γκ. Γκ. Μάρκες δούλεψε σάν «κειμενογράφος» στήν JWT.

Η τελευταία παρατήρηση άφορα τήν εικονογράφηση τής σελίδας 63, πού συνοδεύει τή μετάφραση τής «άπίστευτης και θλιβερής Ιστορίας τής άθώας Έρέντιρας» από τήν κ. Τζένη Μαστοράκη. Άν ή μετάφραση έχει γίνει από τά Ισπανικά, τότε γιατί ή εικονογράφηση είναι τό έξώφυλλο μιάς έκδοσης στ' άγγλικά;

Έξω από αυτές τίς παρατηρήσεις, θέλοντας ν' άποδώσω τά του Καίσαρος τώ Καίσαρι, άς μου επιτραπεί να σημειώσω ότι ο Claude Couffon, ειδικευμένος στις μεταφράσεις έργων τής σύγχρονης λατινοαμερικανικής λογοτεχνίας στα γαλλικά, είναι ο μεταφραστής μερικών έργων του Γκ. Γκ. Μάρκες σε αυτή τή γλώσσα.

Άξίζει όμως ν' αναφερθεί ότι ή μετάφραση του Έκατό Χρόνια Μοναξιάς στα γαλλικά (πού θεωρείται ιδιαίτερα προσεγμένη, και πού σήμανε τήν εισβολή του Γκ. Γκ. Μάρκες στήν Εύρωπη), όφείλεται στο ζεύγος Claude και Carmen Durand και κυκλοφόρησε τό 1972, από τίς εκδόσεις Seuil, όπου τότε ο Claude Durand ήταν λογοτεχνικός διευθυντής.

Πολύ φιλικά
Φ. Δ. Δρακονταειδής

Ευχαριστούμε για τίς διορθώσεις και συμπληρώνουμε: Τό Ojos de perro azul (πού έλληνικά σημαίνει ΜΟΝΟ: Τά μάτια του γαλάζιου σκύλου) πρωτοκυκλοφόρησε από τήν Plaza y Zanes τό 1974 (έκτη έκδοση, Μάρτης 1979). Τά διηγήματα τής συλλογής περιέχονται στον τόμο Todos los Cuentos, πού αναφέρουμε στή βιβλιογραφία.

Η λέξη agency, μόνη της, δέ σημαίνει ποτέ διαφημιστικό πρακτορείο ή εταιρεία, εκτός κι αν προσδιορίζεται από τό advertising.

Όσο για τή «θλιβερή Ιστορία τής άθώας Έρέντιρας», στο τεύχος δηλώνεται διπλή φορά (άπό λάθος - ή μιά προοριζόταν για τό «Φθινόπωρο του Πατριάρχη») ότι ή μετάφραση έγινε από τά Ισπανικά. Ο «Π» εικονογραφέι τίς σελίδες, άπλώς, με τό ύλικό πού κρίνει κατάλληλο, και δέν πιστεύει πώς ή εικονογράφηση είναι μέτρο τής εγκυρότητας κάθε κειμένου.